

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, етнології та історіографії.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

На основе опубликованных материалов и архивных источников освещаются актуальные вопросы истории Украины, всемирной истории, этнологии и историографии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, ethnical studies and historiography are examined.

For scientists, professors, graduate students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	І. Бутулis, д-р історії, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р гуманіт. наук, проф. (Литва); Б. М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г. Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України; А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; М. Кротофіль, д-р габілітований, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії, проф. (Канада); В. М. Литвин, академік НАН України, д-р іст. наук, проф.; В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар); А. Г. Слюсаренко, академік АПН України, д-р іст. наук, проф.; В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Російська Федерація); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В. І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 15.04.15 (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Дудко В. Допоміжні лучники римської армії у бою за часів принципату (I-III ст. н.е.).....	4
Іванов О., Андрієвський О. Альтернатива для Німеччини – партія євроскептиків у найпотужнішій країні ЄС.....	9
Ігнатенко І. Хворе тіло: магічно-лікувальні дії, маніпуляції, вплив на тіло через одяг та інші сакральні практики у традиційній культурі українців.....	12
Казакевич О. Концепція етномовного розвитку українського народу Костянтина Михальчука.....	16
Комарніцький О. Партійний та комсомольський осередки і студентство Київського педагогічного вишу (20-30-ті рр. XX ст.).....	21
Кошмаль В. Терапія та утопія: маленька Україна в Регенсбурзі (1945 – 1949 рр.).....	26
Папакін А. "Найбільш сильний протест" проти Брестського миру: приєднання II бригади легіонів до 2-го польського корпусу в Україні.....	31
Прищепа Т. Навчання болгар у Київській духовній академії (1878-1915 рр.).....	34
Розовик О. Матеріальна допомога біженцям з голодуючих районів Поволжя в УСРР у 1921 – 1925 рр.....	37
Сидорова О. Внесок В. Міяковського у формування і функціонування музею-архіву УВАН у США.....	41
Трохименко О. Проблеми етнодемографічного розвитку сучасної Німеччини.....	45

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Патриляк І. 1969 рік в радянській Україні очима КДБ.....	50
--	----

ПАМ'ЯТАЄМО

Пам'яті професора Бориса Михайловича Гончара (1 березня 1945 – 22 березня 2015 рр.).....	60
--	----

CONTENTS

Dudko V. The auxiliary archers of Roman Army in the battle during the Principality time (I-III century a.d.).....	4
Ivanov O., Andrievsky O. Alternative for Germany: euro-skeptics' party in the most influential EU state	9
Ignatenko I. Illnesses of body: elements of the magic ceremony, folk medicine manipulation, influence on the body through clothing and other healing rituals in Ukrainian traditional culture	12
Kazakevich O. Kostiantyn Mykhal'chuk's concept of the Ukrainian people ethnic and linguistic development.....	16
Komarnitskyi O. Party and komsomol cells and Kiev pedagogical university students (20-30-ies. XX century)	21
Koschmal W. Therapy and Utopia: Regensburg's "Little" Ukraine (1945-1949)	26
Papakin A. "The most powerful protest" against the Brest peace treaty: joining of 2nd brigade of Polish Legions with the 2nd polish corps in Ukraine.....	31
Prishchepa T. The training of Bulgarians at Kyiv theological academy (1878-1915).....	34
Rozovyk O. Financial assistance to the refugees from starving areas of Volga region in the Ukrainian SSR in 1921 – 1925	37
Sydorova O. The contribution of V. Miyakovskiy to the formation and functioning of the museum-archive UVAN in the USA	41
Trokhymenko O. The problems in the ethnic and demographical development of the modern Germany.....	45

DOCUMENTS AND MATERIALS

Patrylak I. 1969 in Soviet Ukraine through the eyes of the KGB	50
--	----

WE REMEMBER

Professor Borys Gonchar (March 1, 1945 – March 22, 2015).....	60
---	----

ДОПОМІЖНІ ЛУЧНИКИ РИМСЬКОЇ АРМІЇ У БОЮ ЗА ЧАСІВ ПРИНЦИПАТУ (I-III СТ. Н.Е.)

Стаття присвячена місцю допоміжних лучників римської армії у бою за доби принципату. У першій частині статті подається історіографія та актуалізація проблеми. У другому розділі приділено увагу формуванню перших регулярних загонів римських допоміжних лучників. Були розглянуті військової та політичні фактори, що сприяли збільшенню та поширенню цього виду військ у лавах збройних сил Римської імперії. Приділено увагу діям та функціям допоміжних лучників у римській військової колонії під час маршу. У третьому розділі розглядаються призначення та взаємодія лучників з іншими видами військ на полі бою: легіонами, важкоозброєною допоміжною піхотою та кіннотою. Детально подано взаємодію кінних лучників з іншими загонами армії під час переслідування ворога, який тікає з поля бою. Четверта частина подає інформацію стосовно дії сагіттаріїв під час облоги: розташування у бою як при штурмі, так і обороні фортець та інших передових оборонних пунктів. У п'ятій частині приділено увагу пропорціям лучників відносно інших видів військ у різних регіонах імперії. Ці дані містяться в окремій таблиці, що подана наприкінці статті. Особливу увагу було приділено регіонам найбільшого розповсюдження сагіттаріїв у якості гарнізонів провінцій: Сирія, Каппадокія, Дакія, Паннонія. У розділі розкрито питання стосовно специфіки завдань та ефективності допоміжних лучників у боротьбі з тутешнім ворогом. Шостий, заключний розділ статті – це висновки, що були отримані внаслідок проведеної роботи.

Ключові слова: лучники, сагіттарії, ауксиларії, когорта, ала, кіннота, піхота.

В історіографії є чимало праць, присвячених питанням тактики римської армії на полі бою. У більшості з них, зазвичай, увага приділяється переважно легіонам, відводячи допоміжні загонами на другий план. Останнім часом завдяки збільшенню археологічного матеріалу, епіграфіки, розвитку експериментальної археології та нової переоцінки письмових джерел, були здійснені спроби закрити цю лаку. Однією з перших робіт, присвячених цілком історії розвитку римських допоміжних військ часів принципату, була праця Г. Чізмана "The auxilia of the Roman imperial army", видана у 1914 році [14]. Автор всебічно підійшов до вивчення цих військових формувань, оглядово розглянувши як деякі соціальні аспекти, так і питання організації допоміжних військ. Довгий час праця Г. Чізмана майже не підпадала під перегляд. У дев'яності роки ХХ – на початку ХХІ сторіччя тематика тактики допоміжних загонів почала знову поповнюватися як науковими, так і науково-публіцистичними працями. Зокрема це роботи: М. Юнкельмана [17], Н. Філдса [16] та П. Конноллі [15], присвячені історії та озброєнню римської допоміжної кінноти, публікації Ф. Матей-Попеску стосовно історії окремих допоміжних загонів у складі гарнізону Дакії [18]. Деякі стереотипи щодо тактики та взаємодії ауксиларіїв з легіонами розвіяв Д. Кембелл [13].

Окрім важкої піхоти та кінноти, у складі допоміжних загонів існував такий важливий різновид військ, як легка піхота, що складалася за часів принципату переважно з лучників (сагіттаріїв). Ми маємо не так багато робіт, присвячених безпосередньо загонам лучників. Тема східних допоміжних лучників у останні часи була порушена у румунській історіографії. Зокрема, це публікації О. Тантеа стосовно загонів коммагенців [20], ітурейв [21] та пальмірців [22], що дислокувалися у Дакії. Головний наголос у своїх працях дослідник робить безпосередньо на історію формувань та перебування цих загонів на території сучасної Румунії. Велику увагу деяким елементам озброєння східних лучників у своїй загальній праці з римської озброєння приділив Х. Расселл Робінсон [19]. У 2003 році було опубліковано статтю С. Рубцова "Восточные ауксиллии римской армии на Нижнем Дунае в эпоху принципата" [11]. Історик торкнувся питань формування дакійських гарнізонів загонами східних лучників, а також деяких соціальних аспектів з'єднань сагіттаріїв, що розташовувались у регіоні.

Проте чітка взаємодія лучників з іншими видами військ та їх дії на полі бою, як не дивно, майже не розглядалися. У цій статті ми спробуємо розглянути це питання детальніше.

У трактаті "Epitome rei militaris" (Про військову справу), Вегетій рекомендував третину новобранців навчати стрільби з лука та метанню праці [9, с. 239]. Йосип Флавій згадує, що під час облоги Єрусалиму центуріон на мурі фортеці підстрелив з лука одного хвалька, що сміявся з римських солдат [5, с. 459]. Проте подібні аматори, чиєю спеціалізацією був ближній бій, не були здатні замінити професійних лучників. Сагіттарії-професіонали становили окремі спеціалізовані когорти допоміжних військ.

За часів республіки періодично зустрічаються згадки про загоми критських лучників, що були, на думку Г. Чізмана, найманцями [14, с. 8-9]. Найвірогідніше, що формування регулярних когорт лучників було введено на Сході. Марк Антоній, засвоївши сумний приклад Красса, готуючись до свого Парфянського походу, посилив своє військо значною кількістю легкої піхоти [7, с. 251, 253]. Навіть Цезар у Галлії використовував загони нумідійських легкоозброєних воїнів. Існування регулярних когорт лучників ми зустрічаємо за часів Августа, коли римське військо остаточно перетворюється на регулярну армію (29 р. до н.е. – 14 р. н.е.) [21, с. 806]. Під час Зарейнської експедиції Германіка у складі його армії використовувалися загоми піших та кінних лучників [8, с. 62]. Дослідники не виключають, що деякі з цих загонів були започатковані ще у переддень війни між Марком Антонієм та Октавіаном [21, с. 806].

Збільшення чисельності допоміжних сагіттаріїв (лучників) на сході відбувається у другій половині I ст. н.е. за часів Флавіїв (69-96 рр. н.е.), а згодом при Траяні та Адріані. Збільшенню чисельності цих допоміжних загонів сприяло 2 фактори: військовий та політичний. Ймовірно, навички цього виду легкої піхоти були оцінені у роки римсько-парфянської війни (58-63 рр. н.е.), а також Веспасіаном під час придушення Іудейського повстання (66-71 рр. н.е.). Формування нових допоміжних загонів сагіттаріїв часто супроводжувалося змінами у політиці на Близькому Сході. Під час Іудейської війни, цар Коммагени Антіох IV відправив Титу окремі загоми допоміжних лучників. Відомо, що у війську Антіоха IV було близько 2 тис. кінних та 3 тис. піших професійних лучників [20, с. 142-143]. За часів Веспасіана Коммагена була приєднана до імперії. Безумовно, раніше відправлені до Тита сагіттарії, а з ними особиста гвардія царя стали чудовим доповненням до збройних сил імперії. Не скористатися вже навченими професійними лучниками, що чудово заявили про себе у бою, було просто безглуздо. За підрахунками О. Тантеа, було сформовано щонайменше чотири загоми, включно алу сагіттаріїв, які мали приставку *Commagenorum* [20,

с. 143]. Схожу картину ми спостерігаємо і після анексії Траяном Набатеїського царства (111-114 рр. н.е.), який сформував 6 змішаних кінних когорт петрійських лучників (cohortis Ulpiae Petraeorum sagittariorum). Ці когорти були вкрай корисним поповненням армії для майбутнього парфянського походу імператора. Незабаром, за часів Адріана лави лучників було знову поповнено завдяки загонам пальмірських нумерів. Багато з них залучались для патрулювання стратегічно важливого Пальмірського кордону та охорони важливих караванних шляхів. Частина з цих загонів згодом відправили до Дакії з метою посилення гарнізонів у недавно завойованій провінції [22].

Під час маршу лучники, переважно кінні, розташовувались у авангарді колони [1, с. 207; 8, с. 62]. Такі загоны володіли високим ступенем рухливості та при зіткненні з супротивником були чудово пристосовані, щоб зав'язати бій з ворогом або відігнати його передові з'єднання. На Сході, де армія мала відносно велику кількість стрільців-вершників, кінний авангард міг формуватися у своєрідному шаховому порядку: на чолі колони, відразу після кінних розвідників, перебували вершники з луками, їх прикривала важка кіннота, за ними знову могли слідувати кінні загоны лучників, за якими розташовувалися важкі вершники [1, с. 207]. Така побудова дозволяла рівномірно прикривати стрільбою від несподіваних атак та обстрілів більшу частину лінійних допоміжних загонів. Цікаво, що турми кінних (змішаних) когорт на марші могли розташовуватися окремо від своїх піхотинців, формуючи одну колону вершників [1, с. 207].

Сагіттарії-піхотинці розташовувалися на чолі пішої колони ауксиларіїв, а також на стикі авангарду або ар'єргарду з головною частиною армії [3, с. 44; 8, с. 62]. При несподіваному нападі супротивника лучники могли почати вести загороджувальний вогонь по живій масі ворога. Це давало змогу головним силам перейти у бойову готовність та розгорнути бойовий стрій. На Сході, де головним боєм римських полководців були парфянські вершники з луками, легка піхота була зобов'язана вести загороджувальну стрільбу з метою подавити стрільців супротивника та відігнати його від головних сил армії. Наприклад, Антоній суттєво посилив авангард як одну з найбільш вразливих частин свого війська, яку турбували парфянські кінні лучники, надавши можливість замиканням успішно боротися проти ворога [7, с. 251, 253].

Наприкінці I ст. до н.е. у бою Цезар, а згодом і Антоній розташовували своїх лучників та пращників на флангах, а також попереду, на зразок велітів часів республіки: "(вони розташовувалися) попереду та вздовж строю, та відходили при наближенні супротивника у тил, через інтервали між піхотою" [2, 398; 7, с. 251]. З впровадженням регулярних когорт сагіттаріїв та поступово відмовою римлян від побудови своєї піхоти у шаховому порядку, цей метод розташування стрільців поступово трансформувався. Відтепер легка піхота шикувалася цілими когортами на флангах у першій лінії [8, с. 175]. Такі загоны зобов'язані були взаємодіяти з когортами важкої допоміжної піхоти, які повинні були забезпечити прикриття лучників від кавалерійських атак та ближнього бою з ворожою піхотою. При наближенні супротивника сагіттарії відходили за шеренги важкоозброєних піхотинців [8 с. 63, 175]. За умов завчасної підготовки позицій, коли за піхотою могли збудувати незначний насип, лучників розташовували за лавами піхотинців, як це ми можемо спостерігати на колоні Траяна (сцена колони Траяна № 46) [10].

У другій половині I-го ст. н.е. римляни починають застосовувати навісну стрільбу [1, с. 211]. Стрільба під кутом у 45 градусів не вирізнялася особливою влучніс-

тю, але мала і свої переваги. Перш за все, її мета полягала не стільки у тому, щоб убити якомога більше живої сили супротивника до зближення з ним, скільки деморалізувати ворога. Подібне використання лучників та вплив такого методу стрільби докладно описані у "Диспозиції" Арріана: "...нехай метання буде звідусіль, як можна густішим, для замішання коней і загибелі ворогів. І є надія, що через незліченну кількість снарядів, атакуючі скіфи більш й не наблизяться до пішої фаланги" [1, с. 211]. Найбільш прийнятною для такої побудови позицією була височина позаду важкої піхоти, що дозволяла зберігати влучність та вести вогонь з задніх шеренг, залишаючись у безпеці. Але, як неважко здогадатися, польові умови не завжди надавали таку можливість. Застосовуючи навісний загороджувальний вогонь, Арріан розташовував стрільців шеренгою у дев'ятій лінії за легіонерами, у той час як інші загоны лучників на флангах вдалося розмістити на височині за рядами важкоозброєних допоміжних піхотинців [1, с. 208-209, 211]. Схожу побудову піших сагіттаріїв застосував і Песценній Нігер проти армії Септимія Севера у горах Тавра (194 р. н.е.). Він зробив чи не головну ставку на сагіттаріїв та щільний стрій піхоти, яка повинна була діяти в обороні [4; 6].

Під час оборони успішно застосовувалися і вершники з луками. Так, Арріан за лавами піших лучників та легіонерів розташовував кінних сагіттаріїв. Маючи кращий огляд, ніж у піших стрільців, вершники з луками могли безперешкодно обстрілювати ворога, ведучи стрілянину над головами своєї піхоти без допоміжних насипів, та зберігати влучність [1, с. 211]. Кінні лучники, так само чудово підходили для переслідування ворога, що тікав з поля бою. Арріан рекомендує кінним лучникам, які гналися за тікаючим ворогом, на скаку стріляти у спину супротивнику, щоб той не розвернувся проти них та знову не пішов у напад [1, с. 212]. Також слід було дотримуватися і запобіжних заходів: кінний загін, були це лучники чи важка кіннота, з тилу повинен був прикривати інший загін вершників, що йшов за ними на рясях. При цьому піхота, також тримаючи стрій, продовжувала контрнаступ. Цей резерв вершників та піхота повинні були надати підтримку при придушенні осередків опору, або у разі контратаки ворога укрити за собою вершників, які мали відійти у тил [1, с. 212].

Як і будь-якій іншій армії, римським командувачам на тактичному рівні доводилося зіштовхуватися з випадками, коли ворог розташовувався на добре захищених позиціях, штурм яких міг призвести до зайвих втрат. Кращим рішенням було змусити його залишити свої позиції [8, с. 64, 269-270]. Для таких дій найбільш прийнятними були артилерія та легка піхота або кіннота. Успіх фактично був забезпечений, якщо доводилося мати справу з легко захищеним супротивником, на кшталт германців або бриттів [8, с. 269-270]. Допомога стрільців була незамінною при захопленні ворожого берега річки чи під час зведення переправ, коли було важливо відігнати ворога на протилежному березі, що заважав будівельним роботам або переправі [8, с. 39].

Роль лучників була вкрай корисною як при обороні, так і при облозі фортець. Під час штурму головним завданням сагіттаріїв були дії на придушення вогню стрільців супротивника, його деморалізація та очищення стін від захисників, що в свою чергу повинно було полегшити важкій піхоті доступ до стін [5, с. 395, 415]. При штурмі Єрусалиму (70 р. н.е.) Тит розташовував лучників у другій шерензі (за піхотою та перед лавами вершників), щоб вони вели стрільбу над головами своїх солдат по ворожим позиціям, прикриваючи піхоту та кінноту, які штурмували місто [5, с. 395]. Ці дії добре проілюстровані в одній зі сцен колони Траяна, де зображено штурм Сар-

мізегетузи (сцена колони Траяна № 88) [10]. Тут ми бачимо, що окремі лучники займалися зачисткою стін, виконуючи роль екіпажів штурмових веж, стріляючи у ворога з бійниць [5, с. 412-13].

Важливою проблемою для армії, що тримала фортецю в облозі, було не тільки зведення штурмових машин та проведення інженерних робіт, а й забезпечення контролю за вилазками захисників укріплень, здатних у лічені хвилини спалити труди декількох тижнів наполегливої праці. У Йосипа Флавія ми зустрічаємо згадки про сагіттаріїв, які були одними з тих, хто стежив за вилазками ворога та першими вступали у контакт з супротивником, а також прикривали працюючих інженерів [5, с. 411, 415, 416].

Багато з гарнізонів ключових оборонних пунктів у Дакії, Реції, складалися зі стрільців. Як зазначає С. Рубцов, під час дакійських війн Траяна, антіохійським лучникам було доручено відповідальне завдання – утримувати міст через Дунай поблизу Дробета, усі штурми якого були відбиті [11, с. 10]. За Адріана, оборонна лінія уздовж Дакійського кордону починає посилюватися поповненнями зі складу східних стрільців. Наприклад, у верхню Дакію було переведено два загони номерів пальмірських лучників [11, с. 13]. Ймовірно, ці заходи обумовлювалися не тільки потребою посилити чисельність гарнізону провінції, але і вірним вибором на користь застосування саме сагіттаріїв, чия влучна стрільба повинна була підвищити оборону небезпечних ділянок.

Беручи до уваги ці загальні факти про застосування сагіттаріїв, важливо зазначити, що їх роль в армії мала і регіональні особливості. Перш за все, відмінності полягали у масштабі їх застосування. Істотні розбіжності ми зустрічаємо в європейських та східних провінціях. Списки допоміжних загонів, розташованих у провінціях, виявили, що у порівнянні з рейнським та дунайським регіонами, пропорції задіяних у арміях лучників перевищували вдвічі, а то й утричі (Таблиця №1). Так, у більшості європейських провінцій на одного лучника припадало близько 12-13 піхотинців. У Верхній Германії та Британії ця пропорція виглядає ще виразніше – 1:28, що було одним з найнижчих показників. У Нижній Германії лучники майже відсутні. Таке незначне число сагіттаріїв у лавах Рейнських армій було пов'язане з відсутністю якісних стрільців у самого супротивника. Причину цьому можна шукати в специфіці місцевості – території, вкритої густими лісами, що обмежували огляд для стрільби. За цих умов лучники були більш придатні для засідок, що скоріше міг влаштувати ворог, ніж римська армія. Не варто забувати і про особливості клімату, що не був сприятливим для композитних луків. Беручи до уваги ці фактори, римляни робили ставку на зброю ближнього бою (пілуми) та гнучкість піхотних загонів допоміжних військ. У цьому регіоні сагіттарії могли мати більш тактичне, спеціалізоване призначення. Їх метою було виманювати ворога із зручних для нього позицій на відкритій місцевості, захист колони на марші та під час форсування водних перепон.

Окремими винятками на території Європи, де сагіттаріїв було значно більше, були Верхня Дакія та Нижня Паннонія. За чисельністю лучників ці провінції наближалися до східних регіонів. Більшу частину всього гарнізону обох Дакій (Дакія Вища та Дакія Porolissensis) складали допоміжні загони – 4/5 усіх сил у провінціях (Таблиця №1). За списками гарнізону Верхньої Дакії, що наводить Ф. Матей-Попеску [18, с. 414], пропорція між допоміжною кіннотою та кінними лучниками складала 6:1. Співвідношення між важкою допоміжною піхотою та пішими лучниками, могла складати як 2,4:1. Дивно, проте у Дакії Porolissensis, лучники майже відсутні.

Випадок з Верхньою Дакією пояснюється умовами рельєфу провінцій та специфікою ворога. Оборона Дакії була побудована на принципі встановлення фортець, що прикривали головні гірські перевали та дороги. Для подібних цілей, як ніколи, підходили загони лучників. На думку О. Тантеа, вибір лучників у якості гарнізонів в деяких регіонах Дакії, як наприклад в Мунтенії, пояснюється ефективністю боротьби сагіттаріїв з кіннотою роксоланів, що мала за допоміжне озброєння луки [20, с. 147; 22].

Стосовно Паннонії, половину лучників, що розташовувалися у провінції, становили саме вершники. Їх можна було з успіхом застосовувати для протидії загонам варварів, які періодично здійснювали свої набіги, як це було під час дакійських війн Траяна, та патрулювання кордону, через який проходив важливий бурштиновий шлях. На цьому тлі, досить дивно виглядає гарнізон Верхньої Паннонії. Однак подібна диспропорція може полягати в нерівномірному розподілі військ, при здійсненні поділу провінції на Нижню та Верхню Паннонію за часів Траяна. При підрахунку загальних сил, що розташовувалися в обох провінціях, пропорція у кількості сагіттаріїв, виглядає приблизно рівною з гарнізоном Дакії (Таблиця №1). За сучасними підрахунками, під час дакійських війн Траяна (101-102, 105-106 рр. н. е.) задіяли близько 19 загонів лучників як піхоти, так і кінноти [12, с. 137]. С. Рубцов, відзначає, що у дакійських кампаніях брали участь близько 80-100 тис. бійців. Наведені цифри дозволяють з'ясувати, що співвідношення становило 1 лучник на 9-11 бійців важкої піхоти та кінноти, що було нормою для дунайського регіону (Таблиця №1).

На Сході чисельність лучників була відносно високою. На одного сагіттарія припадало усього лише 3-4 піхотинці, замість важко озброєних піших ауксиларіїв (Таблиця №1). Причина цього полягає у військовому мистецтві головного супротивника Рима у данному регіоні – Парфії. Справа у тому, що значну частину парфянського війська, як народу спочатку кочового, становила кіннота з луками. Улюбленим методом ведення бою для них було обстрілювати супротивника з луків до повної його деморалізації. Проте не варто робити поспішних висновків про великі тактичні витончення римлян у застосуванні сагіттаріїв та концептуальні зміни у стратегії римської армії. Найімовірніше, головним їх завданням і водночас причиною значного збільшення у чисельності було вести вогонь на придушення ворожих стрільців. На допоміжних лучників покладалася оборонні функції, змушуючи парфянських стрільців зазнавати важких втрат, тим самим позбавляючи їх однієї з головних переваг. Основною опорою у тактичному та стратегічному мисленні римських полководців на Сході, як і в інших регіонах, була важка піхота. Ще однією особливістю цих територій було те, що у східних провінціях основу лучників переважно становили кінні (змішані) когорти, які в європейських регіонах зустрічаються у значно меншій кількості [11, с. 12; 14, с. 181]. Ймовірно, що застосування кінних когорт давало можливість більш вдало використовувати свої сили для оборонних боїв та кінних сутичок з легкоозброєними вершниками ворога, а також збільшувало чисельність легкої кінноти, що було важливо для цього регіону.

Проте і на Сході були свої винятки. У Палестині кількість лучників в армії дорівнювала їх чисельності в європейських провінціях. Це пояснювалося тим, що досить великий гарнізон, який дислокувався у Палестині, був призначений скоріше для підтримки порядку у цих неспокойних землях. Зрозуміло, що у разі проведення кампаній за межами Євфрату, ці сили могли бути включені до складу експедиційного корпусу.

Як відзначає Я. Ле Боек, на межі II-III ст. н.е. роль лучників зростала [10, с. 295]. Читаючи трактат Вегеція, який давав докладний опис побудови римської армії вірогідно III або IV ст. н.е., розуміємо, що з переходом римлян до більш щільного ладу піхоту завжди підтримували легкі піхотинці: піхота з дротиками, луками або манубалістами (піхота з ручними балістами), що з'явилися у той час [9, с. 270]. Вони переважно розташовувалися у центрі строю піхоти [9, с. 270].

Підсумовуючи вище наведене, варто зазначити, що застосування загонів лучників у римській армії часів принципату мало свої витoki у період республіки у вигляді загонів найманців або іррегулярних з'єднань підвладних царьків. Оформлення їх як постійних професійних когорт відбувається з остаточною затвердженням допоміжних військ в якості регулярної складової римської армії, що сталося у роки правління імператора Августа. Частина з них була сформована під час останньої громадянської війни республіки. Існували як піші, так і змішані кінні когорти лучників. На марші вони розташовувалися на чолі або поміж сил авангарду та ар'єргарду. Вершники з луками чудово підходили для того, щоб зав'язати бій, відігнати передові сили супротивника. У більш ранні часи, в східних експедиціях лучники могли розташовуватись і вздовж флангів колони. У бою вони застосовувалися для того, щоб виманити супротивника, деморалізувати його та подавити ворожий вогонь. Розташовувалися вони на флангах, готові відійти за ряди загонів допоміжної піхоти, що прикривала їх. Сагіттарії мали завдавати удари по ворогу на відстані, не вступаючи у ближній бій. Вже у II ст. н. е. під час оборони, із застосуванням навісної стрільби, лучників могли розміщувати за рядами піхоти, особливо це стосувалося кінноти з луками, яку так само використовували і для переслідування ворога, що тікав з поля бою. При облозі вони придушували вогонь захисників стін. Успішно застосовувалися, щоб відбити атаки супротивника на опорні пункти. Роль стрільців зростає у III ст. н.е., коли армія, переходить до більш оборонних дій на полі бою. Була і регіональна специфіка у застосуванні цього виду військ. Найменша кількість сагіттаріїв зустрічається у північних районах імперії, а найбільша – у східних та гірських районах Європи. Поясненнями були специфіка місцевості, клімату та, що не менш важливо, особливості тактики супротивника у регіоні. Римляни робили головний акцент на важку піхоту та її взаємодію з кіннотою, у той час як лучники були спеціалізованими загонами. Ставка на сагіттаріїв робилась відносно рідко, переважно в оборонних боях, хоча у II-III ст. н.е. їх значення дійсно зросло. Навіть там, де лучники становили не менше, аніж 1:5 армії, їх завданням було не стільки наступальні дії, скільки працювати на придушення вогню ворожих стрільців. Стосовно Західних регіонів, то під впливом попереднього досвіду та, враховуючи перетворення війська у регулярну армію, призначення та взаємодія лучників з іншими видами військ стало більш продуманим та чітко відпрацьованим, ніж за часів республіки.

Список використаних джерел

1. Арриан. Диспозиция против аланов / Арриан [пер. с древнегр. А. К. Нефёдина] // Арриан. Тактическое искусство. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – С. 195–253.
2. Африканская война / Аноним [пер. с лат. М. М. Покровского] // Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне. – М.: АСТ; Ладомир, 2005. – С. 369–416.
3. Гай Юлий Цезарь. Галльская война [пер. с лат. и коммент. М. Покровского] // Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне / Гай Юлий Цезарь. – М.: АСТ; Ладомир, 2005. – С. 7–201.
4. Геродиан. История императорской власти после Марка / Геродиан [пер. с древнегр.]. – Электрон. дані (1 файл). – М.: (Росспэн),

1996. – 264 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gerodian/03.php. – Назва з екрану. – Дата звернення: 07.03.2015.

5. Иосиф Флавий. Иудейская война / Иосиф Флавий [пер. с древнегр.] – СПб.: Орёл, 1991. – 535 с.

6. Кассий Дион Коккеян. Римская история. Книги LXIV–LXXX / Кассий Дион Коккеян [пер. с древнегр. Под ред. А. В. Махлаюка; комментарии и статья А. В. Махлаюка]. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 456 с.

7. Плутарх. Деметрий и Антоний / Плутарх [пер. с древнегр. под ред. В.П. Волгина] // Плутарх. Сравнительные жизнеописания: [в 3 т.]. – М.: Наука, 1964. – Т.3. – С. 193–277.

8. Публий Корнелий Тацит. Анналы / Публий Корнелий Тацит; [пер. с лат.] // Тацит Публий Корнелий. Анналы. Малые произведения. История. – М.: АСТ; Ладомир, 2003. – С. 5–423.

9. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Флавий Вегеций Ренат [пер. с лат.] // Военная мысль античности: Сочинение древнегреческих и византийских авторов / Сост. К. Королёва; прилож. Г. Кантора. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – С. 264–382.

10. Ле Боек Я. Римская армия эпохи ранней империи / Ян Ле Боек [пер. с франц.] – М.: Росспэн, 2001. – 400 с.

11. Рубцов С. М. Восточные ауксиллии Римской армии на Нижнем Дунае в эпоху принципата / Сергей Михайлович Рубцов // Para bellum: Военно-исторический журнал. – 2003. – № 1. – С. 5–24.

12. Рубцов С. М. Легионы Рима на Нижнем Дунае: военная история римско-дакийских войн (конец I – начало II века нашей эры) / Сергей Михайлович Рубцов. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2003. – 256 с.

13. Campbell D. Mons Graupius AD 83 / Duncan B. Campbell. – Oxford: Osprey Publishing Elms Oxford, 2010. – 96 p.

14. Cheesman G. The auxilia of the Roman imperial army / G. L. Cheesman. – Oxford: University Press, 1914. – 201 p.

15. Connolly P. Tiberius Claudius Maximus. The Cavalryman / Pieter Connolly. – Oxford: United Press, 2003. – 32 p.

16. Fields N. Roman auxiliary cavalryman: A.D. 14–193 / Nic Fields. – Oxford: Osprey Publishing Elms Oxford, 1998. – 64 p.

17. Junkelman M. Die reiter Roms. Teil III: Zubehor, Reitweise, bewaffnung / Marcus Junkelman. – Mainz, 1992. – 259 p.

18. Matei-Popescu F. The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update / Florian Matei-Popescu // Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September. – 2012. – P. 407–418.

19. Robinson H. R. The armour of imperial Rome/ H. Russell Robinson. – London: Arm and Armour Press, 1975. – 200 p.

20. Tantea O. Auxilia Commagenorum in Dacia/ Ovidiu Tantea // Acta munei Napocensis 41-42/1. – Cluj – Napoca, 2007. – P. 141–160.

21. Tantea O. Cohors I Ilturaeorum sagittariorum Equitata / Ovidiu Tantea // Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis. – Cluj-Napoca: University "BABEȘ-BOLYAI" Cluj – Napoca faculty of History and Philosophy, 2004 – P. 805–814

22. Tantea O. Some remarks on Palmyreni sagittarii, on the first records of Palmyrens within the Roman army / Ovidiu Tantea // Scripta classica. Radu Ardeva sexagenarii dedicata. – Cluj-Napoca: MEGA PUBLISHING HOUSE, 2011.

References

1. ARRIAN (2010) Dispozitsiya protiv alanov. In: *Arrian. Takticheskoye iskusstvo*. Saint-Petersburg: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU; Nestor-Istoriya, pp. 195–253.
2. ANONIM (2005) *Afrikanskaya vojna*. In: *Zapiski Yuliy Tsezarya i yego prodolzhatel'ey o Gall'skoy vojne, o grazhdanskoy vojne, ob Aleksandriyskoy vojne, ob Afrikanskoy vojne*. Moscow: AST; Ladomir, pp. 369–416.
3. GAY YULIY TSEZAR' (2005) *Gall'skaya vojna* [per. s lat. i koment. M. Pokrovskogo]. In: *Zapiski Yuliy Tsezarya i yego prodolzhatel'ey o Gall'skoy vojne, o grazhdanskoy vojne, ob Aleksandriyskoy vojne, ob Afrikanskoy vojne*. Moscow: AST; Ladomir, pp. 7–201.
4. GERODIAN (1996) *Istoriya imperatorskoy vlasti posle Marka* [Online]. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gerodian/03.php [Accessed: 7th March 2015].
5. IOSIF FLAVIY (1991) *Iudeyskaya vojna*. Saint-Petersburg: Oriol.
6. KASSIY DION KOKKEYAN (2011) *Rimskaya istoriya*. Books LXIV–LXXX. Saint-Petersburg: Filologicheskii fakul'tet SPbGU; Nestor-Istoriya.
7. PLUTARKH (1964) Demetriy i Antoniy. In: *Plutarkh. Sravnitel'nyye zhiznneopisaniya*. Moscow: Nauka, vol.3, pp. 193–277.
8. PUBLIY KORNELIY TATSIT (2003) *Annaly*. In: *Tatsit Publiy Korneliy. Annaly. Malyye proizvedeniya*. Moscow: AST; Ladomir, pp. 5–423.
9. FLAVIY VEGETSIY RENAT (2002) *Kratkoye izlozheniye voyennogo dela*. In: *Voyennaya mysl' antichnosti: Sochineniye drevnegrecheskikh i vizantiyskikh avtorov*. Moscow: AST; Saint-Petersburg: Terra Fantastica, pp. 264–382.
10. LE BOEK, Y. A. (2001) *Rimskaya armiya epokhi ranney imperii*. Moscow: Rosspen.
11. RUBTSOV, S. M. (2003) *Vostochnyye auksilii Rimskoy armii na Nizhnem Dunaye v epokhu printsipata*. *Para bellum: Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1, 5–24.
12. RUBTSOV, S. M. (2003) *Legiony Rima na Nizhnem Dunaye: voyennaya istoriya rimsko-dakiyskikh voyn (konets I – nachalo II veka nashey ery)*. Saint-Petersburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye; Moscow: Filomatis.

13. CAMPBELL, D. (2010) *Mons Graupius AD 83*. Oxford: Osprey publishing.
14. CHEESMAN, G. (1914) *The auxilia of the Roman imperial army*. Oxford: University Press.
15. CONNOLLY, P. (2003) *Tiberius Claudius Maximus. The Cavalryman*. Oxford: United Press.
16. FIELDS, N. (1998) *Roman auxiliary cavalryman: A.D. 14–193*. Oxford: Osprey Publishing Elms Oxford.
17. JUNKELMAN, M. (1992) *Die Reiter Roms. Teil III: Zubehor, Reitweise, Bewaffnung*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
18. MATEI-POPESCU, F. (2012) The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update. *Proceedings of the 22nd*

- International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, 2012, 407–418.*
19. ROBINSON, H. R. (1975) *The armour of imperial Rome*. London: Arm and Armour Press.
20. TANEA, O. (2007) Auxilia Commagenorum in Dacia. *Acta mvsei Napocensis*. 41-42(1), 141–160.
21. TANEA, O. (2004) Cohors I Ituraeorum sagittariorum Equitata. *Orbis antiquvs. Studia in honorem Ioannis Pisonis*. Cluj-Napoca: University "Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca faculty of History and Philosophy, 805–814.
22. TANEA, O. (2011) Some remarks on Palmyreni sagittarii, on the first records of Palmyrens within the Roman army. *Scripta classica. Radu Ardeva sexagenarii dedicata*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House.

Таблиця 1. Співвідношення видів військ у пропорціях за списками Г. Чізмана [14]

Провінція	Кінноти ближнього бою відносно до важкої піхоти	Лучників відносно до важкої піхоти	Вершники з луками відносно до кінноти ближнього бою	Загалом кінноти відносно до важкої піхоти	Допоміжної важкої піхоти відносно до легіонерів	Загалом допоміжних військ та легіонів
Британія	1:4	1:43	0:1	1:4	1,4:1	1:2
Нижня Германія	1:6	0	0	1:6	1:5	1:3
Верхня Германія	1:8	1:28	1:17	1:7,4	1:1,4	1:1
Реція	1:2	1:9,4	0	1:2	0	0
Норик	1:5	1:5	1:1	1:2,5	0	0
Верхня Паннонія	1:5,4	1:12	1:5	1:4,4	1:5	1:1,5
Нижня Паннонія	1:3,5	1:6,4	1:3	1:2,6	1,5:1	2,9:1
Далмація	1:5,6	0	0	0	0	0
Верхня Мезія	1:16	1:13	0	1:16	1:4,2	1:2,4
Нижня Мезія	1:6,4	1:14	0	1:6,4	1:5	1:2,2
Дакія (без урахування розділення провінції)	1:2,7	1:6,5 + загін номерів	1:48	1:2,6	2,27:1	4:1
Каппадокія	1:5,4	1:3,7	1:9,5	1:4,9	1:3,1	1:1,1
Сирія	1:4,3	1:4	1:3,3	1:3,3	1:4,3	1:1,2
Палестина	1:5,5	1:32,2	0	1:5,5	1:2,8	1:1,14
Аравія	0:1	0:1	0:1	0:1	0:1	0:1
Єгипет	1:2,5	1:3,4 + номери	1:2,2	1:1,7	1:1,5	1,8:1 + номери
Африка	1:5,4	1:5,7 + загопи пальмірців	1:5	1:4,5	1:3,6	1:1,1 + пальмірські номери
Мавританія Цезарейська	1:1,9	1:11,3	1:6	1:1,6	1:0	1:0
Мавританія Тінгітанська	1:1,4	0:1	0:1	1:1,4	1:0	1:0
Іспанія Терраконська	1:9,7	0:1	0:1	1:9,7	1:2,1	1:1,6
Іспанія Терраконська (після виводу легіонів)	1:5,3	1:3,6	1:5,2	1:5	1:0	1:0

Надійшла до редколегії 29.03.15

V. Dudko, Postgraduate student
Oles' Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk, Ukraine

THE AUXILIARY ARCHERS OF ROMAN ARMY IN THE BATTLE DURING THE PRINCIPALITY TIME (I–III CENTURIES A.D.)

The article is dedicated to the place of the auxiliary archers of the Roman Army in battle during the Era of Principality. The first part concentrates around historiography and updating problems of the article. The second section focuses on the formation of the first regular troops of Roman auxiliary archers. The military and political factors that contributed to the increase and spread of this type of troops in the armed forces of the Roman Empire were considered. Attention was paid to the actions and functions of auxiliary archers in the march column of troops. The third section discusses the purposes and an interaction between other types of archer troops on the battlefield: the legions, auxiliary heavy infantry and cavalry. Details are given for horse archers interaction with other units of the army during the persecution of the enemy, who fled from the battlefield. The fourth part provides the information for actions of archers during the siege: the location in the battle during the assault and the defense of fortresses. The fifth part deals with proportions of the archers to other armed forces in various regions of the Empire. These data are contained in a separate table that filed end of the article. Particular attention was paid to the regions of major distribution of archers, as garrisons provinces: Syria, Cappadocia, Dacia, Pannonia. Solved issues regarding to the specificity of tasks and effectiveness auxiliary archers in the battles against a local enemy. The sixth and final section of the article are the conclusions obtained as the result of the work.

Key words: archers, sagittarii, auxiliary, cohort, alla, cavalry, infantry.

УДК 94(430):329"2013/2015

О. Іванов, канд. іст. наук, доц.,
О. Андрієвський, студент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ – ПАРТІЯ ЄВРОСКЕПТИКІВ У НАЙПОТУЖНІШІЙ КРАЇНІ ЄС

У статті на основі німецькомовних джерел та з урахуванням оцінок німецьких та українських дослідників висвітлюється історія виникнення та політична діяльність одного з найновіших політичних утворень ФРН – Альтернативи для Німеччини (АдН). На сьогодні ця партія, яка репрезентує ідеологію так званого євроскептицизму, є п'ятою за популярністю політичною силою у Німеччині. Автори аналізують причини відносного успіху АдН на виборах до Бундестагу 2013 року і до деяких земельних парламентів, а також до Європарламенту.

Відзначається, що АдН можна умовно назвати правими популістами, адже головною мішенню їхньої критики є ідеологія мультикультуралізму, яку сповідує керівництво ЄС та німецький уряд. Також ця політична сила багато уваги приділяє критиці євро як єдиної європейської валюти: АдН пропонує повернути до обігу німецьку марку. Крім цього програма партії передбачає більш практичний підхід до проблеми мігрантів, виступаючи за встановлення певних жорстких квот для прийому біженців. Однак такий підхід партії є більш поміркованим, ніж у радикальних націоналістів з НДПН та ПЕГІДА, що робить євроскептицизм все більш привабливою платформою для виборців.

Ключові слова: Альтернатива для Німеччини (АдН), Бернд Люке, євроскептицизм, націоналізм, НДПН, правий популізм, ПЕГІДА.

В останні роки Європейський союз (ЄС) переживає одну з найсерйозніших криз у своїй історії. Серед його 28 членів є країни, які зіткнулися з дуже серйозними внутрішніми фінансово-економічними труднощами, що загрожують єдності і цілісності самого ЄС. Найбільш гостро таку кризу переживає нині Греція. Ці економічні проблеми позначаються і на широких суспільно-політичних настроях в інших країнах-членах ЄС, які, здавалося б, не належать до слабких ланок європейського об'єднання. Вони породжують чи посилюють там політичні рухи та організації, які отримали спільну назву "євроскептиків". Утворення та зростання активності подібних політичних течій і організацій, які позиціонують себе як захисників національних інтересів і вороже ставляться до притоку мігрантів у ЄС, виступають за економічний та соціальний націоналізм, зрештою готові відмовитися від ідеї спільного європейського дому, спостерігається в Австрії, Великій Британії, Угорщині, Франції та навіть у Німеччині – найпотужнішій країні ЄС, одній з його економічних та політичних опор.

Предметом дослідження даної статті є історія утворення та розгортання політичної активності такої політичної партії, як "Альтернатива для Німеччини" – АдН (Alternative für Deutschland – AfD). У нашому дослідженні ми розглянемо причини та масштаби популярності АдН, а також спробуємо схарактеризувати перспективи подальшого існування цієї політичної сили, яка репрезентує ідеологію так званого євроскептицизму і виступає за вихід Німеччини з ЄС. Актуальність нашої роботи полягає в тому, що успіх цієї партії на останніх виборах до Європарламенту показав: значна частина німців розчарувалася у Євросоюзі і виступає за скасування єдиної валюти та відмову від єдиного економічного простору, який керується із Брюсселя. Тож поки Україна покладає надії на "європейське майбутнє" і вступ до ЄС, у найбільшій і найбагатшій країні Європи починають, поки що достатньо обережно, говорити про те, що не бажають годувати "лінивих Грецію та Іспанію" дотаціями, як і виділяти кошти на непрацюючих негараздів. Подібні гасла, особливо на тлі економічних негараздів, звучать дуже привабливо та в перспективі можуть стати загрозою для існування ЄС.

Що стосується історіографії даного питання, варто відзначити, що у вітчизняній історичній науці ще не існує фахових праць, які стосувалися би історії АдН. З досліджень на суміжні теми ми можемо виділити статтю Андрія Мартинова "Вибори до німецького Бундестагу 2013 року у контексті сучасної політичної історії ФРН" у

журналі "Україна, Європа, світ", де вміщені зокрема статистичні дані з результатами виборів. Також з текстів в українських періодичних виданнях можна виділити статтю Ніни Лампарскі, перекладену в "ВВС Україна" під назвою "Молодь Німеччини повстає проти ЄС", присвячену молодіжному крилу АдН. Водночас німецькою мовою ми можемо знайти безліч статей у суспільно-політичних виданнях, які стосуються діяльності АдН.

Джерельна база нашого дослідження є дещо різномірною. По-перше, для того, щоби скласти уявлення про ідеологію та політичну орієнтацію АдН, ми скористалися офіційним сайтом партії, на якому можна знайти програмні документи цієї політичної сили і зразки її виборчої агітації. По-друге, під час дослідницького проекту "Тандем" у місті Регенсбург у серпні 2014 р. ми провели низку опитувань та взяли інтерв'ю в т.ч. у голови міського осередку партії та поспілкувалися із її прихильниками. По-третє, в ході цього проекту ми також мали інтерв'ю із Андреасом Фріделем, науковим співробітником Регенсбурзького університету (кафедра порівняльної політології), який виклав нам свої оцінки і бачення історії "правого популізму" та євроскептицизму у ФРН.

Альтернатива для Німеччини була заснована у лютому 2013 року на основі політичної групи, що вийшла з лав правлячого Християнсько-демократичного союзу (ХДС) через незадоволення урядовою політикою. Очолити новостворену організацію професор Бернд Люке, який залишатиметься її керівником до липня 2015 року [10]. До її активу увійшли переважно представники бізнесових кіл та видні інтелектуали: економісти, правники, журналісти. На загал АдН позиціонує себе як дітище інтелектуальної еліти ("партія професорів"), що проявляється у достатньо поміркованій та винятково прагматичній критиці, спрямованій проти урядової політики та проти решти політичних партій Німеччини. Так, хоча АдН висловлюється проти іммігрантів, це не сприймається так однозначно, як радикальні гасла правої Націонал-демократичної партії Німеччини (НДПН) [3, с. 180].

Від порівнянь з останніми в АдН завжди намагались дистанціюватися, адже НДПН більшість тлумачить як відвертих неонацистів [1]. Щоправда, партії Бернда Люке не вдалося уникнути звинувачень у тісних зв'язках із іншою, ще радикальніше налаштованою правою організацією – Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes – PEGIDA) [2].

На виборах до Бундестагу, які пройшли у 2013 році, молодій партії лише трохи не вистачило, аби подолати

5-відсотковий бар'єр: АдН набрала 4,7% по країні, при цьому продемонструвавши більш-менш однакову підтримку у всіх землях і посівши сьоме місце у загальному рейтингу [12]. У самій партії це розцінили як безпрецедентний успіх, адже вона сформувалася всього лише за шість місяців до початку виборчих перегонів.

Після цього електорат партії тільки зростає: вони отримали 7% голосів на виборах до Європарламенту від ФРН (при тому, що деякі члени АдН вважають, що цей орган краще взагалі ліквідувати). І нарешті, на виборах до ландтагів (аналог місцевих виборів в Україні) партія вперше провела своїх депутатів до парламентів окремих земель, показавши свій кращий результат у Саксонії: майже 10% [6]. Таким чином, АдН зараз є однією з найбільш перспективних партій і цілком може претендувати на місце в Бундестазі на наступних виборах, а то навіть й більше: зайняти вакантну нішу "творців правителів", якими були ліберали з Вільної демократичної партії (ВДП), що на останніх виборах вперше не подолала 5-відсотковий бар'єр [4].

Також слід сказати про причини популярності АдН. У ході нашого дослідження та багатьох інтерв'ю з'ясувалося, що більшість німців чули про АдН, і з них багато хто може навіть перелічити основні ідеї молоді партії, відомі з політичної реклами та агітації. Однак виявилось доволі складно знайти людей, які би відверто заявляли про прихильність до АдН: когось не влаштували ідеї "евроскептиків", хтось вказував, що традиційно голосує за іншу партію. Такий дисонанс із відносно успішним результатом на виборах можна легко пояснити, якщо проаналізувати, хто і з яких мотивів підтримав на виборах партію, налаштовану проти ЄС.

Як пояснив нам Андреас Фрідель, викладач університету Регенсбурга, електорат АдН можна поділити на дві групи. Перші, які становлять не менше двох третин, підтримали партію лише тому, що їх не задовольняла політика уряду і вони шукали нові обличчя на протиположний уряду Ангели Меркель, чия позиція дедалі частіше стає мішенню для критики [4]. Друга група, себто електорат, який стабільно підтримує АдН, становить лише близько 30% від тих, хто голосував за них на виборах до Бундестагу або до європейського парламенту. Чому так багато людей підтримали партію за принципом "проти усіх інших"? Річ у тім, що для людей, які розчарувались в урядовій політиці партії Меркель, дуже привабливо прозвучали ультра-критичні гасла, спрямовані, по-перше, проти політики мультикультуралізму, а по-друге, проти того, щоби Німеччина допомагала дотаціями "лінійній" Греції, чи то Іспанії з Португалією. Одним словом, у важкі часи повальна критика влади є запорукою успіху, тож АдН переманила до себе частину невдоволеного електорату таких правих чи ліберальних партій, як ХДС та ВДП, а також набрала бали у середовищі "крайніх правих" (яких у Німеччині, за словами експерта, налічується стабільно не менше 10% виборців).

Таким чином, АдН наразі об'єднує людей із діаметрально різними поглядами. Але навряд чи така ситуація триватиме довго, вважає Андреас Фрідель. На його думку, партія скоро має визначитись, із яким виборцем працюватиме далі, а саме: чи посяде вона місце ВДП і стане типовою ліберальною силою, чи "поправішає" і продовжуватиме уособлювати, умовно кажучи, інтелектуальний і поміркований націоналізм. Останній шлях передбачає, що АдН все ж таки уникатиме надто різких гасел по відношенню до іммігрантів і відмежується від свого молодіжного крила, набагато більш радикального [9]. Утім, можна припустити, що ймовірно партія "попра-

вішає": її колишній лідер Бернд Люке після зміщення з посади голови АдН заявив, що йому не подобається те, що партія стає подібною до організації PEGIDA [5]. Щоправда, у програмному тексті останніх (із назвою, взятою з Нового Заповіту: "Віра, любов, надія") ідеться про те, що найбільш радикальні німецькі "праві" вважають, що АдН намагається дистанціюватись від них і не представляє їхні інтереси [8].

В обох випадках АдН навряд чи зможе посунути якусь з великих партій, які традиційно користуються підтримкою більшості виборців (СДПН або ХДС), оскільки вона і досі не має чіткої програми та набирає бали за рахунок популістських гасел та агітації. Проте, не виключено, що на майбутніх виборах ми ще спостерігатимемо триумф партії, адже будь-які прогнози не беруть до уваги різкі зміни у політичній або економічній ситуації. Можна навести влучний приклад Андреаса Фріделя: одразу після руйнівного землетрусу в Японії на виборах тріумфували зелені, які до того не мали аж такої підтримки. Тож ми можемо припустити, що будь-який політичний катаклізм (на кшталт збройного конфлікту у Східній Європі або нової економічної кризи в ЄС) може позначитися і на політичному житті країни, а відтак – дати зелене світло "евроскептикам".

Тим паче у майбутній програмі АдН, як можна судити з наших розмов із членами регенсбурзького осередку партії, зовсім не збирається відмовлятися ані від націоналістської риторики, ані від критики ЄС. Просто в першому випадку вони наголошують на тому, що непрацюючі іммігранти, які лише отримують соціальні виплати, не приносять жодної користі ФРН та не збираються інтегруватися у німецьке суспільство. Це й справді відрізняється від гасел НДПН на кшталт "всі Алі мають повернутись додому". Що стосується другого пункту, то в АдН кожного разу підкреслюють: вони зовсім не проти Європи, а лише за проєвітантя кожної європейської країни, яке, на думку керівництва партії, неможливе в умовах єдиної валюти для всього ЄС [11]. Так, один з наших співрозмовників висловив думку, що для тієї ж Греції набагато корисніше було би повернути в обіг драхму, нехай навіть паралельно з євровалютою.

Так чи інакше, а АдН створює образ прагматиків, які піклуються суто про економічну злагоду Німеччини [7]. І хто знає, чи не переконають їхні слова про процвітаючу Європу і решту німців, адже багато хто навіть не з числа прихильників АдН погоджується із тим, що Європарламент є непрозорою бюрократичною структурою і розумним кроком буде розділити повноваження між державами та наддержавним органом так, щоби усі локальні питання вирішувались на рівні держав, тоді як ЄС опікувався би лише глобальними проблемами на кшталт транспортного сполучення або кордонів. Утім, це окреме питання, чи виправдане зараз існування Європейського Союзу, який був створений, аби уникнути нового конфлікту через ресурси між європейськими країнами. Адже Ліга Націй, яка виявилась надто слабкою для утихомирення нацизму, створювалась за тими самими принципами.

Проаналізувавши шлях однієї з наймолодших і найуспішніших партій євроскептиків, можна прийти до наступних висновків. По-перше, АдН є дуже молодим проєктом і поки ще рано чекати від неї чогось більшого, аніж проходження в парламент. По-друге, загальне ставлення німців до питань, які порушує АдН, показує, що значна кількість громадян оцінює доволі скептично Європарламент і роздратована бюрократизмом ЄС. По-третє, незадоволення ЄС ґрунтується на тому, що не

лише виборці AfD, яких ще можна тлумачити як націоналістів, а й більшість німців не хочуть "годувати" бідні країни, які знаходяться на периферії Європи. Тож Україні, попри захоплення ідеями євроінтеграції, слід обрати якомога обережнішу тактику, що не дозволить нашій країні перетворитися з часом на другу Грецію.

Список використаних джерел

1. Йовенко А., Іванов О. Утворення Націонал-демократичної партії Німеччини та спроби її утвердження в політичній системі ФРН // Схід. – 2009. – № 5(96). – С. 68–73; Йовенко А. Діяльність Національно-демократичної партії Німеччини та спроби визнати її антиконституційною (1998–2006 рр.) // Схід. – 2011. – № 2(109). – С. 88–95.
2. Лампарскі Ніна. Молодь Німеччини повстає проти ЄС // BBC News, Кельн. 13 травня 2014. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140513_germany_youth_against_eu_ms
3. Мартинов А. Вибори до німецького Бундестагу 2013 року у контексті сучасної політичної історії ФРН // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Вип. 13. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 176–184.
4. Німецькі вибори: "супер-результат" партії Меркель і провал її партнерів // ВВС Україна. 23 вересня 2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130920_german_elections_or
5. AfD: Lucke befürchtet Rechtsrück der AfD. – Spiegel Online. 05.03.2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-lucke-befuerchtet-nach-petry-wahl-abdriften-in-rechtes-spektrum-a-1042162.html>
6. Christoph Eisenring. Die Alternative für Deutschland bedient Globalisierungängste: Mit Wirtschaftspopulismus in den sächsischen Landtag // Neue deutsche Zeitung. Berlin, 1.9.2014. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.nzz.ch/wirtschaft/mit-wirtschaftspopulismus-in-den-saechsischen-landtag-1.18374983>
7. Entscheidet die D-Mark-Partei die Wahl? // Frankfurter Allgemeine 7.05.2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/faz-net-fruehkritik-hart-aber-fair-entscheidet-die-d-mark-partei-die-wahl-12175203-p2.html>
8. Weichbrodt G., Bajohr H. Glaube, Lieben, Hoffnung. Nachrichten aus dem christlichen Abendland. 2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://0x0a.li/wp-content/uploads/2015/01/Glaube-Liebe-Hoffnung.pdf>
9. How anti-foreigner anti-establishment group changing german politics gone boy right // The Economist [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/europe/21640386-how-anti-foreigner-anti-establishment-group-changing-german-politics-gone-boy-right>
10. Machtkampf in der AfD: Petry gewinnt gegen Lucke. // Der Spiegel vom 3. January 2015. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-frauke-petry-gewinnt-wahl-gegen-bernd-lucke-a-1042113.html>
11. Programm & Hintergrund: Fragen und Antworten zur EU und Europa // Alternative für Deutchland [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.alternativefuer.de/programm-hintergrund/fragen-und-antworten/zur-eu-und-europa/>

O. Ivanov, PhD, Associate Professor
O. Andrievsky, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AN ALTERNATIVE FOR GERMANY: THE PARTY OF EURO-SKEPTICS IN THE MOST INFLUENTIAL EU STATE

This article, based on German-language sources and with counting of marks of German and Ukrainian authors, tells about a history of founding and an activity of political party 'Alternative for Germany' (AfG), which is one of the newest German political organizations. Today this party, which represents an ideology of so called 'euro-skepticism', is the fifth by popularity political force in Germany. Authors are analyzing reasons of such success of AfG on elections to Bundestag and some of federal parliaments of 2013, and on elections to Euro-parliament. It's noticed that AfG can be labeled as right-wing populists for the main goal of their criticism is a policy of multiculturalism of EU and German government. Also, this political party pays a lot of attention on a criticism of Euro as an only European currency: AfG offer to return in use German Mark. Further, AfG program tells about the more pragmatic attitude to the problem of immigrants, demanding for some limitations. Despite that, the way that AfG offers, is not as radical as the way represented by nationalists from PEGIDA and NPDG, what makes an euro-skepticism more and more attractive ideology for electorate.

Key words: Alternative for Germany (AfG), Bernd Lucke, euro-skepticism, nationalism, National-Democratic Party of Germany, PEGIDA, right-wing populism.

12. 4,7 Prozent – Wahlkrimi um die Euro-Kritiker AfD. // Berliner Morgenpost. 23.09.2013. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.morgenpost.de/politik/bundestagswahl/article120291737/4-7-Prozent-Wahlkrimi-um-die-Euro-Kritiker-AfD.html>

References

1. YOVENKO, A., IVANOV, O. (2009). Utvorennya National-demokratychnoi partii Nimmechyny ta sproby ii utverzhennya v politychnii systemi FRN. *Skhid*. 5(96), 68–73; Yovenko, A. (2011). Diialnist National-demokratychnoi partii Nimechyny ta sproby vyznati ii antykonstyutsiinoiu (1998–2006). *Skhid*. 2(109), 88–95.
2. LAMPARSKY, NINA. Molod Nimechyny povstaye proty EU. Available from: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/05/140513_germany_youth_against_eu_ms
3. MARTYNOV, A. (2014). Vybery do nimetskogo Bundestagu 2013 roku u konteksti suchasnoi politychnoi istorii FRN. In: ALEKSIIEVETS, L.M. (ed.) (2014) *Ukraina-Evropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: istoria, mizhnarodni vidnosyny*. Vol.13. pp. 176-184.
4. Nimetski vybery: "super-resultat" partii Merkel i provai ii partneriv. *BBC Ukraine*. 23 September 2013 [Online] Available from: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130920_german_elections_or
5. AfD: Lucke befürchtet Rechtsrück der AfD. *Spiegel Online*. 05.03.2015. [Online] Available from: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-lucke-befuerchtet-nach-petry-wahl-abdriften-in-rechtes-spektrum-a-1042162.html>
6. Christoph Eisenring (2014) Die Alternative für Deutschland bedient Globalisierungsängste: Mit Wirtschaftspopulismus in den sächsischen Landtag. *Neue deutsche Zeitung*. Berlin, 1 September 2014. [Online] Available from: <http://www.nzz.ch/wirtschaft/mit-wirtschaftspopulismus-in-den-saechsischen-landtag-1.18374983>
7. Entscheidet die D-Mark-Partei die Wahl? *Frankfurter Allgemeine* 7.05.2013. [Online] Available from: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/medien/faz-net-fruehkritik-hart-aber-fair-entscheidet-die-d-mark-partei-die-wahl-12175203-p2.html>
8. WEICHBRODT, G., BAJOHR, H. (2015) *Glaube, Lieben, Hoffnung. Nachrichten aus dem christlichen Abendland*. [Online] Available from: <http://0x0a.li/wp-content/uploads/2015/01/Glaube-Liebe-Hoffnung.pdf>
9. How anti-foreigner anti-establishment group changing german politics gone boy right. *The Economist*. [Online] Available from: <http://www.economist.com/news/europe/21640386-how-anti-foreigner-anti-establishment-group-changing-german-politics-gone-boy-right>
10. Machtkampf in der AfD: Petry gewinnt gegen Lucke. *Der Spiegel*, 3 January 2015. [Online] Available from: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-frauke-petry-gewinnt-wahl-gegen-bernd-lucke-a-1042113.html>
11. Programm – Hintergrund: Fragen und Antworten zur EU und Europa. *Alternative für Deutchland* [Online] Available from: <http://www.alternativefuer.de/programm-hintergrund/fragen-und-antworten/zur-eu-und-europa>
12. 4,7 Prozent – Wahlkrimi um die Euro-Kritiker AfD. *Berliner Morgenpost*, 23 September 2013. [Online] Available from: <http://www.morgenpost.de/politik/bundestagswahl/article120291737/4-7-Prozent-Wahlkrimi-um-die-Euro-Kritiker-AfD.html>

Надійшла до редколегії 23.03.15

УДК 398.3

І. Ігнатенко, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ХВОРЕ ТІЛО: МАГІЧНО-ЛІКУВАЛЬНІ ДІЇ, МАНІПУЛЯЦІЇ, ВПЛИВ НА ТІЛО ЧЕРЕЗ ОДЯГ ТА ІНШІ САКРАЛЬНІ ПРАКТИКИ У ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

У статті, на основі архівних етнографічних джерел та польових записах автора, розглядаються деякі українські традиційні магично-лікувальні обрядодії, що проводилися над тілом хворого або його символічними заміниками. Серед найпоширеніших варто виокремити наступні: викачування хвороби на яйце або хліб, обмірювання ниткою тіла хворого, "перепікання" у печі, проїмання тіла в певні отвори, а також вмивання, обприскування, купання хворого у заговореній воді та ін. Приділена увага лікуванню хворого тіла через маніпуляції з його одягом. Показано, що за традиційними віруваннями українців, вказані символічні дії мали спричинити до практичного результату – одужання, що може бути пояснено беззаперечною вірою пацієнта в ефективність усіх магичних дій та маніпуляцій.

Ключові слова: тіло, хвороба, магія, обряд, ритуал, традиція.

Народна медицина привертає увагу вітчизняних етнологів та збирачів-аматорів від самого початку становлення етнологічної науки. Більше того, одним із "первістків" української етнографічної науки було дослідження, присвячене народній медицині, а саме: "Малорусские суеверия, коим мало кто верил" (1776 р.) А. Чепи – вихідця із дрібної козацької старшини на Полтавщині. Щоправда, праця була опублікована лише в 1892 р. в журналі "Київська старовина" [23].

Ця галузь народної культури і до сьогодні становить інтерес та привертає увагу як українських, так і зарубіжних дослідників [6, 15, 21, 22, 26, 28, 29]. Насамперед, етнологів цікавлять вірування, пов'язані зі знахарями та чаклунами, народне розуміння етіології хвороб та способи їх лікування, засоби рослинного, тваринного, мінерального походження тощо. Між тим, поза увагою вітчизняних етнологів довгий час лишалося саме хворе тіло, магичні способи, маніпуляції, вплив на нього з метою звільнення від недуги.

Отже, у даній розвідці я беру за об'єкт дослідження саме тіло, а конкретніше – хворе тіло, і спробую прослідкувати, як деякі магичні маніпуляції з ним (або його заміником – одягом), що застосовувалися в українському традиційному суспільстві, мали викликати практичний результат – одужання.

Джерелами статті є опубліковані (насамперед, мова йде про розвідки етнографів та збирачів-аматорів середини XIX – початку XX ст., де лівова доля належить польовим етнографічним матеріалам) та неопубліковані (архівні та власні експедиційні) матеріали. Зокрема, були використані архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Далі – АНФРФ ІМФЕ), фонди Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Далі – ДНЦЗКСТК) та архівні фонди кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Далі – КЕКІФ).

Розпочинаючи розгляд заявленої теми, слід зауважити, що одним із найпоширеніших лікувальних прийомів, пов'язаних із маніпуляціями над тілом, є викачування хвороби з тіла. Хвороба викачується, як правило, на куряче яйце, хлібний м'якуш або хлібні "балабушки" (кульки). Розглянемо докладніше.

"Викачування на яйце" було й залишається одним із найпоширеніших прийомів народної медицини. Викачування відбувалося так: виконавець магичної дії качає яйцем по всіх частинах тіла, починаючи з голови і закінчуючи стопами: "Од голови, виговораю, вимовляю з голови, я качаю яечком з голови, з очей, з рук, по руках, по долонях, з ногтиков, з-под ногтиков, от, і з суставчи-

ков, жовтої кості, червоної крові, качаю подошвами, а тоді розбиваю – воно так і видно в воді" [9, арк. 32]. Причому кожна частина тіла викачувалася досить ретельно, що цілком закономірно, адже кожний орган відігравав свою роль у життєдіяльності організму.

Початок викачування з голови, одного з найважливіших органів людського тіла – верху в анатомічному коді, спричинено тим, що, за народними уявленнями, саме через голову в людське тіло проникали хвороби. Стопи ж вбачалися як нижній кордон людського тіла, тому через них шептуха виганяла хворобу з тіла в землю. Обряд вигнання хвороби "з верху до низу" в архаїчній анатомії розрахований на те, щоб спершу "зіпсувати" склад людського тіла, а потім відновити заново цю цілісність, уже з очищених його частин [25, с. 56].

Інколи трапляються випадки, коли шептуха водить яйцем навколо тіла, рук, ніг, голови, не торкаючись їх. Дослідники припускають, що у традиційному суспільстві могли існувати певні уявлення про біологічне поле людини; проте відсутність даних, де проходить кордон біополя людського тіла, і чи збігається воно з фізичним, залишає це питання відкритим [17, с. 42].

Після викачування яйце, як правило, розбивали у склянку з водою і дивилися на його вміст. Слід зазначити, що під час викачування ляку не лише лікували, а й ставили діагноз. Після процесу викачування розбите яйце віддавали собаці, щоб "вигавкав" хворобу, або виливали туди, де люди не ходять, або несли на перехрестя [1, арк. 2].

Викачування хвороби "на хліб" і досі дуже популярне на Рівненщині. Цей процес відбувається так: шептуха бере м'якуш із хліба, скачує його в "галушки" (кульки) (три або дев'ять). Взв'язавши одну таку галушку, качає по тілі хворого, приказуючи замовляння. Потім бере другу "галушку" і повторює процедуру. Викачавши всі галушки, вона зіплює їх і віддає собаці, щоб "вигавкав". На переконання поліщуків Рівненщини, собака обов'язково має бути чорним, а кидати галушку слід через спину та не дивитися назад [12, арк. 7].

Існували й інші варіанти викачування, зокрема на хліб. Для цього знахарки набирали воду з трьох криниць, замішували тісто й пекли три балабушки (хлібчики), якими й качали по тілу хворого. Потім ці балабушки вкидали у відро з водою, набраною з трьох криниць, а воду виливали під березу чи грушу (після дівчинки) або під ясен чи дуб (після хлопчика). Якщо поблизу була річка, то воду з балабушками виливали туди [11, арк. 24].

Отже, не дивлячись на використання різних речей у цьому виді лікування, дані процедури об'єднує направленість на те, аби вивести (викачати) недугу з усіх частин тіла на сторонній предмет, який згодом мав бути знешкоджений.

Наступним поширеним видом маніпуляції з тілом було умивання/оприскування/купання хворого наговоленою водою або вживання ним цієї води всередину.

Потрібно наголосити, що під час лікування багатьох хвороб ("вроки", "дане", "подвій", "переляк") знахарі обов'язково обмивали водою деякі частини тіла, передусім у ділянці серця, а також коліна та лікті. Можливо, це зумовлено тим, що ці частини тіла є одними із "входів" у тіло, через які, як вірили, можуть проникнути хвороби. Воду також вмивали та напували хворого [15, с. 122].

Приміром, лікуючи "зурочення", на Волині знахарка брала неповну склянку холодної води, кидала туди три крихти свіжого хліба і три жаринки з вугілля. У цю воду вмочала пальці правої руки і верхньою частиною пальців тричі "стирала" по обличчю хворого. Потім з трьох боків склянки хворий мав надпити по три рази води, в якій плавали вуглинка і хліб [3, арк. 340].

Лемки знімали "вроки" так: перехрестивши тричі в горнятці воду, кидали туди три шматки дерев'яного вугілля, рахуючи до дев'яти, а потім у зворотньому напрямку. Після процедури напували хворого тричі [19, с. 145].

На Рівненщині під час "вроків" радили взяти свяченої води і побризкати на хворого через сито тричі, потім – стільки ж разів здмухнути і сплюнути [2, арк. 2].

Слід зазначити, що плювання є однією з найпоширеніших магічних, охоронних та лікувальних дій. Донині зберігаються уявлення про лікувальні властивості слини, як і її природного аналога – води. Слинні здорової людини приписувалася здатність знищувати хворобу. Так, якщо на "вроки" захворіла дитина, то мати тричі облизує лобик дитини та спльовує через ліве плече (бо за правим, за народним переконанням, перебуває ангел-охоронець) [15, с. 124].

Крім окроплення, вмивання хворого водою його також купали. Приміром, на Гуцульщині виснажених важкою недугою рекомендували купати у воді, в якій відгашували вугілля з "живої ватри" (вогонь, добутий способом тертя) [5, с. 284].

На Поліссі зляканим людям радили купатися у відварі заспокійливих трав, зокрема лепехи болотної. Між тим, найбільше купелі застосовувалися саме для лікування дітей, й досить часто трави, зілля, рослини, в яких дитина купалася, були незвичні й незвичним шляхом здобуті [15, с. 191].

Приміром, лікуючи "крикливиці", купіль потрібно було готувати так: взяти з-під свиней берлоги, де вони сплять, викупати у ньому дитину та вилити ту купіль у плоти, де люди не ходять. Для лікування "зносок" (дитячого зурочення) на Поліссі радили йти до річки чи озера і збирати там усяке зілля, яке коріння дерев затримувало на берегах. Називали його "зносак", тобто знесене водою. Ще радили йти на три межі, назбирати там будь-якого зілля, потім у ньому скупати дитину, і віднести ту воду на "розходні" дороги [10, арк. 28].

Важливо зазначити, що для лікування тілесних хвороб використовували воду декількох видів: освячену в церкві, "непочату" (набрану до сходу сонця) та просту – з криниці або джерельну.

Найчастіше в лікувальній практиці широко використовувалася саме "непочата" вода. Вживання такої води було обов'язковою умовою ефективного лікування, а сам похід за нею мав магічне спрямування. Зокрема, "непочату воду" добували так: йшли до сходу сонця, брали воду з трьох криниць у трьох селах, де є церкви. Несучи воду, не слід було оглядатися, щоб хвороба не

повернулася. І тільки така вода вважалася справді цілющою [13, арк. 35].

Як було зазначено вище, для лікування багатьох хвороб важливим було вживання води всередину. Щоправда, слід підкреслити, води не простої, а намовленої, заговірної, на яку шептав знахар особливі замовляння. Тобто в даному випадку прослідковується вербальний вплив на тіло через воду, яка потрапляла до людського організму. Особливість заговору полягала в тому, що він найменше передавався акустичним шляхом. Заговірне слово прококтували, випивали, пропускати в себе, у своє тіло тощо. Найчастіше слова замовляння нашіптувалися на їжу, воду, яку людина мала вжити всередину. Таким чином, їжа ставала транспортним засобом для доставляння слів до місця призначення (до адресата). Слово "оживлялося" і було концентратом того змісту, який у нього вкладали [4, с. 105].

Обмірювання тіла під час лікування було також одним із відомих методів у народній медицині. Зокрема, лікуючи "переполох": "...запрошений знахар вимірює ниткою довжину хворого дитинчати, ширину по простягнутих у різні боки руках і голову в обхваті; зрізає нігті на руках і ногах, часто волосся на голові. Усе це, разом із ниткою, якою проводилося вимірювання, знахар запихує в дірочку, висвердлену в "глухому кінці" одвірка, і зверху забиває осиновим кілком. При цьому читає замовляння про те, щоб хвороба більше не мучила "білого тіла, жовтої кості, очей, плечей і всіх суглобів" [16, с. 171-172].

На вербальному рівні тіло під час будь-яких ритуалів, зокрема й лікувальних, постійно конструювалося та деконструювалося. Процедура обмірювання теж належить до таких ритуалів, однак на цей раз основне навантаження переходило на нитку і мотузку. Незалежно від того, чим міряли людину, зняті мірки вважали за її подобу. З одного боку, зняті мірки могли бути небезпечними і застосовані зі шкідливою метою, а з іншого – використані для "перенародження" та лікування, коли хвороба переходила і залишалася у "новому" тілі [20, с. 75].

Проймання, протягування, просування, занурювання тіла в певні отвори, застосовували під час особливо тяжких дитячих хвороб різного походження й інтерпретували як нові символічні пологи [27, с. 149]. З цим варіантом лікування пов'язували імітацію нового народження, після якого дитина приходила у "цей" світ і була здоровою. Приміром, на Житомирщині злякану дитину радили тричі проймає кризь вікно [11, арк. 20].

На Полтавщині лікування нетримання дитиною сечі відбувалося так: "...малюка змушують пролазити кризь "жлукто" (вузька посудина з цільного дерева, використовується для прання білизни) і підганяють іззаду ударами мерзлої "дужки" (мотузка від відра)" [16, с. 171-172].

Схожею магічною дією було перепікання тіла. Це магічне лікування застосовували і при раціонально пояснених хворобах, зокрема, при "сухотах" (легенева хвороба). Хвору дитину клали на хлібну лопату (як правило, це робила мати) і саджали її, як хлібину, в піч. Частіше імітували цей процес. Так, на Житомирщині, якщо дитина до п'яти місяців була худою і не поправлялася, вважали, що вона має сухоти, які треба було запікати. Для цього мати вдосвіта "вчиняла діжу", бабаповитуха виламувала в саду дев'ять "живців" (вишневих гілок) і заходила до хати. Мати питала: "Нащо тобі ці живці?" Та відповідала: "Я це гілля наламала, щоб нас сухота не займала, цими різками буду сухоту чухрати, хай не заходить до нашої хати". Потім баба брала лопату, клала на неї живці, на них – хліб і саджала в піч.

Одного з членів сім'ї вона виганяла за двері. Дитину обливала водою подібно до того, як змивали хліб перед тим, як саджати в піч, і клала маля на лопату. Мати притримувала дитину, а баба тричі в "челюсті" її саджала. Той, хто був за дверима, питає: "Що ж ти робиш?" – "Сухоти запікаю", – відповідала баба. І так тричі. Після цього вона віддавала матері дитину, тричі сплюнувши вліво і вправо. [14, с. 52-53].

Символіка цього обряду, можливо, основана на ототожнюванні дитини й хліба, а процесу випікання хліба – з появою дитини на світ. При цьому її ніби повертали в материнське лоно (піч), щоб вона народилася заново [24, с. 115].

Особливим видом лікування було пониження хвороби за допомогою демонстрації оголеного тіла, а саме статевих органів. Зокрема, при епілептичному нападі радили так: "треба чорною трапкою або самим чорним платком цю людину накрить і на лице, ви мені пробачте, сісти задницею, а потом іще обсыпать житом". При тому слід було примовляти: "Який гость, така й честь" [10, арк. 23].

При лікуванні дитячих "крикливець", "несплячок" матері радили загорнути дитину в кожу, покласти на поріг і тричі переступити через неї, примовляючи: "Яка породила, та й одходила", або до заходу сонця винести дитину на смітник, покласти на землю, переступити через нього три рази, примовляючи: "Чим мати родила – тим одходила" [7, с. 60]. Така методика пов'язувалася з пониженням хвороби, яка "образиться" й покине тіло хворого.

Вживанням у магічно-лікувальній практиці було й обкурювання хворого тіла. Найчастіше обкурювали сухими, освяченими в церкві травами, а також іншими предметами. Приміром, зляканих дітей підкурювали пир'їнкою, яку загубив бусел. Робили це таким способом: на металеву кришечку шептуха клала ладан і чебрець та підпалювала пир'їнку. Причому підпалювати бажано було освяченою свічкою, яку світили над покійником. У процесі обкурювання шептуха повторювала: "Куди дим, туди й ляк". Злякану людину обкурювали й шаралупою, з якої вилупилися курчата [11, арк. 15].

Слід звернути увагу й на лікування тіла через одяг, який виступав заміником тіла. Насамперед, мова йде про сорочку, яка була натільною білизною, найбільше прилягала до тіла, тож ставала його символічним заміником. У багатьох лікувальних ритуалах людину або дитину купають в сорочці (пелюшках), які потім потрібно викинути разом із водою. Символічно це означало позбутися хворого тіла, разом із водою, яка увібрала в себе недугу. Приміром, для лікування "сухот" рекомендували наламати гілля з верби: "ізварить ту вербу і три рази скупають у той вербі. У тій сорочці і в пилосці купать. Той купель і с теєю сорочкою, з тим усім, занести до верби, де ламала, та й вилить на той куш і просить: "Вирбо, вирбо, ни май на мене злості – забери цю хворобу – дай тіло на кості". [8, с. 76].

Така магічна дія може бути пов'язана з тим, що одяг, крім свого функціонального призначення обігрівати і прикривати тіло, ще був і символічним заміником тіла [18, с. 80]. Таким чином, цей обряд передбачав дії, які здійснюються не з самим хворим, а над його одягом або речами, які йому належать.

Отже, підсумовуючи сказане, можна зробити висновки, що в українській традиційній культурі були відомі та застосовувалися ряд магічно-лікувальних практик, під час яких над хворим тілом робили певні магічні маніпуляції (викачування, обмірювання, перепікання тощо), з метою одужання хворого.

Список використаних джерел

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Етнографічні матеріали з Рівненщини (Зарічнечський та Дубровицький р-ни), записані у червні 2003 р. ф. 4, папка 6, од. зб. 105, 25 арк.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Далі – АНФРФ ІМФЕ), ф.14–3, од. зб. 986, 20 арк.
3. АНФРФ ІМФЕ, од. зб. 1194, Ч., I, 340 арк.
4. Байбурич А. Заметки к теме "Слово и тело" / Альберт Байбурич // Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 102-111.
5. Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія / Зоряна Євгенівна Болтарович // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження за ред. Ю. Гошко – К.: Наукова думка, 1987. – С. 272-285.
6. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / Зоряна Євгенівна Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 232 с.
7. Гринченко Б. Д. Из уст народа: Малороссийские рассказы, сказки и проч. / Борис Гринченко. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – 488 с.
8. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині: Етнографічні матеріали. / Василь Кравченко. – Житомир: Робітник, 1920. – 158 с.
9. Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (Далі – ДНЦЗКСТК), ф. Брус.-Радом.-2003: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Брусилівського й Радомишльського районів Житомирської області (серпень 2003 р.).
10. ДНЦЗКСТК. Ф. Житомир-2004: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Житомирської області (вересень-жовтень 2004 р.).
11. ДНЦЗКСТК. Ф. Лугини-2005: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Лугинського району Житомирської області (листопад 2005 р.).
12. ДНЦЗКСТК. Ф. Рокитне-2006: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Рокитнівського району Рівненської області (серпень 2006 р.).
13. ДНЦЗКСТК. Ф. Ємільчине-2011: Матеріали комплексної історико-етнографічної експедиції до Ємільчинського та Новоград-Волинського районів Житомирської області (25 липня – 9 серпня 2011 р.).
14. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей / П. Иванов // Этнографическое обозрение – М., 1897. – № 1. – С. 22-70.
15. Ігнатенко І. Народна медицина українців Середнього Полісся: традиції та сучасність (на польових етнографічних матеріалах) / Ірина Василюк Ігнатенко. – 2-е вид. – К.: Інтелектуальна книга, 2015. – 336 с.
16. Коваленко Г., Манжура О. О народній медицині малороссов в Переяславском уезде, Полтавской губ. / Г. Коваленко, О. Манжура // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 141-149.
17. Мазалова Н. Е. Состав человеческий: человек в традиционных соматических представлениях русских / Наталия Мазалова. – СПб: Петербургское востоковедение, 2001. – 192 с.
18. Маерчик М. Одяг як символічне тіло (на матеріалах української традиційної культури) / Марія Маерчик // Тіло в текстах культур: 36. матеріалів наук. конф. / Гол. ред. Ганна Скрипник, упоряд.: Олена Боряк, Марія Маерчик. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003. – С. 69–82.
19. Мацієвський О., Гошко Ю. Народна медицина і ветеринарія / О. Мацієвський, Ю. Гошко // Лемківщина. У 2-х т. – Т.2: Духовна культура. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. – С. 140-152.
20. Свириновская А. В. Измерение тела: идентификационные практики / А. Свириновская // Мифология и повседневность. Материалы науч. конференции. Под ред. К. А. Богданова, А. А. Панченко. – Вып. 2. – СПб.: Институт русской литературы РАН (Пушкинский Дом), 1999. – С. 70–80.
21. Скрипник Г. Народна медицина / Ганна Скрипник // Подпілля: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 325-344.
22. Серебряннікова Н. І. Обрядові аспекти народної лікувальної практики слов'янського населення Південно-Західної України: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Серебряннікова Н.І.; НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2004. – 22 с.
23. Стороженко Н. В. Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 года (Рукопись А. И. Чепы) / Н.В. Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т. 36. – № 1. – С. 119-130.
24. Топорков А. Л. "Перепекание" детей в ритуалах и сказках восточных славян / Андрей Львович Топорков // Фольклор и этнографическая действительность. – СПб.: Наука, 1992. – С. 114-118.
25. Топоров В. Н. Об индоевропейской заговорной традиции (избранные главы) / Вячеслав Топоров // Исследования в области балтославянской духовной культуры: Заговор. – М.: Наука, 1993. – С. 3-103.
26. Швидкий С. М. Традиційна народна медицина українців Південної Слобожанщини: історія розвитку, сучасний стан, регіональна специфіка: автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / С. М. Швидкий; НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2001. – 17 с.

27. Щепанская Т. Б. Пронимальная символика / Гатяна Щепанская // Женщины и вещественный мир культуры у народов России и Европы / под ред. Т. Щепанской. – СПб.: Петербургское востоковедение, 1999. – С. 149-190.

28. Hanchuk Rena Jeanne. The Word and Wax: a Medical Folk Ritual Among Ukrainians in Alberta. – Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1999. – 108 p.

29. Mucz Michael. Baba's kitchen medicines: folk remedies of Ukrainian settlers in Western Canada. – Edmonton-Toronto: The University of Alberta Press, 1999. – 266 p.

Reference

1. Arkhiv kafedry etnologiyi ta krayeznavstva istorichnoho fakultetu Kyivys'koho nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka; Etnohrafichni materialy z Rivnenshyny (Zarichne'k'kyj ta Dubrovyc'kyj r-ny), zapysani u chervni 2003 roku I. Kolodyuk. Fond. 4, papka 6, odyncyza zberezhenyya 105, 25 arkushy.

2. Arkhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologiyi im. M.T. Ryl's'koho NAN Ukrainy (ANFRF IMFE), fond 14–3, opis 986. – 20 arkushy.

3. ANFRF IMFE, fond 1194, opis I, 340 arkushy.

4. BAJBURYN, A. (2005) Zаметки к теме "Слово и тело". In: H. Kabakova, F. Kont, ed. *Telo v russoj kul'ture*, Sankt-Peterburh: Novoe lyteraturnoe Obozrenie, pp.102-111.

5. BOLTAROVYCH, Z. (1987) Narodna medycyna ta veterynariya. In: Y. Hoshko, ed. *Hucul'shyna: istoriko-etnografichne doslidzhennya*, Kyiv: Naukova dumka, pp. 272-285.

6. BOLTAROVYCH, Z.Ye. (1990) *Narodna medycyna ukrajinciv*. Kyiv: Naukova dumka.

7. HRYNCHENKO, B.D. (1901) *Z ust naroda: Malorossyjskye rasskazy, skazky y proch.* Chernyov: Typohrafiya Hubernskahozemstva.

8. KRAVCHENKO, V. (1920) *Zvychai v seli Zabrididi ta po de-yakyykh inshykh, nedalekykh vid c'oho sela miscevostrykh Zhytomyr's'koho povitu na Volyni: Etnohrafichni materialy*. Zhytomyr: Drukarnya "Robitnyk".

9. Derzhavnyj naukovyj centr zakhystu kul'turnoyi spadchshyny vid texnohenykh katastrof (DNCZKSTK), fond Brus.-Radom-2003: Materialy kompleksnoyi istoriko-etnografichnoyi ekspedyciyi do Brusylivs'koho i Radomyshl'skoho rajoniv Zhytomyr's'koyi oblasti (serpen' 2003 r.), 120 arkushy.

10. DNCZKSTK, fond Zhytomyr-2004: Materialy kompleksnoyi istoriko-etnografichnoyi ekspedyciyi do Zhytomyr's'koyi oblasti (veresen'-zhovten' 2004 r.), 135 arkushy.

11. DNCZKSTK, fond Luhyny-2005: Materialy kompleksnoyi istoriko-etnografichnoyi ekspedyciyi do Luhyn's'koho rajonu Zhytomyr's'koyi oblasti (lystopad 2005 r.), 160 arkushy.

12. DNCZKSTK, fond Rokytne-2006: Materialy kompleksnoyi istoriko-etnografichnoyi ekspedyciyi do Rokytniv's'koho rajonu Rivnens'koyi oblasti (serpen' 2006 r.), 145 arkushy.

13. DNCZKSTK, fond Yemil'chyn-2011: Materialy kompleksnoyi istoriko-etnografichnoyi ekspedyciyi do Yemil'chyn's'koho ta Novohrad-Volyn's'koho rajoniv Zhytomyr's'koyi oblasti (25 lypanya – 9 serpnia 2011 r.), 142 arkushy.

14. IVANOV, P. (1897) Etnohrafycheskye materyaly, sobrannyye v Kupyanskom uezde Khar'kovskoj hubernii. Primety y pover'ya, otnosyashyessya k beremennosti y k rozhdeniyu detej. *Etnohrafycheskoe obozrenye*. 1, pp. 22-70.

15. IGNATENKO, I. (2015) *Narodna medycyna ukrajinciv Seredn'oho Polissya: tradyciyi ta suchasnist' (na pol'ovykh etnografichnykh materialakh)*. Kyiv: Intelektual'na knyha.

16. KOVALENKO, H. (1891) O narodnoj medycyne malorossiv v Pereyaslavskom uezde, Poltavskoj hub. *Etnohrafycheskoe Obozrenye*. 2, pp. 141-149.

17. MAZALOVA, N.E. (2001) *Sostav chelovecheskyj: chelovek v tradycionnykh somatycheskykh predstavleniyakh russkikh*. Sankt-Peterburh: Peterburgskoe vostokovedenie.

18. MAYERCHYK, M. (2003) Odyah yak symvolichne tilo (na materialakh ukrajins'koyi tradycijnoyi kul'tury). In: H. Skrypnyk, ed. *Tilo v tekstakh kultur*. Kyiv: Instytutu mystectvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologiyi im. M.T. Ryl's'koho NAN Ukrainy, pp. 69-82.

19. MACIYEVSYJ, O., HOSHKO, Y. (2002) Narodna medycyna i veterynariya. In: *Lemkivshyna*. Vol. 2. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, pp. 140-152.

20. SVYRNOVSKAYA, A.V. (1999) Izmerenie tela: identyfikacionnye praktiki. In K. Bohdanova, A. Panchenko, ed. *Mifologiya y povsednevnost: Materialy nauch. konferencii*. Sankt-Peterburh: Institut russkoj literatury RAN (Pushkynskij Dom), pp. 70-80.

21. SKRYPNYK, H. (1994) Narodna medycyna, ed. *Podillya: istoriko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 325-344.

22. SEREBRYANNIKOVA, N.I. (2004) *Obyrjadovi aspekty narodnoyi likuval'noyi praktyky slov'jans'koho naseleण्या Pivdenno-Zakhidnoyi Ukrainy*. Abstract of unpublished thesis (Candidate of Historical Sciences). Ph.D.), Natsionalna Akademia Nauk Ukrainy.

23. STOROZHENKO, N. V. (1892) Malorusskye sueveriya, koim malo kto veril, sobrannyye 1776 goda (Rukopis' A. Y. Chepy). *Kyevskaya starina*. 36, pp. 119-130.

24. TOPOROV, A.L. (1992) "Perepekanye" detej v rytualakh i skazkakh vostochnykh slavyan. In: A.K. Bajburin, ed. *Fol'klor i etnohrafycheskaya dejstvitel'nost*. Sankt-Peterburh: Nauka, pp. 114-118.

25. TOPOROV, V. N. (1993) Ob odnoi evropejskoj zahovornoj tradicii (izbrannyye glavy). In: T.M. Nikolaeva, ed. *Issledovaniya v oblasti balto-slavyanskoj dukhovnoj kul'tury: Zahovor*. Moscow: Nauka, pp. 3-103.

26. SHVYDKYJ, S.M. (2001) *Tradycijna narodna medycyna ukrajinciv Pivdennoyi Slobzhanshyny: istoriya rozvytku, suchasnyj stan, rehional'na specyfikika*. Abstract of unpublished thesis (Candidate of Historical Sciences). Ph.D.), Natsionalna Akademia Nauk Ukrainy.

27. SHEPANSKAYA, T.B. (1999) Pronymal'naya symvolika. In: T.B. Shhepanskaya, ed. *Zhenshyna i veshchestvennyj mir kul'tury u narodov Rossii y Evropy*. Sankt-Peterburh: Peterburgskoe vostokovedenie, pp. 149-190.

28. HANCHUK, R.J. (1999) *The Word and Wax: a Medical Folk Ritual Among Ukrainians in Alberta*. Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.

29. MUCZ, M. (1999) *Baba's kitchen medicines: folk remedies of Ukrainian settlers in Western Canada*. Edmonton, Toronto: The University of Alberta Press.

Надійшла до редколегії 04.03.15

I. Ignatenko, Ph. D., Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ILLNESSES OF BODY: ELEMENTS OF THE MAGIC CEREMONY, FOLK MEDICINE MANIPULATION, INFLUENCE ON THE BODY THROUGH CLOTHING AND OTHER HEALING RITUALS IN UKRAINIAN TRADITIONAL CULTURE

This articles researched and academically analyzed very unique ethnographic materials, archival as well as the fruit of author's own field research, which bring to light the most taboo spheres of traditional culture. These include a superstition about the illnesses of body and some elements of the magic ceremony in folk medicine in Ukrainian traditional culture. Among the most popular were: exclusion of illness from body to egg or bread, thread measuring patient's body, symbolic "bake" body in the furnace. Different manipulation with body and special water to utter an incantation were also popular. This ceremony of the magico-religious and oral-incantation genre of folk medicine was aimed at patient recovery. One reason of them was a belief. All people from past claimed that the magic ceremony had worked for them. It had relieved them of their psychological and physical ailments.

Key words: body, illnesses, magic, ritual, tradition, customs.

УДК 94(477) "18+19"+929 Михальчук

О. Казакевич, канд. іст. наук.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОМОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КОСТЯНТИНА МИХАЛЬЧУКА

Статтю присвячено видатному українському громадському діячеві та філологу Костянтині Михальчуку (1840-1914). Розглядаються його уявлення про етномовний розвиток українців у контексті українського національного руху XIX ст. К. Михальчук, який ідентифікував себе як політичного діяча, брав активну участь у діяльності Київської Старої громади. Незважаючи на те, що К. Михальчук не завершив навчання в Університеті св. Володимира й ніколи не працював у вищих навчальних закладах, він вважається одним із найвидатніших українських філологів свого часу й засновником української діалектології. Погляди К. Михальчука сформульовані ним у низці полемічних статей та публічних виступів. Дослідник заперечував тогочасним російським інтелектуалам, які вважали українців частиною російського народу, а їхню мову – діалектом російської. К. Михальчук вважав мову ключовим елементом етнічності. Всупереч офіційній доктрині, згідно з якою росіяни, українці та білоруси виникли після занепаду Київської Русі, К. Михальчук наполягав на тому, що предки українського народу походили безпосередньо від слов'янських племен VIII-IX ст. Українці, таким чином, завжди були самобутнім та окремишим етносом, який мав власну мову. Зазначено, що погляди К. Михальчука були подібними до поглядів інших тогочасних українських філологів (зокрема, П. Житецького та О. Потебні), водночас, К. Михальчук висловлював свої думки з приводу етномовного розвитку українців найбільш сміливо. Сформульовані К. Михальчуком ідеї узгоджуються з сучасною історіографічною концепцією ранньосередньовічного походження українського народу.

Ключові слова: Костянтин Михальчук, український народ, етномовний розвиток, український національний рух, Київська громада, українсько-російські відносини.

Однією з характерних ознак сучасної історичної науки в Україні є звернення до наукової спадщини дослідників, імена яких, з відомих причин, були викреслені упродовж тривалого часу з історіографічного дискурсу. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці українських мовознавців другої половини XIX – початку XX ст., зусиллями яких було створене лінгвістичне обґрунтування прав українського народу на своє історичне минуле, етнічну самобутність, а також вільний та самостійний розвиток. Особливе місце серед дослідників цього періоду належить Костянтину Михальчуку (1840-1914) – громадсько-політичному діячу та основоположнику української діалектології, погляди якого, на тлі поміркованого культурницького етапу українського національного відродження, відзначалися своєю сміливістю.

Серед публікацій, присвячених постаті К. Михальчука, слід відзначити монографічний нарис Ю. Шевельова (Шереха) [31], статті А. Саванця [28], М. Железняка [9], В. Ульяновського [30]. Слід згадати також виданий у 1994 р. збірник "Проблеми сучасної ареології", присвячений 150-річчю від дня народження Костянтина Михальчука, який вміщує статті Ю. Шевельова, С. Беренштейна, В. Німчука, Й. Дзєндзелівського, Т. Вендиної, Л. Паламарчука та ін., присвячені переважно філологічним здобуткам ученого [27]. Водночас, постать К. Михальчука, очевидно, вимагає значно більшої уваги з боку науковців. Зокрема, в історіографії відсутні роботи, які б повною мірою розкривали громадсько-політичні погляди ученого, а також його внесок у теоретичну розробку проблеми походження українського народу та його етномовного розвитку. Принаймні частково заповнити зазначену лауну покликана ця стаття.

Уродженець с. Зозулинці Махнівського повіту Київської губернії (нині Козятинський р-н Вінницької обл.) Костянтин Михальчук був сином кріпачки Євдокії Михальчук та польського землевласника. Суспільно-політичні погляди К. Михальчука почали формуватися під час навчання у Житомирській гімназії у 1856-1858 рр., де він відвідував літературні вечори почесного попечителя гімназії польського поета та публіциста Юзефа Крашевського. К. Михальчук познайомився з "Історією русів", історичними розвідками І. Срезневського, Д. Бантиша-Каменського, творами І. Котляревського, Т. Шевченка тощо. Етапною подією в житті молодого К. Михальчука стало публічне читання українською мовою його власного твору "Смерть кошового отамана Півтора-

Кожуха" [19, с. 81]. Тоді ж намітилися ознаки відходу К. Михальчука від польського національного руху. Після вимушеного звільнення з гімназії К. Михальчук ще рік проживав у Житомирі, де не зважаючи на поліцейський нагляд, демонстративно вбірався в український однострій. У 1859 році К. Михальчук вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, де зблизився з Тадеєм Рильським та Володимиром Антоновичем. У 1859-61 роках К. Михальчук узяв активну участь у заснуванні та діяльності Київської громади, викладав у недільних школах.

За спогадами своєї дружини, К. Михальчук вважав себе політичним діячем, який віддано служив своїй ідеї [30, с. 454]. Саме активна громадська позиція не дозволила йому завершити навчання в університеті. Згодом, працюючи бухгалтером у комерційних установах, К. Михальчук не залишав громадської та наукової роботи. Він активно долучився до діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Кость Михальчук входив до наглядового комітету, який складався з 29 членів Відділу. Одним із напрямків роботи комітету була організація перепису у Києві. В архіві збереглося посвідчення К. Михальчука, яке засвідчувало його право збирати інформацію для перепису [13, арк. 3]. К. Михальчук регулярно відвідував засідання Відділу, а його помешкання на Подолі сучасники характеризували як головний осередок Старої громади [29]. Упродовж 1893-1901 рр. Михальчук активно співробітничав з журналом "Киевская старина" [24, с. 56].

Погляди К. Михальчука на українську національну справу сформульовані ним насамперед у "Автобіографії", а також у промові на Шевченковому вечорі в українському клубі 24 березня 1909 року під назвою "Про нашу долю". К. Михальчук наголошував, що "українство" для членів громади було своєрідною релігією життя, для розвитку якої вони склали програму діяльності. Вона передбачала проведення агітації і пропаганди серед інтелігенції і широких верств населення, залучення нових членів Громади для спільної праці, але насамперед сприяння розвитку культури й національної самосвідомості, а також здійснення можливих заходів з метою визволення народу "з-під його соціальної, економічної і політичної кормиги" [1, с. 30]. К. Михальчук визнавав, що віддавна був переконаний у тому, що Галичина стане для України своїм "П'ємонт", і пропагував цю ідею між громадівцями.

Разом із тим, К. Михальчук не був схильний до ідеалізації українського національного руху. Навпаки, він сміливо говорив про його прорахунки, недоліки та "болячки": "Робота йде наша якось мляво й неспішно, може (через нашу природню вдачу, через надто повільну та аполітичну натуру нашу, якій бракує теї кремезної снаги, теї упертої енергії та палкого завзяття (які мають інші народи (наприклад чехи або болгари), та які dokonче потрібно для [цього трудного – *не розбірливо*] великого й святого діла, як нац.-культ. відродження)" [16, арк. 1]. К. Михальчука непокоїло, що "багато часу витрачається на суперечки про те, що важливіше, краще "психіка чи економіка, індивідуалізм чи соціалізм, націоналізм чи космополітизм, бо все це тільки окремі елементи єдиної цілості людського життя й розвитку" [16, арк. 3]. Саме тому К. Михальчук закликав своїх колег та друзів до єднання й вірив, що "удасться таки перемогти усе й надалі... добитися для себе настоящої волі і правди" [16, арк. 3]. "Жити потрібно повним життям – сміливо, достойно, мудро і чесно. (Для рабства ж, ... вічного копіювання й імітації кого-небудь і чого небудь аби тільки не бути самим собою – не варто й на світ родитись)" – наголошував учений, звертаючись до молоді й підкреслюючи, що найкращий приклад як треба жити, працювати і чесно вмерти дала постать Тараса Шевченка [16, арк. 6 зв.]. К. Михальчук наголошував на мирному та неагресивному характері українського національного руху: "Ми хочемо з усіма людьми тільки згоди, рівності й братерства, ми бажаємо жити вільно самим і од щирого серця давати жити другим. Але трудно помиритись з такою думкою тим, що привикли панувати" [16, арк. 6 зв.].

Сфера наукових інтересів К. Михальчука зосереджувалася переважно у галузі діалектології. Однак інтерес до неї з боку К. Михальчука не був суто академічним: своїми науковими працями дослідник намагався довести цілісність української мови та її окремішність стосовно інших мов слов'янської групи. Зокрема, у статті "Наречия, поднаречия и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины" він окреслив території Російської та Австро-Угорської імперій, населення яких вживало українську мову, й дійшов висновку, що такі території охоплюють 13,5 тисяч миль та 20 млн осіб. Значну увагу К. Михальчук присвятив принципам відмінностей української мови від російської. У якості важливої характеристики етнографічних особливостей окремих груп населення українських земель К. Михальчук виокремив територіальні, кліматичні та топографічні особливості проживання нащадків колишніх літописних племен й проаналізував назви основних племінних типів, які відповідають їх новим генераціям [20, с. 459]. Окремо К. Михальчук звернувся до використання та вживання термінів Руси, Мала Русь, Велика Росія, Україна тощо, охарактеризував наріччя, піднаріччя та різноріччя української мови.

Як публіцист, К. Михальчук був активним дописувачем газет та журналів, зокрема, "Kurjer Wileński", "Gazeta polska", "Киевский телеграф", "Заря", "Труд", "Діло", "Правда", "Рада", виступаючи на сторінках цих видань в обороні української культури й мови [31, с. 97]. Найбільшу цінність для висвітлення суспільно-політичних поглядів К. Михальчука має стаття "Чого хочуть від нас росіяни?", опублікована у 1884 р. у львівській газеті "Діло" за підписом "Хохол". У статті розкриваються погляди Михальчука на теоретичні питання національного та історичні міжнародні взаємини європейських народів.

Лейтмотивом праці К. Михальчука була ідея природного та історично визначеного шляху розвитку україн-

ського народу, який неможливо штучно зупинити. Автор закликав визнати цей очевидний факт й "понехаяти бесіду про повну єдність малоросчини з великоросчиною" [22, с. 33]. Він виступав проти повного злиття українського та російського народів, справедливо вважаючи, що такого злиття можна досягнути лише шляхом примусової асиміляції та репресій. Хибність та неефективність такого шляху К. Михальчук доводив, звертаючись до історичного досвіду ополячення українців, коли "спершу відривались живцем від народу заможніші та інтелігентніші стани, опісля середні, а далі доходило діло і до самого люду – та тут і зупинялось, розбившись не стільки через його самосвідому опозицію, скільки через інертну міць ґрунтової самозаховуючої сили" [22, с. 34]. В результаті цього процесу, на думку К. Михальчука, Польща зазнала більше шкоди, ніж користі.

Процеси національного відродження К. Михальчук розглядав як цілком закономірні. Як у природі відбувається процес розпаду організмів, хоч і на подібні, але окремі організми, так і національний організм після надмірного розростання часто розпадається. Причинами й рушійними силами подібних процесів у культурному й політичному житті націй стають топографічні, економічні та інші відмінності. Будучи переконаним прихильником культурного та етнічного різноманіття, К. Михальчук рішуче виступав проти доктрини уніформізму. Він вважав помилковим бачення "раю на світі" від злиття усіх мов в одну мову, усіх характерів в один характер, усіх національностей в одну національність [22, с. 37].

К. Михальчук закидав російським патріотам віру в історичну місію Росії, яка переважала над фактами й потребами живої дійсності. Він закликав росіян залишити побоювання перед самостійністю українців й "сепаратизмом" української інтелігенції, який спирається лише на природні відмінності народу: "В чому народ – в тому й ми відрізняємось від росіян. Але в чому народ з ними сходиться – в тому й ми, безперечно зійдемося. Наша національна культура постає на твердому і певному ґрунті, на ґрунті народного духу, його історії, мови і вподобань – і щоб звалити нашу культуру, – треба її знищити хіба разом з народним ґрунтом. Робота варта хіба часом стародавнього хижого варварства та лютої темноти, а не теперішнього гуманного і цивілізованого XIX ст.!" [22, с. 43]. У підсумку К. Михальчук закликав "обидві руські народності" жити у згоді та взаємній допомозі, шануючи й не кривдячи одна одну.

Наполягаючи на природному характері права націй на вільний культурний розвиток, К. Михальчук намагався глибоко розібратися у характері етнічних явищ. У статті "Что такое малорусская (южнорусская) речь?" міститься його визначення поняття етнічної групи або народності. За К. Михальчуком, вона становить "особливе суспільно-етнічне явище, яке складає продукт культурно-історичного життя даних племінних елементів людства... Кожна народність чи національність, в тісному сенсі цього слова, є вищою формою розвитку племінних типів людства, – це свого роду особлива культурна раса, – яка представляє собою органічне поєднання в одне ціле різноманітні іноді племінних властивостей природи людської, які утворюють з даної влади населення ту чи іншу суспільно-етнічну індивідуальність, що відрізняється від інших таких же індивідуальностей сукупністю властивих їй одній особливостей фізичної природи, мови, характеру, темпераменту, побуту, понять, звичаїв і різноманітних творів її розумової, моральної і практичної творчості" [23, с. 182]. Мова, на думку К. Михальчука, є живим символом народної збірної особистості, його душевного життя й творчого генія, носієм багатоміжних надбань його культури та історичного досвіду [23, с. 185].

Погляд на народ як природний продукт історичного процесу, який формується еволюційним шляхом починаючи з найдавніших часів, був притаманний більшості українських публіцистів та науковців другої половини XIX ст. Водночас, не всі вони поділяли висловлену К. Михальчуком думку щодо першорядного значення мови серед етнокультурних ознак народу. Наприклад, В. Антонович первинною ознакою етнічної групи вважав натуру, хист, темперамент та інші риси "національного характеру". Водночас, мова, на його думку, такого значення не мала з огляду на існування націй, які "власну мову втратили і переняли чужу, а проте, національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших" [2, с. 90]. М. Драгоманов хоча й високо оцінював значення мови як інтегруючого чинника етнічного життя, все ж таки розглядав її як утилітарний інструмент, призначення якого – нести освіту найбільш доступним для широких верств населення способом [8, с. 112-115]. Близькими до оцінок К. Михальчука були погляди інших українських мовознавців. Зокрема, П. Житецький називав мову й літературу "історичним органом особистості" українського народу та "єдино-міцною силою, на яку він може розраховувати" [11, с. 5]. О. Потебня, у свою чергу, вважав, що тільки у літературній творчості повною мірою виявляється самотність народу [26, с. 36].

Вважаючи мову найважливішою ознакою етнічності, К. Михальчук спрямовував свої зусилля на доведення самостійності української мови та її рівності з іншими слов'янськими мовами. Цю тезу К. Михальчука розкривають його полемічні публікації, написані у відповідь російським публіцистам та науковцям. Лише у 1909 р. було опубліковано написаний ще у 1884 р. відкритий лист К. Михальчука до О. Пипіна [21], підготовлений у відповідь на статті останнього стосовно питання української мови у контексті суперечки щодо прав українців на вільний культурний розвиток. К. Михальчук аргументовано, на широкому фактичному матеріалі доводив хибність поглядів О. Пипіна на розвиток української мови та літератури. Зокрема, дослідник не погоджувався з твердженням О. Пипіна щодо другорядного та провінційного характеру української літератури. Навпаки, обидві літературні традиції спиралася на давні пам'ятки словесності й базувалися на нових ідеях і потребах освіти [21, с. 17]. Проте, надання російській мові "загальноросійського" статусу є безпідставним і не витримує філологічної критики, оскільки цей термін не відповідає сутності позначеного ним предмета [21, с. 20]. Автор зазначає, що кожен, навіть неписьменний великорос визнає мову творів Крилова чи Пушкіна своєю мовою, навіть якщо він не все буде розуміти у цій літературній мові і вимовляти її слова дещо інакше; водночас, мову творів Квітки чи Шевченка він ніколи своєю не визнає [21, с. 20-21]. "Тому, яким би авторитетом та привілеями не користувалася літературна російська мова, по суті вона все ж таки вважається для всіх, а у тому числі для малоросів, специфічною мовою пануючого в.-російського племені" [21, с. 20].

К. Михальчук доводив, що між російською та українською мовами існують не лише зовнішні, а багато корінних, принципових відмінностей у фонетичній і граматичній будові [21, с. 26]. Ці відмінності "в особливих відтінках значення слів і в їхньому виборі, і загалом, в особливій конструкції, і стилі мови", на думку К. Михальчука, відображали різницю між українцями та росіянами [21, с. 30]. Дослідник виступав проти цілеспрямованої політики придушення української мови та підтримки мови російської на державному рівні. Він заперечував

нібито існуючі переваги російської мови та культури у порівнянні з "переможеними наріччями" [21, с. 32-33].

Доводячи право української мови на повноцінний розвиток, К. Михальчук сформулював власну концепцію історико-етнологічного розвитку українців, білорусів та росіян, яка спиралася переважно на мовознавчий матеріал. Всупереч офіційним доктринам, дослідник виходив з того, що прабатьківщиною "всього російського племені був південний захід його теперішньої області, населений нині малоросами і білорусами, – прямими нащадками першопочаткових слов'янорусів" [21, с. 45]. Останні споконвічно були поділені на дві головні групи: південну (пізніше українську) та північну чи кривську (пізніше білоруську) [21, с. 46]. Слов'яноруси південного типу поділялися на дві основні групи: південно-західну (хорвати, тиверці з угличами) й північно-східну (поляни, древліани, сіверяни й ільменські слов'яни, які виселилися на північ), що й нині спостерігається у мовному й етнографічному поділі українців на західне (червоно-російське) й східне (полешсько-українське) відгалуження. "Великоросійське плем'я", у свою чергу, утворилося переважно на кривській основі. Під впливом іншорідних племен за особливих географічних та історичних обставин його відмінності від Півдня значно зросли, посилювались й ускладнились [21, с. 46]. Таким чином, на думку К. Михальчука, російський народ є особливим та більш новим у порівнянні з українцями та білорусами утворенням [21, с. 49].

Подальший історичний розвиток не дає ні одному зі слов'янських народів жодних підстав наполягати на своїй більшій цінності. Зокрема, перехід назви Русь на північ, втрата політичної самостійності українцями "не стосується сукупності етнологічних особливостей двох руських племен і не може означати ніяких градацій ані в мові їхній, ані в національному достоїнстві" [21, с. 51]. Наводячи аналогію з сербської та болгарської мов, К. Михальчук зазначав, що першопочаткова спільність літературної мови у різних народів ні до чого їх не зобов'язує, якщо ця мова загинула, а на її місці утворилися у кожного з цих народів свої власні літературні мови [21, с. 53-56].

К. Михальчук не погоджувався з твердженням О. Пипіна, що прагнення українців до науки й літератури мають задовольнятися наявністю багатого матеріалу російською мовою. Він зазначав, що далеко не вся українська інтелігенція зазнала ополчення та обрусіння й для неї література народною мовою є "життєдайним джерелом, що вгамовує їхню розумову та моральну спрагу" [21, с. 57]. Більше того, значна кількість ревних прихильників української національної свідомості походить з вищих та високоосвічених прошарків суспільства [21, с. 58]. "Малоросійська народність і її мова існують ще de facto в майже двадцятимільйонній народній масі, можна сказати, зовсім поки що недоторкнутої "обрусінням"; малоросійська література і мистецтво не перестають жити і розвиватися, збільшуючи і поширюючи у суспільстві і народі національну самосвідомість, і разом з тим і в Галичині, і у нас народжується уже, росте і міцніє чисто народна інтелігенція, яка складає до цього часу небачене явище в історії малоросійського племені", – констатував К. Михальчук [21, с. 37].

Ключова теза К. Михальчука щодо походження українського народу безпосередньо від низки т. зв. літописних племен, очевидно, відображає погляди українських мовознавців 70-80-х рр. XIX ст. Зокрема, П. Житецький у своїй магістерській дисертації, опублікованій у 1876 р., наголошував на тому, що саме в "малоросійському наріччі" збереглася найбільша кількість архаїчних рис, які дозволяють реконструювати давньокіївську мову до-

монгольського періоду [10, с. 267]. У своїх неопублікованих записках дослідник однозначно вказував на формування "малоруської народності" на основі літописних полян Подніпров'я [18, с. 50]. Публікація листа К. Михальчука до О. Пипіна відбулася, як вже зазначалося вище, лише у 1909 р. На той час дедалі більшої популярності набувала етногенетична концепція Михайла Грушевського, згідно з якою початковий етап формування українського народу слід пов'язувати з ранньосередньовічними племенами антів. До поглядів К. Михальчука найближчим є бачення етногенезу українців Д. Дорошенка, який називав "українськими племенами" від Карпат до Дніпра й Десни полян, сіверян, деревлян, дулібів, білих хорватів, тиверців та уличів [6, с. 7], зауважуючи, однак, що процес формування українського народу затягнувся ще принаймні на двісті років з того часу, як у XI ст. літописець дав свій огляд східнослов'янських племен [7, с. 35]. Слід зазначити, що Д. Дорошенко був особисто знайомий з К. Михальчуком [5] й праці видатного мовознавця були йому безперечно відомі.

Зазначимо, що в сучасній історичній науці гіпотеза про те, що український народ веде свій початок від слов'янських племен середини – другої половини I тис. н. е. набула значної популярності. Так, на думку археологів Л. Залізняка та В. Барана, предками українців були носії лука-райковецької та волинцевсько-роменської археологічних культур VIII-IX ст. [12, с. 227-228; 4, с. 195]. Мовознавець Г. Півторак вважає, що український етнос сформувався безпосередньо після розпаду праслов'янської етнотериторії спільності у середині I тис. н. е. [25, с. 38]. На думку етнологів В. Балушка, протоукраїнська метаєтнічна спільність, що складалася з етносів племінного типу сформувалася до початку утворення Київської Русі [3, с. 281-283].

За понад два десятиліття, які пройшли з моменту написання К. Михальчуком листа до О. Пипіна до його публікації, погляди дослідника на роль і значення української мови не зазнали змін, про що свідчить полеміка К. Михальчука з філософом та правознавцем князем Є. Трубецьким. Обурення ученого викликали погляди Є. Трубецького, який вважав український національний рух помилкою, явищем "непотрібним та недієздатним", а українську мову визнавав гілкою російської. К. Михальчук, у свою чергу, доводив, що якщо вважати російський та український народи гілками єдиного російського народу, то так само можна стверджувати, що не існує й різних слов'янських або романських народностей [17]. Розглядаючи питання походження та змістовної трансформації назв Русь, Великоросія, Мала Росія, руський тощо, К. Михальчук наполягав, "південь дав півночі ім'я, християнство, громадянськість, грамоту і культуру, ніскільки не посягаючи на його природу й душу, а зараз північ вимагає від півдня під приводом спільності імені... повного знищення південно-російської народної особистості" [17, с. 29].

Слід зауважити, що значна частина наукових праць К. Михальчука так і не була опублікована. У них він обстоював ті самі цінності та ідеї вільного розвитку народів та культур. Зокрема, у розвідці про народну психологію К. Михальчук наголошував на відмінностях між народами, індивідуальному характері народної психології [15]. У праці, присвяченій історії української культури, він наголошував на зручностях, які вона була змушена долати, не володіючи високорозвиненою технікою та багатством ресурсів, будучи залежною, темною та приниженою [14, арк. 2]. Але попри усі негативні обставини та штучні

перепони українська культура сформувалася, демонструючи природний характер розвитку української спільноти.

Загалом, на формування наукових поглядів К. Михальчука на етнотериторію розвитку українців суттєво вплинула громадсько-політична діяльність ученого, його дієва участь у Київській громаді, активне відстоювання прав української мови на вільний та самостійний розвиток. Його етнотериторіальна концепція у цілісному вигляді сформульована насамперед у публіцистичних творах, які мали полемічний характер. Водночас, вона ґрунтується на наукових дослідженнях К. Михальчука у галузі діалектології, високий науково-теоретичний рівень яких був загальноновизнаним. К. Михальчук вважав мову найважливішою ознакою етносу (нації) й обґрунтовував самобутність української мови у порівнянні з російською та іншими слов'янськими мовами. Він виступав проти уніфікації, узагальнення, зведення до єдиного та спрощеного сприйняття дійсності у філологічній науці й суспільно-політичних аспектах розвитку мови і нації. Як переконаний прихильник ідеї культурного різноманіття, К. Михальчук зауважував, що відмінностей між народами зазвичай значно більше, ніж спільних рис, і вони часто мають принциповий характер у мові, етнографічних та психічних особливостях. Спроби насильницької асиміляції К. Михальчук розглядав як дії спрямовані проти прогресу й природи.

Згідно з концепцією К. Михальчука, початковий етап етнотериторіального розвитку українського народу пов'язаний із південною групою літописних племен IX-X ст., які, у свою чергу, поділялися на південно-західну та північно-східну гілки. Сліди існування цих двох гілок українського народу К. Михальчук убачав у діалектних особливостях української мови. Погляди К. Михальчука на етнотериторіальні процеси були подібними до аналогічних поглядів інших провідних українських філологів, зокрема, О. Потебні та П. Житецького. Вони повною мірою узгоджуються із ранньосередньовічною гіпотезою походження українського народу, яка в сучасній науці має багатьох прихильників серед археологів, мовознавців та етнологів. Таким чином, можна констатувати, що сформульована К. Михальчуком на рубежі XIX-XX ст. концепція етнотериторіального розвитку українського народу й сьогодні може становити інтерес для досліджень етногенезу українців.

Список використаних джерел

1. Автобіографічна записка К. Михальчука // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 29-32.
2. Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 90-101.
3. Балушка В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність / В. Г. Балушок. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2008. – 304 с.
4. Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.
5. Дорошенко Д. Згадки про К. Михальчука // Дорошенко Д. // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Т. LXV, кн. V. – С. 233-241.
6. Дорошенко Д. Короткий курс історії України / Д. М. Дорошенко. – Катеринослав, Ляйпціг: Українське в-во у Катеринославі, 1923. – 228 с.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1 (до половини XVII століття) / Д. Дорошенко. – Варшава: Український науковий інститут, 1932. – 229 с.
8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов – Б.м.: Друкарня Партії українських соціалістично-революціонерів, 1915. – 124 с.
9. Железняк М. "Я піду туди, куди піде мій народ..." / М. Железняк // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 24-28.
10. Житецький П. Очерк звукової історії малоруського нареччя: Сочинение на степень магистра русской словесности / П. И. Житецкий. – К.: Университетская типография, 1876. – 380 с.
11. Житецький П. Русский патриотизм (Ответ "Дню") / П. И. Житецкий // Основа. – 1862. – № 3. – С. 1-21.
12. Залізняк Л. Л. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізняк. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

13. Інститут Рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 10875, 8 арк.
14. ІР НБУВ, ф. І, спр. 10865, 4 арк.
15. ІР НБУВ, ф. І, спр. 10867, 5 арк.
16. ІР НБУВ, ф. 209, спр. 125, 6 арк.
17. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету "Украинской жизни" К. П. Михальчука // Украинская жизнь. – 1914. – №11-12. – С. 18-31.
18. Казакевич О. Павло Житецький. Життя та діяльність / О. Казакевич. – К.: Фітосоціоцентр, 2008. – 204 с.
19. Михальчук К. Из украинского былого. К воспоминаниям Б. С. Познанского / К. П. Михальчук // Украинская жизнь. – 1914. – № 8-10. – С. 70-85.
20. Михальчук К. Наречия, поднаращения и говоры Южной России, в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб., 1877. – Т. VII, вып. 2. – С. 453-512.
21. Михальчук К. Открытое письмо к А. Н. Пынину по поводу его статей в "Вестниках Европы" о споре между южанами и северянами: К истории отношений к украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества / К. П. Михальчук. – К., 1909. – 76 с.
22. Михальчук К. Чого від нас хочуть росіяни? / К. Михальчук // Київська старовина. – 1994. – № 6. – С. 33-44.
23. Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? / К. Михальчук // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С. 135-195.
24. Палиенко М. "Киевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палиенко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
25. Півторак Г. П. Про походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної коліски" / Г. Півторак. – К.: ВЦ Академія, 2001. – 152 с.
26. Потебня А. Язык и народность // А. Потебня // Вестник Европы. – 1895. – № 9 (сентябрь). – С. 5-37.
27. Проблеми сучасної ареалогії / Інститут української мови АН України; Відп.ред. П. Ю. Гриценко. – Київ: Наукова думка, 1994. – 341 с.
28. Саванець А. Кость Петрович Михальчук: житомирський період життя / А. Саванець // Волинь-Житомирщина Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 1998. – № 2. – С. 115-123.
29. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука / О. Тулуб // Україна. – 1927. – №5. – С. 59-69.
30. Ульяновський В., Кость Михальчук та діячі київської "Старої Громади" через призму "жіночих спогадів" / В. Ульяновський // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий збірник наукових праць. – 2001. – № 4. – С. 428-482.
31. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2002. – 132 с.
6. DOROSHENKO, D. (1923) *Korotkyj kurs istoriji Ukrainy*. Katerynoslav, Leipzig: Ukrayins'ke v-vo u Katerynoslavi.
7. DOROSHENKO, D. (1932) *Narys istoriji Ukrainy*. Vol. 1 (do polovyny XVII stolittya). Warszawa: Ukrayins'kyj naukovyj instytut.
8. DRACHOMANOV, M. (1915) *Chudac'ki dumky pro ukrayins'ku nacional'nu spravu*. Drukarnya Partiji ukrayins'kykh socialistiv-revolucioneriv.
9. ZHELEZNYAK, M. (1994) "Ya pidu tudy, kudy pide mij narod...". *Kyyivs'ka starovyna* 6, 24-28.
10. ZHYTECKYJ, P. (1876) *Ocherk zvukovoj istorii maloruskogo narechiya: Sochinenie na stepen' magistra russkoj slovesnosti*. Kiev: Universitetskaya tipografiya.
11. ZHYTECKYJ, P. (1862) *Russkij patryotizm (Otvet "Dniu")*. *Osnova* 3, 1-21.
12. ZALIZNYAK, L. (2011) *Ukrayinci: vytky ta istorychni doli*. Kyiv: Tempora.
13. Instytut Rukopysu Nacional'noi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskogo (IR NBUV), fond I, sprava 10875, 8 arkushy.
14. IR NBUV, fond I, sprava 10865, 4 arkushy.
15. IR NBUV, fond I, sprava 10867, 5 arkushy.
16. IR NBUV, fond 209, sprava 125, 6 arkushy.
17. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету "Украинской жизни" К. П. Mykhal'chuka (1914) *Ukrainskaya zhyn'*. 11-12, 18-31.
18. KAZAKEVYCH, O. (2008) *Pavlo Zhyteckyj. Zhyttia ta diyal'nist'*. Kyiv: Fitosociocentr.
19. MYKHAL'CHUK, K. (1914) *Iz ukrainskogo bylogo. K vospomynaniyam B.S. Poznanskogo. Ukrainskaya zhyn'*. 8-10, 70-85.
20. MYKHAL'CHUK, K. (1877) *Narechiya, podnarechiya i govory Juzhnoj Rossii, v sviazii s narechiami Galichiny*. In: *Trudy etnograficheskostatisticheskoy ekspedicii v Zapadno-Russkij kraj*. Vol. VII. 2. Sankt-Peterburg, pp. 453-512.
21. MYKHAL'CHUK, K. (1909) *Otkrytoe pys'mo k A.N. Pypinu po povodu ego statej v "Vestnikakh Evropy" o spore mezhdju juzhanami i severianami: K istorii otnoshenij k ukrainstvu predstavitelej progressivnoj chasti russkogo obrazovannogo obshhestva*. Kiev.
22. MYKHAL'CHUK, K. (1994) *Choho vid nas khochut' rosiyani?* *Kyyivs'ka starovyna*. 6, 33-44.
23. MYKHAL'CHUK, K. (1899) *Chto takoe maloruskaya (juzhnoruskaya) rech? Kievskaya starina*. 8, 135-195.
24. PALIYENKO, M. (2005) *"Kievskaya starina" u hromads'komu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinec' XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Tempora.
25. PIVTORAK, H. (2001) *Pro pokhodzhennia ukrayinciv, rosiyan, bilorusiv ta yikhnikh mov. Mify i pravda pro trokh brativ slov'ians'kykh zi "spil'noyi kolysky"*. Kyiv: VC Akademiya.
26. POTEBNIA, A. (1895) *Yazyk i narodnost'*. *Vestnyk Evropy*, 9, 5-37.
27. HRYCENKO, P., ed. (1994) *Problemy suchasnoyi arealohiyi*. Kyiv: Naukova dumka.
28. SAVANEC, A. (1998) *Kost' Petrovych Mykhal'chuk: zhytomyr's'kyj period zhyttia. Volyn'-Zhytomyr's'hynna. Istoryko-filolohichnyj zbirnyk z rehional'nykh problem*. 2, 115-123.
29. TULUB, O. (1927) *Nevidomyj avtobiografichnyj lyst K. Mykhal'chuka. Ukrayina*. 5, 59-69.
30. ULYANOVSKYJ, V. (2001), *Kost' Mykhal'chuk ta diyachi kyyivs'koyi "Staroyi Hromady" cherez pryzmu "zhinochykh spohadiv"*. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiya. Dzhereloznavstvo*. 4, 428-482.
31. SHEVELOV, Yu. (2002) *Portrety ukrayins'kykh movoznavciv*. Kyiv: Vydavnychij dim "KM Akademiya".

Надійшла до редколегії 20.01.15

O. Kazakevich, PhD
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

KOSTIANTYN MYKHAL'CHUK'S CONCEPT OF THE UKRAINIAN PEOPLE ETHNIC AND LINGUISTIC DEVELOPMENT

The article is devoted to the famous Ukrainian civil activist and philologist Kostyantyn Mykhal'chuk (1840-1914). It deals with his views on the Ukrainian people ethnic and linguistic development in the broad context of the 19th century Ukrainian nationalism. K. Mykhal'chuk, who defined himself as a political figure, participated actively in the Hromada of Kyiv society which campaigned for the Ukrainian's cultural rights. Although K. Mykhal'chuk was excluded from St. Vladimir's University and never worked in the academic institutions, he is known as one of the most prominent Ukrainian philologist and a founder of Ukrainian dialectology. K. Mykhal'chuk's views are expressed in his polemical writings and public speeches in which he had opposed to Russian intellectuals who considered the Ukrainians as a branch of Russian people and their language as a dialect of Russian. K. Mykhal'chuk described the language as a core element of national identity. Contrary to the official doctrine which claimed that Russian, Ukrainian and Belorussian people emerged after the Kyivan Rus fall, K. Mykhal'chuk argued that the Ukrainian people's ancestors should be derived directly from the Slavic tribes of VIII-IX cc. Therefore the Ukrainians always were a separate and independent people with their own language. It is stated that K. Mykhal'chuk's beliefs were similar to those of other Ukrainian philologists of the period (such as P. Zhytetskiy and O. Potebnia), although K. Mykhal'chuk expressed his opinion in the most venturesome way. The ideas which were once formed by K. Mykhal'chuk are conformable with the modern historiographic concept of the Early Mediaeval emergence of the Ukrainian people.

Key words: Kostyantyn Mykhal'chuk, the Ukrainian people, ethnic and linguistic development, Ukrainian national movement, Hromada of Kyiv, Ukrainian-Russian relations.

УДК 378.4-057.87 (477-25) "192/193"

О. Комарницький, канд. іст. наук, доц., докторант
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський

ПАРТІЙНИЙ ТА КОМСОМОЛЬСЬКИЙ ОСЕРЕДКИ І СТУДЕНТСТВО КИЇВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ВИШУ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті показано роботу більшовицького партійного та комсомольського осередків Київського інституту народної освіти (соціального виховання і професійної освіти, педагогічного інституту) у 20-30-х рр. ХХ ст., які виконували функції провідників політики партійно-державного керівництва у студентському середовищі. Автор доводить, що вони були одним із визначальних факторів в організації ідеологічної роботи серед студентів – майбутніх учителів, які мали взяти на себе функції пропагандистів більшовицької політики і забезпечити ідеологічне виховання дітей і підлітків у марксистсько-ленінському дусі. Зазначається, що осередки КП(б)У намагалися проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишів і для розширення свого впливу прагнули залучати на відкриті партійні збори, загальні збори безпартійне студентство. Доводиться, що комуністів і комсомольців зобов'язували брати участь у загальних зборах осередків, виконувати відповідні доручення. У статті йдеться про боротьбу, яку комуністи і комсомольці вели із впливом відповідно не більшовицьких політичних партій і молодіжних об'єднань, які теж прагнули завоювати студентство. Автор повідомляє, що для теоретичного засвоєння ідей більшовизму створювалися гуртки ідеологічного спрямування, які мали підвищити політичний рівень та свідомість гуртківців, практично окреслити шляхи розповсюдження марксистсько-ленінських ідей та пропаганди серед населення. Доводиться, що активізації навчальної та ідеологічної роботи у виші слугувало проведення соціалістичних змагань. Наводяться дані про поширення антирелігійних поглядів серед студентів, їхню участь у відзначенні державних свят, вшануванні пам'яті партійних, державних і культурних діячів.

Ключові слова: студенти, інститут, осередок, комуністи, комсомольці.

Після приходу до влади більшовики з перших днів почали реалізовувати політику, спрямовану на виховання нової людини – будівника комунізму, наділеного новим менталітетом і здатного завершити початий процес будівництва нового суспільства. Влада, усвідомивши складність зміни свідомість старшого покоління, яке вже мало сформовані усталені цінності і стереотипи, цілком зумисно зробила ставку на молодь, особливо на студентство як на політичну силу. Зважаючи на це, виші стали не лише місцем, де готувалися кадри нових спеціалістів, "кузнем кадрів нової інтелігенції", але й полігоном постійної ідеологічної боротьби, боротьби постійних ідейних настанов, партійних переконань із загальноновизнаними у світі принципами гуманізму і демократії. Головною метою було визначено виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві. Виші мали продукувати з пролетарського та комуністичного складу студентства теоретично освічених і вихованих у дусі матеріалістичного світогляду борців за побудову комунізму.

У цьому контексті особлива увага приділялася вишам педагогічного профілю, зокрема Київському інституту народної освіти (ІНО), який у 1930 р. було реорганізовано і створено інститути соціального виховання (ІСВ) і професійної освіти (ІПО). З 1933 р. підготовку учителів розпочав проводити педагогічний інститут. Окремі аспекти діяльності цього навчального закладу вивчали радянський вчений О. Жмудський [16], сучасні українські – В. Колесник, І. Патриляк [19], О. Ляпіна [24], О. Рябченко [31] та ін. У нашій статті ми проаналізуємо діяльність партійних та комсомольських осередків у середовищі студентської молоді вищого педагогічного навчального закладу у м. Києві.

На початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала проблема привести студентів у відповідність до вимог радянської системи. Для вирішення цих завдань у вишах почали створювати осередки КП(б)У. У Київському ІНО партосередок виник у 1921 р. Його попередником був "ревколектив" (колектив революційного студентства вишів міста), який за ініціативи міського і губкому партії розпочав свою роботу на початку серпня 1920 р. Організацію очолювало бюро у складі 7 комуністів. Завданням "ревколективу" було "сприяння органам робітничо-селянської влади у справі реформи вищої школи". Про роботу комуністичної орга-

нізації київських студентів йшлося у звіті управління вищої школи м. Києва: "Так як він [ревколектив] складався з комуністів, а також тих, хто, безумовно, співчував реформі школи, то він був міцною опорою для проведення ідей реформи в житті. Представники ревколективу були у всіх приймальних комісіях і добилися того, що в школу почали приймати пролетарський елемент" [26, с. 147]. У Київському ІНО окрему партійну організацію започаткували у березні 1921 р. [39, с. 264], чисельність якої у 1922-1923 навчальному році (н.р.) складала 40 осіб, у т.ч. 17 службовців, 16 робітників і 7 селян. До складу бюро ввійшли Барук, Макдіна, Смірнова [3, арк. 36]. У 1923-1924 н.р. до складу осередку входили 74 комуністи, абсолютну більшість з яких становили робітфаківці – 71%. 27% були студентами факультетів соціального виховання і професійної освіти вишу, 2% – викладачами і працівниками [4, арк. 83]. У 1924-1925 н.р. в партосередку числилися 110 осіб [24, с. 56].

Партосередок намагався проникнути й зайняти ключові позиції у житті вишу, що правда не завжди вдало. Мали місце спроби не допустити в керівні органи комуністів. Наприклад, 4 лютого 1921 р. на засіданні педагогічної комісії з реорганізації Київського ІНО був представлений проект статуту, в якому не передбачалося представництва від партійного осередку в керівних органах закладу. З великими зусиллями комуністам вдалося домогтися включення в статут пункту про введення до Ради інституту свого представника [41, с. 193]. Виникли труднощі із проведенням кандидатур комуністів у різні студентські організації. Хід виборчих переговорів детально планувався. Напередодні виборів на засіданнях компартійних та комсомольських осередків ставилися майбутні бурхливі сцени, визначалися наперед питання до доповідачів, заздалегідь готувалися рішення, чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти до різних студентських комісій і за які потрібно було голосувати. Драматург О. Корнійчук згадував про методику прийняття "потрібних" рішень на студентських зібраннях: "Коли проходили студентські збори, нам партійні керівники ставили завдання – провести в президію робітфаківців. Це було важко, оскільки синки непманів, анархістів і буржуазних націоналістів вели активну боротьбу проти комуністів і комсомольців. Розгоралась класова боротьба в старих стінах Київського університету". О. Рябченко констатує, що невідповідній пролетарській молоді не вистачало теоретичної

підготовки для протидії політичним опонентам у студентському середовищі. Тому окремі партійці вивчали напам'ять цілі сторінки праць В. Леніна для участі у дискусіях. Український літературознавець і критик Ю. Кобилицький згадував, що у роки його навчання в Київському ІНО спеціально вишколені "комуністи-ленінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарилі цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...". Мали місце випадки, коли пролетарська меншість для переконання пускала в хід, за словами О. Корнійчука, "останні аргументи" у вигляді кулаків [31, с. 190-191]. Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Наприклад, взимку 1923 р. на факультеті професійної освіти відбулися вибори до предметних комісій, на яких список, виставлений комуністами, провалився. Водночас, провели кандидатуру Д. Мірошниченка, представника безпартійного студентства. З приводу цього він писав: "Незважаючи на це, якась ініціативна група взялась на свій ризик продовжувати збори. Не знаю, хто виставив мою кандидатуру в ту комісію, але мене теж обрали на тих зборах, нікому я згоди на це не давав, але факт стався. На збори дивився як на жарт і ніякого значення цим виборам не надавав. Але після виборів наш курсовий уповноважений тов. Бровченко сказав мені, що це справа серйозна і за те, що я не відмовився від кандидатури, мені може бути кепсько, бо то виступала опозиційна група". На наступних виборах "я знов був обраний, бо студентство бачило, що я більше як інші цікавлюсь академічним та громадським життям. Зірвані збори закінчились співом "Інтернаціоналу". Пізніше комуністи згадують Д. Мірошниченку його роботу на користь студентства. Незважаючи на те, що студент походив із селян і працював учителем до вступу у виш, під час чистки, що відбувалася у 1924-1925 н.р., його відрахували з вишу як "соціально-непридатний елемент" [31, с. 192].

Осередок КП(б)У намагався залучати на відкриті партійні збори, загальні збори безпартійне студентство. В "Інструкції по роботі комосередків ВУЗ[ів]" з приводу цього зазначалося, що "в основу роботи серед безпартійного студентства комосередка покладено розшарування їх і організація навколо себе пролетарської і напівпролетарської частини студентства... завоювання керівництва всіма організаціями студентства" [9, арк. 80]. Зокрема, в ІНО у період з 1 січня до 1 квітня 1923 р. організували 4 зборів осередку, на яких розглянули питання "поточної радянської політики", обговорили рішення XII партійного з'їзду. На зібраннях серед слухачів було в середньому 200-300 безпартійних студентів [3, арк. 37]. 40 студентів виявили бажання вступити у партію [9, арк. 149].

Все ж, як зазначав радянський історик В. Тихоміров, робота серед безпартійного студентства була "слабкою ланкою" партосередку. Відкриті збори організації відбувалися рідко, залучення до них безпартійних було організовано слабо [35, с. 30].

На початку 20-х рр. у педвищі діяло політичне угруповання Української комуністичної партії. Укапісти критикували нову економічну політику, оскільки, на їхню думку, подальша капіталізація України могла призвести до посилення русифікаторських тенденцій та ідеології "єдиної, неподільної Росії". Вони пропагували самостійні атрибути української радянської держави (самостійні наркомати, профспілки, окрема українська Червона армія) [15, с. 12]. Значний вплив УКП на студентство

визнавали навіть радянські історики Г. Шевчук [39, с. 268] та Г. Ясницький [41, с. 193]. У їхніх працях йшлося про "засилля" укапістів, які зібрали більшість голосів під час виборів студкомів. У звіті вишу за друге півріччя 1922 р. зазначалося, що укапісти мали невеличку, але енергійну групу студентства [3, арк. 105], яка "не упускала можливість зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства". Осередок партії діяв в ІНО до 1924 р. [11]. Серед молоді вишу працювали й есери. Зокрема, під час Московського процесу над есерівською партією тут поширювалися відповідні прокламації [3, арк. 106]. Щоправда, у звіті вишу зазначалося, що ці листівки в інституті розповсюджували не студенти [31, с. 179].

У вишах Києва існували меншовистські угруповання, до яких входило у середньому 30 осіб. У червні 1923 р. місцева партійна організація отримала листа ЦК РКП(б) "Про боротьбу з меншовиками", в якому зверталася увага на необхідність посилити роботу серед студентства для боротьби з впливом меншовиків [30, с. 196].

Група кубанських українців, студентів ІНО, створила "Українське селянське об'єднання", яке ставило за мету спільно з легально існуючими у різних містах України філіалами "Кубанського студентського земляцтва" об'єднати селян України, Кубані, Криму, Західного Дону і Воронезької губернії для оборони своїх інтересів. Крім того, вони планували підготувати молодь для організації національно-селянської партії, боротися за принципи широкої демократії. Влітку 1926 р. ДПУ викрило цю організацію і заарештувало декількох членів [30, с. 204; 38, с. 161].

Стан ідеологічної роботи у вишах Києва розглядався на засіданнях місцевих партійних організацій. Наприклад, з березня по грудень 1930 р. Київський міськком КП(б)У 8 разів обговорював на своїх засіданнях роботу вишів [27, с. 24].

Студенти-комуністи зобов'язані були брати участь у загальних партійних зборах, які попередньо готувалися. Партійне керівництво напередодні зборів визначало порядок денний, визначало доповідачів, готувало заключне рішення. Тексти доповідей і виступів ретельно перевірялися. Зокрема, у січні-листопаді 1929 р. відбулося 12 загальних зборів, у т.ч. одні відкриті, на яких обговорили рішення листопадового пленуму ЦК КП(б)У. На закритих засіданнях розглядалися такі питання: про "правий ухил" в РКП(б); звіт РПК; завдання перевірки парторганізації; про політичний стан ІНО та перспективи роботи парторганізації, соцзмагання, склад профкому; про виявлення "чужого елементу" і т.д. [25].

Різноманітні питання обговорювалися на засіданнях партійного бюро. У січні-листопаді 1929 р. відбулося 37 засідань, на яких розглянули 217 питань: навчальних – 43, політичних – 35, профспілкових – 33, організаційних – 44, персональних – 53, господарських – 5, військових – 4 [25].

Значна частина сучасних дослідників висвітлюють діяльність компартійних осередків навчальних закладів із негативного боку, що є не об'єктивним. Ми солідарні з В. Липинським, який звертав увагу і на позитивну діяльність більшовиків, зокрема, щодо створення і зміцнення навчально-матеріальної бази інститутів та технікумів, реформування навчальної роботи, захисту інтересів пролетарської частини студентства, вилучення з вулиці безпритульних дітей та підлітків, навчання грамотності неписьменних тощо [21, с. 176].

Важливі ідеологічні функції компартія поклада на комсомол, особливо щодо "завоювання" і зміцнення її впливу на студентську молодь. Осередок КСМУ Київського ІНО ми припускаємо виник на початку 1923 р. Перші збори за дорученням Солом'янського райкому комсомолу провів М. Островський, згодом радянський письмен-

ник, автор роману "Як гартувалася сталь" [16, с. 41]. У квітні 1923 р. осередок об'єднав 30 комсомольців, 9 з яких були робітниками, 10 – селянами, 11 – службовцями [3, арк. 36]. До середини року він зріс до 58 [24, с. 56], а у 1923-1924 н.р. – до 106. У звіті ІНО за 1923-1924 н.р. зазначалося, що з 106 комсомольців, 21 особа була членом або кандидатом в члени КП(б)У [4, арк. 83].

У 20-ті рр. комсомольській організації довелось боротися із молодіжними політичними небільшовицькими об'єднаннями, які мали досить широку підтримку серед студентства, зокрема, з Українською комуністичною робітничою юнацькою спілкою (УКРЮС), що була під впливом УКП (боротьбистів) [30, с. 46]. Восени 1922 р. укрюсівці діяли на старших курсах ІНО [30, с. 45].

Серед заходів, якими опікувалися компартійний та комсомольський осередки з метою виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних гуртків. Зокрема, у 1921-1922 н.р. в ІНО функціонували марксистсько-ленінські гуртки. Нажаль, інформація про їх практичну роботу відсутня. У жовтні 1922 р. було організовано три марксистські гуртки, які об'єднали 90 студентів. Вони працювали доволі активно. Регулярно проводились засідання, диспути на різноманітні теми, наприклад, "Про майбутнє людства", "Про утопічний соціалізм", "Про первісний комунізм", "З історії господарчого побуту", "Щодо питання про Німецьку революцію і допомогу німецьким робітникам" тощо. В історичному кабінеті ІНО, яким керував О. Оглоблін, був створений спеціальний марксистський відділ [24, с. 56]. У січні-квітні 1923 р. відповідно до інструкції було здійснено розподіл гуртків на ступені. Гурток I-го ступеня, яким керував Орлов, об'єднав "малополітично" підготовлене студентство. Активніше працював гурток II-го ступеня (керівник – Загорський). Гуртківці вивчали утопічний соціалізм, опрацювали тему "Попередники Маркса в політекономії" [3, арк. 38]. У 1923-1924 н.р. функціонували 8 ленінських гуртків, які об'єднували 442 студентів [4, арк. 84]. В 1928-1929 н.р. у виші в 33 політгуртках займався 1131 студент [5, арк. 38зв.]. Тут молодь набувала "ідейно-політичного загартування" і навичок до громадської роботи, до активної участі в партійних і комсомольських організаціях [41, с. 220]. Крім того, в 1929-1930 н.р. функціонувало 7 гуртків поточної політики: на робітфаці і факультеті професійної освіти – по 3, соціального виховання – 1 [28].

Разом з тим, у роботі цих гуртків мали місце і недоліки. Так, у 1929-1930 н.р. відвідування засідань становило 50-60% (у декількох випадках – 25%) [17]. Дописувач газети "Кузня освіти" Табачник зазначав, що у гуртку поточної політики №3, який складався з 38 студентів-істориків та філологів I-II курсів, заняття відвідували у середньому 10-12 осіб. Крім того, слухачі не готувалися до занять. Наприклад, 2 січня 1930 р. заняття зірвали, оскільки ніхто не підготувався [33].

У другій половині 1920-х – 1930-х рр. у студентському середовищі окрім політшкіл працювали ще й комсомольські політшколи, у яких комсомольці підвищували свій "ідейний" рівень. У 1929-1930 н.р. було 10 таких шкіл. Тоді ж у виші діяли 2 групи з історії партії для кандидатів у члени партії [28]. Крім того, в ІНО в 1928-1929 н.р. працював гурток з вивчення національного питання, який об'єднав 17 осіб [5, арк. 38зв.].

Глибокому і систематичному вивченню матеріалів з'їздів, пленумів тощо мали сприяти "політбої", "політобласти", "політвікторини", "політлоторей", "політвудочки" та ін. [10, с. 84] Так, в ІСВ у січні 1931 р. в "політбої" взяли участь 287 студентів-комсомольців і 113 безпартійних студентів. Темати "політбою" обрали: "Соціаль-

но-економічні причини ухилів в Комінтерні та ВКП(б) і причини їх банкрутства", "Похід за вивченням марксистсько-ленінізму". Дописувач М. Трофімов констатував, що студентство, значно мірою, було невідготовлене. Під час "політбою" 56 осіб дали незадовільні відповіді, а 87 відповіли неточно. В одній із груп з 40 студентів лише 2 особи дали правильну відповідь. Дехто із студентів припускався "політично-шкідливих помилок". Наприклад, Саламатіна зазначала, що "правий ухил від того, що наша країна [СРСР] відсталіша". Лізник не бачив суттєвої відмінності між колгоспом і радгоспом [36].

Активізації навчальної та ідеологічної роботи у вишах слугувало проведення соціалістичних змагань [8, арк. 26]. Рішення навчальних закладів про "увімкнення" у всесоюзний конкурс соцзмагання вишів, втишив і технікумів надсилали до газети "Комсомольська правда", яка реєструвала їх як учасників змагання [1, арк. 2зв.]. У 1932-1933 н.р. серед учасників був і Київський ІСВ [8, арк. 26-36]. Проводилися соцзмагання і між навчальними закладами. Так, у 1930-1931 н.р. помірятися силами вирішили колективи викладачів та студентів Київських ІСВ та ІПО [37].

Укладалися договори на соцзмагання між комсомольськими осередками окремих курсів. Наприклад, у грудні 1929 р. комсомольці IV курсу літературно-лінгвістичного відділу ІНО викликали на соцзмагання третьокурників, закликавши їх:

- заохотити безпартійне студентство відвідувати факультетські та курсові комсомольські збори у кількості не менше 50% від загальної кількості студентського контингенту;
- забезпечити 100-відсоткову участь комсомольців у політнавчанні і відвідуванні політгуртків;
- впродовж навчального року не менше 2 разів відвідати засідання марксистсько-ленінської кафедри;
- ліквідувати академзаборгованість за попередні роки;
- забезпечити 100-відсоткову успішність комсомольців;
- не менше як 40% від загальної кількості комсомольців мають бути членами семінару підвищеного типу;
- брати активну участь у громадській роботі.

Арбітром змагань визначили інститутську газету "Кузня освіти" [14].

Щомісячно бригади, створені штабом соцзмагань, перевіряли їхній хід. Виконання взятих зобов'язань інспектували і профспілкові організації. Їхні звіти заслуховувалися на загальних зборах, виробничих нарадах тощо [6, арк. 30].

Частина студентів, які "включалися" у соцзмагання, оголошувала себе ударниками (передовиками), які мали бути першими у всьому. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. У Київському ІПО в другому семестрі 1932-1933 н.р. діяли 350 ударників [7, арк. 33]. Разом з тим, мало місце "псевдоударництво" ("лжеударництво"), про яке йшлося, зокрема, у постанові ЦК КП(б)У "Про стан педагогічної освіти на Україні" від 23 березня 1931 р. [20, с. 134]. В ІПО на I курсі літературного відділу в 1932-1933 н.р. було виявлено 9 "лжеударників" [7, арк. 33].

Особливу увагу більшовики приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів. У 1923-1924 н.р. в ІНО було започатковано антирелігійний гурток у складі 29 студентів [4, арк. 84]. 15 студентів у листопаді 1929 р. регулярно відвідували антирелігійний семінар [28]. Молодь допомагала у проведенні антирелігійних кампаній за межами міста. Зокрема, навесні 1929 р. вона проводила антирелігійну роботу у підшефному селі Дубечня [40]. У 1930-ті рр. у ІСВ працював

осередок товариства "Спілка воєвничих безбожників" (СВБ). Так, у 1931 р. він об'єднав 265 осіб. Дописувач газети "За комуністичні кадри" розкритикував роботу бюро осередку, яке працювало "дуже мляво". За 6 місяців відбулося лише 3 засідання. Робота організації проводилася по секторах. Як правило, антирелігійна робота "обмежувалася" тим, що кладуть у кишеню безвірницький квиток, щоб забути про нього" [23]. Осередок СВБ діяв також в ІПО [7, арк. 34].

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах. Приміром, в ІНО гучно відсвяткували 5-річчя Жовтневої революції [3, арк. 100; 37, арк. 163]. З розмахом святкували Міжнародний день солідарності трудящих. Студент ІНО, майбутній драматург О. Корнійчук у своїх спогадах передає ейфорію свята. Він писав, що студентський оркестр під час демонстрації грав таку музику, якої Київ ніколи не чув: "Публіка зупинялась, сміх був великий, але ми бадьоро йшли, а за нами бігла малеча кричала "ура". Такі заходи мали показати переваги колективізму, піднесення духу нового студентства, які готові подолати всі труднощі на шляху до світлого майбутнього. Відповіді атмосферу допомагали створювати авангардистські художники, які оформлювали агітпоїзди і агітпароплави (О. Екстер), червоноармійські казарми в Києві (М. Бойчук) [32, с. 23].

Студентство брало участь у відзначенні ряду інших революційних і радянських свят. Наприклад, 15 лютого 1923 р. у виші відбулися урочисті збори, присвячені 25-й річниці РКП(б), на яких із доповідями виступили М. Лобода – "Партія від заснування до імперіалістичної війни", М. Салько – "Партія від імперіалістичної війни до сьогоднішнього дня". Після доповідей ухвалили надіслати привітання РКП(б). 12 лютого святкували річницю повалення самодержавства, у ході якої відбувся "літературний суд" над Лютневою революцією. Учасниками заходу були студенти ІНО і Вищого технікуму міжнародних відносин. 24 лютого відбулося загальнономіське святкування "Студентського дня", головним елементом якого було ознайомлення молоді з історією революційного руху в Росії (із відповідною доповіддю виступив М. Лобода) [3, арк. 11-12]. Цікаво, що у 1923 р. в журналі "Студент революції" вмістили статтю, в якій аргументували недоцільність проведення "студентського дня". Невідомі автори зазначали, що це свято "являє собою історичний пережиток давно минулих днів" [29].

Молодь вшановувала пам'ять голови РНК СРСР В. Леніна. 24 лютого 1924 р. організували загальні збори, на яких присутні, у т.ч. і студенти, заслухали доповіді професора Й. Селіхановича "В.І. Ленін та завдання сучасного виховання", Карпова – "В.І. Ленін як критик реакційної філософії", Костюка – "Думки Леніна про виховання", Федоровського – "Ленін і виховання на Україні в зв'язку з особливостями українського національного типу", Гофмана – "Ленін як синтез теоретика і практика" [4, арк. 11-12]. Вшанували студенти і пам'ять Фрідріха Енгельса. Наприклад, 28 листопада 1922 р. в ІНО урочисто відзначили 102-у річницю з дня його народження [3, арк. 100]. Молодь цього ж вишу брала участь у заходах, присвячених пам'яті Г. Плеханова [12].

Відбувалися заходи, приурочені керівникам освітньої галузі. Так, 19 квітня 1922 р. учасники загальних студентських зборів Київського ІНО надіслали "щире привітання" наркомом освіти УСРР Г. Гриньку "за його невпинну працю в галузі проведення професійно-трудових принципів освіти на користь українському пролетаріатові та неможному селянству. Ми, студенти, віримо, що в стінах Вищої Української Школи не буде місця для елемента, який вищу робітничо-селянську

школу вважає за тимчасове [пристаніще], а вищу освіту – за зброю супроти трудових мас". Невдовзі нарком направив ректору інституту лист, у якому просив передати студентам подяку за привітання. У листі висловлювалася впевненість, що "врожай цього року дасть можливість покращити умови праці неможливого студентства, яке з таким завзяттям прагне до освіти" [2, арк. 62, 65зв.]. У жовтні 1925 р. студенти цього вишу зустрілися з наркомом освіти СРСР А. Луначарським, який виступив перед молоддю з доповіддю. Ректор ІНО повідомив, що рішенням педколективу Луначарський обраний почесним студентом інституту. Студенти зустріли цю новину аплодисментами, після чого нарком вручили студентський білет і обліково-контрольну картку [18, с. 92-93]. У 1933 р. студенти ІПО відзначили ювілей наркома освіти УСРР М. Скрипника [7, арк. 33].

У 1931 р. молодь надіслала телеграму "твердому лєнінцеві, захисникові соціалістичного суспільства" К. Ворошилову, приурочену до його 50-річного ювілею. У телеграмі зазначалося: "Ми, студенти КІПО, зібралися у цей день, ми – будівники пролетарської культури, що будуть твердо й непохитно вести в життя генеральну лінію партії. І на перший заклик стати до захисту соціалістичної батьківщини, ми всі підемо під твоїм проводом із довір'ям, що ти поведеш нас до остаточного знищення капіталізму. Хай живе довгі роки Червоний командир!" [34].

Студентська молодь вшановувала пам'ять визначних діячів культури, насамперед Т. Шевченка. 9 лютого 1923 р. святкування відбулося в актовому залі вишу. У першій частині свята присутні заслухали доповідь М. Марковського "Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство", О. Дорошкевича – "Революційна школа Шевченка", С. Козуба – "Цензурна історія Кобзаря". Після цього виступив студентський хор, який виконав ряд творів на слова Кобзаря. Драматичний гурток провів інсценування творів Шевченка [3, арк. 11; 12].

Вшановували також й інших діячів культури. У 1923 р. молодь взяла участь у заходах, присвячених пам'яті М. Некрасова [12]. У грудні 1935 р. силами студентів педінституту було проведено вечір до 98-ї річниці з дня смерті О. Пушкіна [22].

Студентство вшановувало пам'ять вчених. У лютому 1922 р. молодь ІНО провела заходи, приурочені Г. Сквороді і М. Драгоманову [3, арк. 100]. У 1923 р. – О. Лазаревському і К. Тімірязеву [12]. У березні 1936 р. студенти педінституту вшанували пам'ять видатного фізіолога академіка І. Павлова [13].

Молодь відзначала і ювілейні дати з дня створення наукових товариств. Наприклад, 20 травня 1923 р. в ІНО відбулися ювілейні збори з приводу 50-річчя відкриття Історичного товариства Нестора-Літописця [24, с. 58].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. однією із форм масової цілеспрямованої політико-виховної роботи серед студентів Київського педагогічного вишу була їхня політична діяльність. Вони брали участь у роботі партійного і комсомольського осередків, які контролювали процес навчання і виховання ідейно підготовлених членів суспільства, які були б здатні нести ідеї правлячої більшовицької партії у широкі маси, тобто бути провідниками політики партії. Щоправда, кількісний склад комуністів і комсомольців, особливо у 1920-х рр., був незначним, а відтак вплив на студентство був обмеженим. Для теоретичного засвоєння ідей більшовизму створювалися гуртки ідеологічного спрямування, які мали підвищити політичний рівень та свідомість гуртківців, практично окреслити шляхи розповсюдження марксистсько-ленінських ідей та пропаганди серед населення. Поміж пріоритетів у роботі ідеологічних осередків було проведення соціалістичних змагань, атеїстичної пропаганди.

Молодь мобілізували для участі у загальнодержавних заходах, вшануванні пам'яті "вождів", державних, партійних та культурних діячів.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва, ф. Р-359, оп.1, спр. 69, 25 арк.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 287, 65 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1077, 401 арк.
4. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 634, 103 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 306, 41 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, 53 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1528, 97 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1546, 84 арк.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 1075, 197 арк.
10. Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. / Ю.В. Бабко. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 180 с.
11. Б-р. Більше уваги до нацпитання / Б-р // Кузня освіти. – К., 1929. – 15 листопада. – №3. – С. 2.
12. В.И.Н.О. // Студент революції. – Харків, 1923. – № 2-3. – С. 119.
13. Вечір пам'яті акад. І.П. Павлова // За комуністичне виховання. – К., 1936. – 17 березня. – № 10 (31). – С. 4.
14. Гулай В. До комсомольців III-го курсу літ. відділу / В. Гулай // Кузня освіти. – 1929. – 19 грудня. – № 5. – С. 2.
15. Дірявка Ю.П. Українська комуністична партія (укіпистів): утворення, діяльність та ліквідація (1920-1925 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Дірявка Ю.П.; Дніпропетровський національний університет, 2008. – 20 с.
16. Жмудський О.З. Київський університет за 125 років / О.З. Жмудський, М.П. Рудько. – К., 1959. – 62 с.
17. Зозуля М. Вогонь по хібах у партосвіті / М. Зозуля // Кузня освіти. – 1930. – 18 січня. – № 6. – С. 2.
18. Київський університет: док. і матер. [редкол.: М.У. Белый (председ.), Л.В. Губерский, Я.С. Калакура и др.]. – К.: Вища школа, 1984. – 191 с.
19. Колесник В.Ф. Київський національний університет імені Тараса Шевченка / В.Ф. Колесник, І.К. Патриляк // Енциклопедія історії України: у 8 т. / [редкол.: В.А. Смолій (гол.), В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. – К.: Наукова думка, 2007. – Т.4. Ка-Ком. – С.260-263.
20. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матер. [упоряд.: В.М. Даниленко, О.Г. Луговський, І.О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (відп. ред.), С.В. Кульчицький, І.Ф. Курас та ін.]. – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с.
21. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монограф. / В. В. Липинський. – Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. – 247 с.
22. Литвиненко В. Вечір О.С. Пушкіна / В. Литвиненко // За комуністичне виховання. – 1936. – 16 січня. – № 2 (23). – С. 4.
23. Л-ич. Ліквідуємо прорив на фронті безвірницької роботи / Л-ич // За комуністичні кадри. – К., 1931. – 28 травня. – № 18 (33). – С. 3.
24. Ляпіна О.В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. / О.В. Ляпіна // Соціальна історія: наук. зб. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. V. – С. 52–59.
25. Матеріальний стан студентства // Кузня освіти. – 1929. – 15 листопада. – № 3. – С. 4.
26. Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине (Деятельность Коммунистической партии по созданию советской системы народного образования на Украине. 1917-1920 гг.) / А.М. Мельниченко. – К.: Вища школа, 1982. – 184 с.
27. Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.) / І.І. Паніотов. – Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. – 188 с.
28. Партійна освіта // Кузня освіти. – 1929. – 15 листопада. – № 3. – С. 3.
29. Почему мы против "Студенческого дня" // Студент революції. – 1923. – № 4-5. – С.9-10.
30. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.) / В.І. Прилуцький. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2001. – 249 с.
31. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики посвященності та конфлікти ідентифікації: монограф. / Ольга Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
32. Рябченко О. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.) / Ольга Рябченко // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К.: УНІСЕРВ, 2009. – Вип. 28. – С. 22-31.
33. Табачник. Усунути перешкоди / Табачник // Кузня освіти. – 1930. – 18 січня. – № 6. – С. 2.
34. Телеграма від студентів КІПО тов. Ворошилову // Кузня освіти. – 1931. – 15 лютого. – № 10 (25). – С. 1.
35. Тихомиров В.І. Роль партійних організацій України в підготовці кадрів советских учителей в педагогических учебных заведениях / В.И. Тихомиров // Наукові записки [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Серія історико-філологічна. – Хмельницький: Вінниць. обл. книж.-газет. вид-во, 1959. – Т. VIII. – С. 20–38.
36. Трофімов М. З фронту боротьби за марксо-ленінську теорію (До підсумків політбою комсомольського колективу ІСВ) / М. Трофімов // Кузня освіти. – 1931. – 21 січня. – № 8 (23). – С. 2.

37. Умови на соцзмагання між Київським ІСВ та ІПО // Кузня освіти. – 1930. – 20 грудня. – № 5 (20). – С. 2.
38. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов; Інститут історії України НАН України. – К.: [б.в.], 1999. – 482 с.
39. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г.М. Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.
40. Шумський. Підсилюмо роботу в підшефному селі / Шумський // Кузня освіти. – 1929. – 7 грудня. – № 4. – С. 2.
41. Ясиницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.) / Г.І. Ясиницький. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.

References

1. Derzhavnyy arkhiv m. Kyieva [State Archive of Kyiv], Kyiv, fond R-359, opis 1, sprava 69, 25 arkushy.
2. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [The Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], Kyiv (TsDAVO Ukrainy), fond 166, opis 2, sprava 287, 65 arkushy.
3. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 2, sprava 1077, 401 arkushy.
4. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 4, sprava 634, 103 arkushy.
5. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 9, sprava 306, 41 arkushy.
6. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 10, sprava 1490, 53 arkushy.
7. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 10, sprava 1528, 97 arkushy.
8. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opis 10, sprava 1546, 84 arkushy.
9. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine], Kyiv, fond 1, opis 20, sprava 1075, arkushy.
10. BABKO, Y.U. (1971) *Partiynne budivnytstvo na Ukraini u 1933-1937 rr.* [Party building in Ukraine in 1933-1937 years]. Lviv: Izdatelstvo Lviv. Univ [in Ukrainian]
11. B-R, (1929) *Bilshе uvahy do natspytannya* [More attention to natspytannya]. *Kuznya osvity*, 3, p. 2. [in Ukrainian]
12. V.Y.N.O. [V.Y.N.O.] (1923) *Student revolyutsiyi*. 2-3, p. 119. [in Ukrainian]
13. Vechir pamyati akad. I.P.Pavlova [Evening in Memory of Acad. I.P.Pavlova] (1936). *Za komunistychnе vykhovannya*. 10, p. 4 [in Ukrainian]
14. HULAY, V. (1929) *Do komsomoltsiv III-ho kursu lit viddilu* [Komsomol third-year student years. department]. *Kuznya osvity*, 5, p. 2. [in Ukrainian]
15. DIRYAVKA, Y.P. (2008) *Ukrayinska komunistychna partiya (ukapistiv): utvorennya, diyalnist ta likvidatsiya (1920-1925 rr.)* [Ukrainian Communist Party (ukapistiv): establishment, activities and liquidation (1920-1925 years). *Extended abstract of candidates thesis* [in Ukrainian]
16. ZHMUDSKYY, O.Z. (1959) *Kyivskyy universytet za 125 rokiv* [Kyiv University for 125 years]. Kyiv: Vydavnytsvo Kyivskogo universytetu [in Ukrainian]
17. ZOZULYA, M. (1930) *Vohon po khybakh u partosviti* [Fire on hybah in partosviti]. *Kuznya osvity*, 6, p. 2. [in Ukrainian]
18. Belyy, M.U., Hubersky L.V. et ai. (1984) *Kyevskyy unyversytet: dokumenty i materialy* [Kyev University: documents and materials] Kiev: Vyshcha Shkola [in Russian]
19. KOLESNIK, V.F., PATRYLYAK I.K. (2007) *Kyivskyy natsionalnyy universytet imeni Tarasa Shevchenka* [Taras Shevchenko National University of Kyiv]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* [Encyclopedia of History of Ukraine]. Vol. 8. Kyiv: Naukova Dumka. pp. 260-263 [in Ukrainian]
20. DANILENKO, V.M., LUGOVSKIY, O.G. (1986) *Kulturne budivnytstvo v Ukrayinskyy RSR (1928 – cherven 1941): zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Cultural construction in the Ukrainian SSR (1928 – June 1941): Collection of documents] Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian]
21. LYPYNSKYI, V.V. (2000) *Stanovlennya i rozvytok novoyi systemy osvity v USRR u 20-i roky* [Formation and development of new education system in the USSR in the 20's]. Donetsk: Donetsk RVA State Technical University Press [in Ukrainian]
22. LYTUVYENKO, V. (1936) *Vechir O.S. Pushkina* [Evening Pushkin]. *Za komunistychnе vykhovannya*. 2, p. 4. [in Ukrainian]
23. L-YCH. *Likviduyemo proryv na fronti bezvirnytskoyi roboty* [Dispose breakthrough at the front of bezvirnytskoyi] *Za komunistychni kadry*. 18, p. 3. [in Ukrainian]
24. LYAPINA, O.V. (2009) *Studenty mista Kyieva u 1920-ti rr.* [Students of Kyiv in 1920-ies.] *Sotsialna istoriya* [Social History]. V, pp. 52–59 [in Ukrainian]
25. *Materiyalnyy stan studentstva* [Materially state] (1929) *Kuznya osvity*, 3, p. 4. [in Ukrainian]
26. MELNICHENKO, A.M. (1982) *V.I. Lenyn i stanovlennya narodnoho obrazovannya na Ukraine (Deyatelnost Kommunistycheskoy party po sozdannyu sovetskoy systemy narodnoho obrazovannya na Ukraine. 1917-1920 hh.)* [V.I.Lenyn and Formation of National Education in Ukraine (Activities Kommunystycheskoy party on the creation Soviet system of national education in Ukraine. 1917-1920)]. Kyiv: Vyshcha Shkola [in Ukrainian]
27. PANIOTOV, I.I. (1973) *Komunistychna partiya Ukrainy v borotbi za rozvytok narodnoyi osvity (1931-1941 rr.)* [The Communist Party of Ukraine in the fight for Development of Education (1931-1941)] Kharkiv: Kharkiv University Publishing House [in Ukrainian]
28. *Partiyna osvita* [Party Education] (1929). *Kuznya osvity*. 1929, 3, p. 3 [in Ukrainian]
29. *Pochemu my protyv "Studencheskoho dnya"* [Why against "Studencheskoho day"] (1923). *Student revolyutsiyi*. 4–5, p.9–10 [in Ukrainian]

30. PRILUTSKY, V.I. (2001) *Molod Ukrainy v umovakh formuvannya totalitarnoho ladu (1920–1939)* [Youth of Ukraine in the emerging totalitarian regime (1920–1939)]. Kyiv: Institute of History. Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]

31. RYABCHENKO, O. (2012) *Studenty radyanskoyi Ukrainy 1920-1930-kh rokiv: praktyky povsyakdennosti ta konflikty identyfikatsiyi: monohraf* [Students Soviet Ukraine 1920-1930 years: everyday practices and conflicts identification: monographs]. Kharkiv: KHNAMH [in Ukrainian]

32. RYABCHENKO, O. (2009) *Studentstvo u symvolichnomu prostori mista radyanskoyi Ukrainy (1920-ti rr.)* [Students symbolic space in the city of Soviet Ukraine (1920-s)]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], 28, pp. 22-31 [in Ukrainian]

33. TABACHNYK (1930) *Usunuty pereshkody* [Eliminate obstacles]. *Kuznya osvity*, 6, p. 2. [in Ukrainian]

34. *Telehrama vid studentiv KIPO tov. Voroshylovu* [Telegram from students KIPO comrade. Voroshilov] (1931). *Kuznya osvity*, 10, p. 1. [in Ukrainian]

35. TIKHOMIROV, V.Y. (1959) *Rol partyynykh orhanyzatsiy Ukrainy v podhotovke kadrov sovetskykh uchyteliv v pedahohycheskykh uchebnykh zavedeniyakh* [The role of party organizations of Ukraine in the Soviet training of teachers in teacher training institutions]. *Naukovi zapysky (Kamyanets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu)*. Seriya

istoryko-filolohichna – Scientific notes (Kamenetz-Podolsk State Pedagogical Institute). Series of History and Philology, 8, pp. 20-28 [in Russian]

36. TROFIMOV, M. (1931) *Z frontu borotby za markso-leninsku teoriyu (Do pidsumkiv politboyu komsomolskoho kolektyvu ISV)* [From the front of the struggle for Marx-Leninist theory (of total politboyu Komsomol team WIS)]. *Kuznya osvity*, 8, p. 2. [in Ukrainian]

37. *Umovy na sotszmahannya mizh Kyivskym ISV ta IPO* [The conditions for socialist competition between Kiev and WIS IPO] (1930). *Kuznya osvity*, 5, p. 2. [in Ukrainian]

38. CHENTSOV, V.V. (1999) *Politychni represiyi v Radyanskiy Ukrainy v 20-ti roky* [Political repression in the Soviet Ukraine in the 20's]. Kyiv: Institute of History of Ukraine [in Ukrainian]

39. SHEVCHUK, H.M. (1963) *Kulturne budivnytstvo na Ukraini u 1921-1925 rokakh* [Cultural construction in Ukraine in 1921-1925 years]. Kyiv: Izd USSR [in Ukrainian]

40. SHUMSKYY (1929) *Pidslymo robotu v pidshefnomu seli* [Strengthen work in the village sponsored]. *Kuznya osvity*, 4, p. 2. [in Ukrainian]

41. YASNITSKYI, H.I. (1965) *Rozvytok narodnoyi osvity na Ukraini (1921-1932 rr.)* [Development of Education in Ukraine (1921-1932)]. Kyiv: Izdatelstvo Kyivskogo Universiteta [in Ukrainian]

Надійшла до редколегії 11.02.15

O. Komarnitskyi, Ph.D., associate professor, Postdoctoral Student
Kamianets-Podilsky National Ivan Ohienko University, Kamianets-Podilsky, Ukraine

PARTY AND KOMSOMOL CELLS AND KIEV PEDAGOGICAL UNIVERSITY STUDENTS (20-30-ies of the 20th CENTURY)

The article shows the work of the Bolshevik party and Komsomol organizations in Kiev Institute of Public Education (Social Education and trade education, educational institute) in 20-30-ies. XX century., which served as the policy of the party and state leadership among students. The author argues that they were one of the determining factors in the organization of ideological work among students – future teachers who had to serve as advocates of Bolshevik policy and ensure ideological education of children and adolescents in the Marxist-Leninist spirit. It is reported that cells CP (B)U tried to enter and occupy key positions in the life of universities and to expand its influence tried to engage in open party meetings, general meetings unaffiliated students. Proved that the communists and members of the komsomol were obligated to take part in general collections of cells, to execute the proper commissions. The article tells about the struggle that the Communists and Komsomol members were not under the influence of Bolshevik political parties and youth associations, who also sought to win students. The author reports that the assimilation of the theoretical ideas of Bolshevism created the ideological wing groups, which had to increase the level of political consciousness and guys, almost outline pathways of Marxist-Leninist ideas among the population. Proved that enhance educational and ideological work in universities served conducting socialist competition. Pointed information about distribution of anti-religious attitudes among students, their participation in the celebration of national holidays, tribute in memory of party, government and cultural leaders.

Keywords: students, college, cell, communists, komsomol.

УДК 94(430): 314.15 "1945/1949"

В. Кошмаль, д-р філології, професор славістики
Регенсбурзький університет, Регенсбург, Німеччина

ТЕРАПІЯ ТА УТОПІЯ: МАЛЕНЬКА УКРАЇНА В РЕГЕНСБУРЗІ (1945 – 1949 РР.)

Регенсбург – німецьке місто, яке майже не зазнало руйнувань у Другій світовій війні, стало тимчасовим притулком для переміщених з України осіб між 1945 та 1949 роками. Німецькі мешканці з Гангхоферзідлунга, одного з передмість міста, покинули свої домівки для 4 723 українських переміщених осіб. Українці створили маленьке містечко, так би мовити рай, зі своїми школами, пекарнями, театрами, офісами та крамницями. Це місто стало центром для літературної творчості та видавничої діяльності переселенців. Українці, які залишили це місто у 1949 році, переселившись до США та Канади, називали себе "регенсбурзькою сім'єю", вони проводили регулярні зустрічі з 1959 року, остання з яких відбулася у 2006 році. У 1982 році був створений піводинний документальний фільм під назвою "Боротьба за гідність", у якому використані любительські зйомки 1947 року у німецькому таборі переміщених осіб. Цей фільм, як і опубліковані спогади мешканців цього табору, показують дуже ідилічний образ повсякденного життя там українців, серед яких були також нацистські колабораціоністи. Фільм показує їх буденність та турботи. Повна історія табору в Гангхоферзідлунзі ще чекає свого належного дослідження.

Ключові слова: Німеччина 1945-1949. Регенсбург, українські переміщені особи.

1. Повоєнний Регенсбург як місце для біженців

Регенсбург часто сприймається як найпівнічніше "італійське" місто Німеччини. Це – поширене кліше! Але Регенсбург як найзахідніше українське місто – це зовсім нове бачення. Проте воно відповідає історичній дійсності повоєнного часу. У щорічному подарунковому виданні Центру східно-західних студій "Європеум" Регенсбурзького університету за 2014 рік воно вперше було подано під заголовком "Мала Україна".

Відносно мало зруйнований Регенсбург між 1945 та 1949 роками став у Баварії одним із центральних місць для біженців. Однак їх життя у цьому місті до сьогодні майже недосліджене. Першою групою біженців слід визнати польських євреїв, які гуртувалися в Регенсбурзі навколо газети, назва якої на івриті писалася як "der pauger

moment". Регенсбурзька славістка Сабіне Коллер серед іншого дослідила їх слід у цьому регіоні. Другу за розміром групу складали передусім українці, які проживали на окраїні міста під назвою Гангхоферзідлунг. Обидві групи проживали недалеко одна від одної і залишили свій слід у повоєнній культурі міста. Як раз у ці повоєнні роки в Регенсбурзі жив досить відомий представник третьої групи біженців Оскар Шиндлер зі своєю дружиною. Усі вони залишили Регенсбург у 1949 році, і Шиндлер також.

Це дивне співпадіння до останнього часу залишалося поза увагою дослідників і викликає багато запитань. Отже, в Регенсбурзі жили у вузькому просторі, поряд одні з одними переслідувані євреї з Польщі, а також, очевидно, дехто з їх переслідувачів, нацистських колабораціоністів, у тому числі з України. До них належав,

наприклад Іван Дем'янюк, відомий під прізвиськом "Іван Грозний". У цей час він був водієм у таборі українських біженців у Гангхоферзідлунзі. Він зареєстрував свій шлюб у ЗАГСі Регенсбургу. Але в місті також жив член нацистської партії Оскар Шиндлер, рятівник багатьох євреїв, якого місцеві мешканці Регенсбурга облили помоями. Не лише він був небажаною особою в повоєнному Регенсбурзі. Чи знали ці три групи одна про одну? Шиндлер у всякому разі робив покупки у польських євреїв. Усі вони перебували у Регенсбурзі з 1945 року до 1949 року транзитом. Навряд чи можна більш конкретно уявити перебування цих біженців одних поряд з іншими.

І ще є дещо спільне, у що важко повірити: усі ці три групи підтримувалися та опікувалися американцями. Чи знали американці, з ким вони тут мали справу, а саме з нацистськими колабораціоністами? Це важко уявити. У всякому разі, Регенсбург для усіх цих біженців став місцем терапевтичного спокою, переорієнтації та підготовки до переселення в Ізраїль (для більшості польських євреїв), до США, Канади та навіть Латинської Америки (для більшості українців) і до Аргентини (Шиндлер). Детальне дослідження цієї ситуації, ймовірно, дозволить трохи прояснити цю дивну картину.

І ще один вражаючий факт: у Регенсбурзі й донині не знають, що сотні цих українців після своєї еміграції та впродовж тривалого проживання у США та Канаді зустрічалися час від часу, щоб поринути у ностальгічні спогади про "старий добрий Регенсбург" (*good old Regensburg*). Але при цьому вони залишають остеронь – і це може бути останнім малоймовірним фактом – тривалий період їхнього життя у політичному, до того ж нацистському вимірі свого спільного минулого. Обидві об'ємні публікації про українців у Гангхоферзідлунзі – український збірник Омеляна Кушніра від 1985 року [1] та книга спогадів колишніх "регенсбуржців" від 2008 року українською та англійською мовами [5] – переконливо це засвідчують. Останнє видання пересипане ностальгічною цукровою пудрою.

2. Українське місто в місті

Мешканці Гангхоферзідлунгу були змушені в жовтні 1945 року полишити свої помешкання, щоб надати місця для біженців, передусім українцям (4 723 особи), росіянам (710 осіб), а також полякам та прибалтійцям. Загалом у 229 будинках тут було розміщено 5857 осіб. Це були так звані "переміщені особи" або *Displaced persons* (DPs), які у роки війни були вимушені полишити свої рідні країни, але у більшості прагнути туди знову повернутися.

Українці побудували тут собі маленьке українське місто, в якому було майже все: пекарня, кузня, школа, пошта з власними поштовими марками, футбольна команда та інше. Це було можливим лише завдяки підтримці UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) та американського уряду. Регенсбуржці-німці не мали права ступати ногою на територію цього поселення. Я обмежуся у цій статті лише українцями, їх культурним та шкільним життям. У грудні 1947 року тут проживало приблизно 4560 українців, майже вдвічі більше, ніж у цей час в Аугсбурзі, та приблизно на 1000 осіб менше, ніж у Мюнхені.

Згадані спогади належать переважно людям, які у той час були дітьми та юнаками. Серед дорослих знаходилися, без сумніву, і це показує у своїх статтях між іншим Роман Смолорз [4], багато тих, хто належав до політично правоорієнтованих сил чи навіть нацистських колабораціоністів. Вони мали можливість зберегти або навіть поновити свої віджилі владні структури в Німеччині, і зокрема в Регенсбурзі. Декого з колабораціоністів, зокрема оберштурмбанфюрера СС Богдана Підгайного, американські спецслужби були готові відправити з

Гангхоферзідлунгу до Радянського Союзу. Роман Д.Мак, спогади якого з'явилися у 2009 році, повідомляє, що у Міттенвальді багато молодих українців з ОУН (Організація українських націоналістів), очолюваної Степаном Бандерою, який по війні втік до Мюнхена, були завербовані і направлені передусім до Великобританії для підготовки до їхньої подальшої роботи в Україні. У Регенсбурзі Мак став жертвою акції нападу радянських спецслужб, представники яких витягли його з автомобіля та сфотографували. Американці дозволяли їм так вільно поводитися тут. Своє життя у Гангхоферзідлунзі Роман Мак зображує більш політизовано, ніж багато інших. Він почував себе там, як "дикий звір у клітці".

Ці, без сумніву, важливі політичні аспекти, які належать до загальної картини, ми залишаємо в подальшому остеронь. Після 1945 року радянською стороною докладалися великі зусилля для репатріації своїх громадян. Тобто багато українців були всупереч їхньому бажанню відправлені до Радянського Союзу. Тут ми маємо справу з надзвичайно складною і недостатньо дослідженою ситуацією. У самому Регенсбурзі, здається, стосовно цього немає ніяких суттєвих документів.

2.1. Школа(и)

Документом від 11 серпня 1945 року було прийнято рішення відкрити в Гангхоферзідлунзі українську гімназію. В ньому наголошувалося: "Програма виховання, яка має втілюватися, повинна бути вільною від будь-якого викладу нацистської чи фашистської ідеології, а також від орієнтації на існуючий у Радянській Росії устрій". Але спочатку у приміщенні колишнього "Дрезднер банк" на Нойпфаррплатц була відкрита народна школа для 119 учнів. Столів та лавок там не було. У цій будівлі розміщувалась також американська адміністрація Комітету допомоги Україні ("*Ukrainian Relief Committee*") та Червоний хрест. Учні сиділи на уроках по двоє на одному стільці. Через брак місць навчання провадилося у дві зміни: старші класи до обіду, а молодші – після обіду. Все ж завдяки UNRRA українці отримали у 1946 році школу зі світлими приміщеннями у Гангхоферзідлунзі. Учні платили тоді по 20 марок за навчання.

За 1945/46 навчальний рік зберігся річний звіт обсягом 28 сторінок з фотографіями учнів класів. Він починається з того, що українці змушені були полишити свою "святую батьківщину". Але не фізичні страждання були найгіршим, що їм довелося пережити, а відсутність рідної мови, рідної літератури та рідних шкіл. Метою навчання повинно було стати виховання "гідного громадянина України". Біженці виходили насамперед із того, щоб мати змогу повернутися на батьківщину. "Любов до батьківщини, любов до рідної мови, повага до національних героїв", – так було сформульовано у річному звіті мету шкільного виховання. Передусім на уроках географії та історії учні повинні були засвоювати та шанувати рідні традиції. Кількість учнів коливалася рік від року: вона зросла від 119 у 1945 році до 280 наприкінці вересня 1946 року. Наприкінці травня 1949 року нараховувалося 179 учнів. В серпні 1949 року регенсбурзький табір було закрито. Оскар Шиндлер полишив Регенсбург того самого місяця. Школу було переміщено до Ульма, одначе 90 учнів відвідували школу в Амберзі, а деякі – у Міттенвальді.

Провідна роль в українській школі належала досить об'ємному викладанню релігії, яке провадилося як католиками, так і православними. Перші збиралися переважно у церквах Святого Егіда та Святого Віта, останні – у церкві Святого Ульріха. Викладання починалося та закінчувалося молитвою. 75 відсотків українських переміщених осіб регулярно відвідували службу богу. У Хаммонстері (Віндшбергдорф) навіть будувалася власна дерев'яна українська православна церква.

Більшість українських переміщених осіб в Регенсбурзі (60%) походили із Західної України (Галичини). Внутрішній український конфлікт між Сходом та Заходом досить радикально ділив табір [1, с.180]. У перших чотирьох класах – мабуть також через сильне західноукраїнське представництво – українська мова викладалася 23 години на тиждень, німецька – 4 години, англійська – 2 години. Пізніше це змінилося (напевне через наміри виїзду за океан) на користь англійської мови. Підтвердження про володіння англійською розмовною мовою, як свідчить Роман Мак, було передумовою для еміграції в Північну Америку. Навчальних матеріалів було вкрай мало. Попервах не було ніяких підручників, але також і ніяких зошитів. Діти писали на залишках обгорткового паперу. Однак було досить багато іменитих і відомих українських вчителів.

Вчителі в Регенсбурзі часто застосовували свої радянські методики викладання. Більшість з них викладали авторитарно і досить строго. Це відобразалося також і у виставленні оцінок. Свідоцтва про закінчення Регенсбурзької початкової школи 1946/47 навчального року підтверджують це: лише 13 учнів отримали оцінки "дуже добре", 104 – "добре", 48 – "задовільно" і 19 – "незадовільно". В українській школі панувала зазвичай сувора атмосфера, як це помітно з фотографій. Українські діти не могли відвідувати німецькі школи з двох причин: по-перше, німці їм в цьому відмовляли; по-друге, вони мали виховуватися як патріоти майбутньої України. Будь-яка асиміляція ("інтеграція") була небажаною з обох сторін: як для української, так і з німецької.

Дуже важливу роль для українців відігравало пластуство. Багато хто були вже пластунами в Україні. В українській організації пластунів перебували впродовж всього життя. Засновником українських пластунів у Регенсбурзі був Богдан Ганушевський, який ще в Радянському Союзі був також керівником української пластунської організації. Від нього походить пісня "У старому Регенсбурзі". Українські пластуни називали свою ідилічну батьківщину в Регенсбурзі "оселею". Оселя означає рідне помешкання. До сьогодні існуючі в США українські молодіжні табори носять цю назву.

Пластуни висували до себе особливо високі етичні вимоги. Вони проводили різні свята, як наприклад, свято весни 21 травня 1946 року. Вони організували тиждень української культури з фольклором, піснями, танцями, у якому також брали участь американські військові високого рангу. Там вони презентували свою українську культуру. Сам генерал Дуайт Д. Ейзенхауер з коротким візитом відвідав Регенсбург та українців. "Мітельбайеріше цайтунг" від 16.03.1948 р. повідомляла, що українці демонстрували своє мистецтво на Людвігсштрассе. Також у цій газеті від 9.03.1948 р. Макс Марія Ройд схвально писав про український культурний тиждень, наголошуючи на потребі ще більшої співпраці між українцями та німцями у Регенсбурзі. Українські пластуни представляли більшість регіонів України, але передусім західної. Але саме через це табір був розколотим між східною та західною Україною. У школах поряд з українською мовою все більшу роль відіграла англійська мова, але аж ніяк не німецька, яку навряд чи опанувала більшість мешканців Гангхоферзідлунгу.

Усі учні брали участь у пластунах, будучи поділені на дві групи: юнаки у групі імені князя Володимира Великого та дівчата у групі імені княгині Ольги. Обидва імені належали видатним правителям першої східнослов'янської держави Київська Русь. Пластуни здійснювали походи по історичним місцям Регенсбурга: до Валхалли та до Зали визволення у Кельхаймі. Старші діти організували наметовий табір на околицях

міста, зокрема у Пентлінгу (ймовірно у Швальбеннесті, що означає ластівчине гніздо) та у Волькерінгу, де також проживали українці. Багато фотографій в обох монографіях від 1985 року та 2008 року це засвідчують.

2.2. Українська література та культура в Регенсбурзі

Регенсбург, Гангхоферзідлунг стали також осередками української видавничої діяльності та літературної творчості. В 1945 – 1949 роках відбувся вибух українського письменства в німецьких таборах для переміщених осіб. З одного боку, це було зумовлено національним звільненням. З іншого боку, можна говорити також про терапевтичну функцію: література, мистецтво, культура створювали знову спокій та безпеку після часу непевності для біженців. Регенсбург став передусім одним із провідних видавничих центрів. Тодішні українськомовні публікації знаходяться нині переважно в США, але аж ніяк не в Регенсбурзі. І вони також мало досліджені.

Так, наприклад, видавався "Спортивний довідник" (1946 р.). Ця спортивна газета повідомляла, зокрема, що українська футбольна команда "Січ" з Гангхоферзідлунгу перемогла з рахунком 1:0 на виїзді футбольний клуб земельної ліги з Бамберга "Покальшрек" ("Pokalshrek"). 4 липня 1948 року на полі команди "Січ" в Гангхоферзідлунзі відбувся відбірковий футбольний матч навіть з угорцями. В Радянському Союзі, звісно, не було у той час української національної футбольної команди. "Січ" неодноразово проводила футбольні матчі з німецькими командами. При цьому, як вказують очевидці, вона навіть перемагала місцеву регенсбурзьку футбольну команду.

Щодо видавничої діяльності, то слід відзначити західно-орієнтований український літературно-мистецький журнал "Хорс" ("Chors"), який з'явився вже у 1946 році. Видавалися також дві українські щотижневі газети, одна з яких називалася "Українське слово". Спеціально для сцени в Гангхоферзідлунзі була написана та інсценована театральна вистава "Доля поета" у восьми діях, яка у 1948 року неодноразово йшла на сцені. Предметом твору "Доля поета" були життя і творчість найвідомішого тоді, як і сьогодні, українського національного поета Тараса Шевченка. У 1948 році в Регенсбурзі українською мовою була поставлена "Антігона" Жана Анульса (Jean Anjols). Це відбулося за 4 роки після її прем'єри на батьківщині і, ймовірно, за рік до її першої німецькомовної вистави. У Гангхоферзідлунзі неодноразово виступали на сцені оперний ансамбль, капела бандуристів і хор "Сурма".

Але домінуючими у культурному житті були різноманітні фольклорні жанри, у першу чергу танці та пісні, а також література. У Регенсбурзі виходив найстаріший, найвідоміший український літературний часопис "Літературно-науковий вісник". Між 1945 та 1950 роками українські автори дискутували у своїх майже 1200 книгах (250 з яких літературні) серед іншого і про те, чи є українська література великою чи малою – це власне досить радянська постановка питання. Поряд із чисельними літературними творами у Регенсбурзі публікувалися також і наукові праці, як-от у 1948 р. вийшла книга "Розв'язання задачі Ейлера" ("Solution of the Euler's Problem").

Література концентровано представляла зрештою ту національну соборність, до якої завжди прагнули українські митці, але яка була нездійсненою в Радянському Союзі. Ця часто дидактично, але також й публіцистично перевантажена українська література зверталася до конкретної емігрантської публіки. Тоді в Німеччині знаходилося щонайменше 200.000 українців, серед них багато інтелектуалів. Українські письменники-емігранти були тісно пов'язані з цими конкретними читачами і досить безпосередньо відображали їх інтереси. Тому ця література зникла разом з цими конкретни-

ми читачами того часу, які відправилися у свою нову еміграцію (після 1950 року).

Ця українська література була проблематичною ще й тому, що Спілка письменників часто продовжувала цілком соціалістичні форми письменства. Вона сприймала слово письменника як зброю, а його самого як "інженера людських душ" у термінологічному визначенні радянської ідеології початку 1930-х років. Радянський образ мислення змішувався з підкреслено націоналістичними підходами, змушуючи цю літературу служити "будівництву нації" ("nation building"). Членів Спілки письменників розділяли численні конфлікти. З одного боку, на відміну від більшості українських біженців, які прибули з Західної України, письменники були східняками. З іншого боку, їм часто не вдавалося знайти виважені підходи у своїх публікаціях. Це призводило до внутрішніх конфліктів.

Лише в Регенсбурзі, де багато книг друкувалося у видавництві "Міттельбайеріше Цайтунг" (між іншим, одночасно і можливо у тому самому місці, що і єврейська газета "Der Nayer Moment"), було можливим видавати періодичну пресу. Тут за підтримки Християнського соціального союзу місцевий регенсбурзький осередок "Комітету бездержавних українців" (Committee for Stateless Ukrainians) мав друкувати українську літературну газету "Українське слово". Однак це не вдалося тому, що деякі письменники прагнули реалізувати за надто марксистські уявлення про контроль робітників над засобами виробництва. Марксистські уявлення, ймовірно, співіснували тоді у Гангхоферзідлунзі дуже тісно з нацистськими поглядами. Але ідеї про центральне планування були тоді нездійсненними, хоча в Європі у цей час уже панував плюралізм. Джордж Грабович дуже влучно описав чужість німцям цих культурних уявлень українських біженців: "У цей час та дещо пізніше в Європі були емігранти, але не від Європи (не європейської ментальності)" ["At that time, and for some still to come, the émigrés were in Europe but not of it."].

3. Спогади про старий Регенсбург

3.1. "Регенсбурзька українська родина"

Мала Україна в Регенсбурзі жила повним життям і продовжує жити до сьогодні. В США та Канаді протягом півстоліття зустрічаються сотні українців та з ностальгією згадують свої шкільні роки у Регенсбурзькій гімназії 1945-1949 років. Ці повні любові спогади згуртували їх упродовж всього життя. На першу зустріч "регенсбурзької родини", як вони себе називають, у 1959 році в США прибуло 154 учасники, а на п'яту 1985-го року "регенсбурзьку весну" зібралось навіть 270 колишніх гімназистів. У 1995 році було спільно відзначено 50-річний ювілей регенсбурзької гімназії. Остання на сьогодні зустріч відбулася у вересні 2006 року.

Загалом українських учнів заснованої у серпні 1945 року і закритої у серпні 1949 року гімназії в Гангхоферзідлунзі, однієї з найкращих у Німеччині, як її вони оцінюють, нараховувалося приблизно 350. Вони прибули у місто з різних частин України, але переважно із західних областей через Швандорф, Регенштауф, Фішердорф. Любов Боднар досягла Регенсбургу через Словаччину і Регенштауф. Степан Масник разом із родиною уже протягом чотирьох років був утікачем. Почав він свій шлях з України. Спочатку він виїхав до Відня, де відвідував гімназію. Потім прийшли радянські війська. Зі словацькою групою родина перебралася до Братислави, де він жив півроку, а потім вони переїхали до Пльзена. Після короткого перебування у Мюнхені він на чотири роки опиняється в Регенсбурзі, який стає для нього місцем тимчасового спокою. Його, як і багатьох інших ровесників, як вони самі це часто повторюють,

війна позбавила дитинства та юності. Однак вона прискорила процес їх дорослішання.

Відкрита з американською допомогою гімназія і, особливо, пластунська організація в школі згуртували біженців на все їх життя, навіть коли вони опинилися далеко від Регенсбурга. Вони описують свої шкільні роки як щось найпрекрасніше і незабутнє у їхньому житті. Олександр Рівний (Alexander Rivney) пише: "Регенсбурзька гімназія збрала найкращі освітні таланти поза Україною. Весь викладацький склад викликав глибоку пошану". Для нього, як і для багатьох інших, це були "найкращі часи" його життя: "Тут почався процес одужання. Організована спільнота репрезентувала всю Україну. Вона дійсно віддзеркалювала нашу батьківщину, оскільки ми представляли зріз усіх регіонів України". Регенсбург після війни став притулком для віртуального українського міста, місцем терапевтичної реабілітації, навіть коли було ясно, що він не може бути таким місцем назавжди.

Перебування в Регенсбурзі було для усіх українців вивільненням від жахів війни. "Наша Регенсбурзька гімназія! Як багато значать ці три слова" ("Our Regensburg Gymnasium! How rich the meaning of these three words"). Регенсбург був і залишається для цих сотень людей тим місцем у їхньому житті, про яке вони з великою вдячністю згадують, не маючи змоги ймовірно ще коли-небудь його відвідати. Регенсбург – це місце їхнього життя ("the city of our life").

3.2. Регенсбурзькі українці у Північній та Латинській Америці

Чому так багато людей упродовж свого життя знову і знову збираються і співають як гімн свою пісню "У старому Регенсбурзі" ("In the Old Regensburg"), який залишив такий сильний відбиток у їхньому житті? Людмила Ярмо-Поштар вважає: "Для нас Регенсбург був піснюю, яку співала молодь". Ці люди прибули до міста максимум на чотири вирішальні роки. Потім вони розїхалися по різних кутках уже інших країн: США, Канади, а деякі навіть Латинської Америки. Їхня шкільна освіта стала фундаментом для подальшої різноманітної професійної діяльності задля України та її культури. "Регенсбурзька родина" залишила свій відбиток у житті багатьох українських емігрантів у США, Канаді та Латинській Америці щонайменше протягом половини ХХ століття від 1950 року і до початку ХХІ століття.

Зенон Фещак став провідною фігурою в Українському музеї Нью-Йорка і організував багато виставок, також і в Канаді. Ольга Ганкевич належить в Канаді до Ліги українських жінок-католичок, Марія Касьян стала президентом Української національної жіночої ліги Америки. Осип Цікало фінансово підтримує школу у рідному селі художника Петра Андрусівца (на Львівщині є пам'ятник цьому митцеві). Ці регенсбурзькі українці, займаючи певні впливові позиції, були у другій половині ХХ століття носіями української культури за океаном. Регенсбург, як свідчить багато-хто з них, налаштував та мотивував їх на таку діяльність упродовж усього життя.

Попри ці такі світлі спогади, ми мусимо виходити з того, що існувала й цілком інша дійсність. Роман Мак, який у 2009 році опублікував свою книгу спогадів "The Winding Path to Freedom", почував себе в українській гімназії в Гангхоферзідлунзі як "дикий звір, зачинений в клітці" [2, р. 284]. У Регенсбурзі за ним полювали радянські спецслужби. Тут так само, як і у Міттенвальді, його постійно до 1948 року допитували американці та представники ОУН про його життя в Радянському Союзі та Польщі. Його, як і багатьох інших, намагалися рекрутувати для ОУН. У Міттенвальді він навіть зустрів дружину Бандери [2, р. 262]. Виражений розрив у його сприйнятті життя у Гангхоферзідлунзі і в Німеччині загалом у порівнянні з враженнями

"регенсбурзької родини" вимагає належного дослідження та пояснення. Регенсбурзькі українці у 1980-х роках підготували фільм про життя в "оселі", документальні кадри якого були зняті ще у 1947 році.

4. "Боротьба за гідність" вчора і сьогодні: фільм "Боротьба за гідність" ("Striving for Dignity") (1947)

Богдан Маланяк є творцем фільму (16 мм), який у 1980-і роки отримав назву "Боротьба за гідність" ("Striving for Dignity"). Документальні кадри фільму були зняті канадським полковником і директором UNRRA Карлом Хільтцем. Вперше фільм показали у 1947 році. Маланяк у квітні 1982 року розширив першу версію стрічки, яка у його баченні не повністю відображала життя у Гангхоферзідлунзі. Він також включив у фільм велику кількість фотографій та доповнив його своїм коментарем англійською мовою, а Людмила Поштар коментує фільм українською мовою. Початкові та заключні сцени фільму були зняті на пляжі Малібу. Дядько Маланяка Петро Балеї і син автора фільму Богдан Йозеф задіяні у картині як аматори.

Автор фільму наголошує, що вони були першими, хто створив відеофільм про табір переміщених осіб після Другої світової війни. Відповідно цей фільм є також першим, а можливо і єдиним подібним твором у Німеччині. Цей фільм про табір у Гангхоферзідлунзі, а не про історичний Регенсбург набуває особливого значення. 30 травня 1982 року цей кінофільм був уперше публічно показаний у Нью-Йорку, а 6 листопада 1983 року – в Торонто. В 1984 році фільм отримав свою назву "Боротьба за гідність" і був подарований Українському музею Нью-Йорка. З першого погляду він здається зовсім простою картиною про повсякденне життя і свята українців у Гангхоферзідлунзі в 1947 році. Однак його слід сприймати із зовсім різних точок зору.

4.1. У вузькому значенні це фільм про нову батьківщину українських біженців у Гангхоферзідлунзі. Фільм розкриває забуту, невідому сторінку історії міста Регенсбурга, яка пов'язана з історією інших повоєнних біженців у місті. Але їх стосунки між собою залишаються до сьогодні далеко не з'ясованими.

4.2. По-друге, це досить патріотичний український фільм, який фокусується на усьому національному, українському. У цьому патріотизмі він у 2015 році є таким же актуальним, як і у тодішній "Боротьбі за гідність". Українці назвали своє повстання на Майдані у 2013-2014 роках "Революцією гідності". Персоніфікацією та інкарнацією цієї гідності в Регенсбурзі 1947 року так само, як і на Майдані 2014 року, є національний поет Тарас Шевченко. Вперше українці в Регенсбурзі могли вільно жити своєю власною національною культурою. В Регенсбурзі вони вже не мусли боятися ніякого радянського тиску. Ці українці були патріотами з усіх частин країни, які передусім сподівалися мати змогу повернутися на свою батьківщину. На це було спочатку усе спрямовано, у тому числі викладання у школі. Актуальність фільму 1947 року проростає, насамперед, з його патріотизму. Вона полягає у властивому як у 1947 році, так і в 2015 році бажанні багатьох мати можливість жити як вільні люди.

4.3. По-третє, цей фільм є документальним джерелом про біженців. Частина вимушених переселенців із усієї Східної Європи, з усієї України зосередилася в Регенсбурзі, щоб тут вперше мати змогу жити своєю національною культурою. Але це вимагало зосереджуватися

на собі самих, навіть самоізолюватися. Фактично регенсбуржці були виключені із взаємин. З боку німців українці сприймалися у дусі поширених стереотипів щодо біженців як чужинці, навіть як варвари, які ставлять коней на балкони. При цьому багато регенсбуржців до останнього часу навіть зовсім не знали, що йдеться про українців. Після декількох років повневір'я Регенсбург став для багатьох біженців тимчасовою затишною гаванню.

4.4. Нарешті фільм був зроблений його авторами у 1982 році у тому стилі, який значною мірою нагадував радянський пропагандистський фільм. Естетично марксизм навіть співіснував у цьому українському Регенсбурзі з нацизмом. Пекарі з оголеними торсами, оптимістична і злагоджена динаміка усіх працюючих, бадьорий музикальний супровід і багато іншого нагадувало у цьому документальному фільмі радянські пропагандистські фільми у дусі мистецтва соцреалізму. Українська дійсність в Радянському Союзі зображувалася таким же чином, як і в цьому фільмі. Парадокс же полягав у тому, що явно звільняючись з допомогою американців від радянськості, усуваючи її зі шкіл, у той же час створювався такий фільм.

Чому поширюється цукрова пудра спогадів про це, таке ідилічне життя у Регенсбурзі, що затушовує усі негативні факти, які поза сумнівом існували? В обох публікаціях 1985 року та 2008 року ці українці розглядають себе на понад 1000 сторінках лише як жертви. Деякі з них були однак і злочинцями: і це не лише регенсбурзький водій Іван Дем'янюк. Багато в чому ці свідчення можуть бути прихорощеними заднім числом. Згадані спогади Р. Мака дозволяють це також припустити. Оскільки більшість з цієї "української родини" уже померли чи знаходяться у досить похилому віці, історія багатьох її членів як репресованих людських доль набуває без сумніву також трагічних рис. Лише майбутні наукові дослідження, яких досі бракує, можуть і повинні дати відповіді на ці чисельні питання.

Переклад з нім. О. Ф. Іванова

Список використаних джерел

1. Регенсбург. Статті – спогади – документи. 1945-1949 / Ред. О. Кушнір. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1985. – 684 с.
2. Mac R.D. *The Winding Path to Freedom: A Memoir of Life in the Ukrainian Underground*. – North Charleston: BookSurge Corp., 2009. – 348 p.
3. Melnyk A. *My Grandfather's Mill: Journey to Freedom*. – Bloomington: Xlibris Corp., 2008. – 398 p.
4. Smolorz R. *Osteuropäische Emigranten in Bayern 1945–1949: Kollaborateure der Nationalsozialisten oder aufrichtige Antikommunisten? // Kurzanalysen und Informationen. Osteuropainstitut Regensburg*. – 2010. – № 45. – S. 1–6.
5. Malaniak B.Z., Yarko-Pochtart L., Rivney A. *The Ukrainian Gymnasium, Regensburg, Germany 1945–1949: our reunions and legacies: pictorial review of past and present*. – Clifton NJ: Computoprint Corp., 2008. – 471 p.

References

1. KUSHNIR, O. (ed.) (1985) *Regensburg. Stati – spohady – dokumenty. 1945–1949*. New York: Naukove Tovarystvo im. Shevchenka.
2. MAC, R.D. (2009) *The Winding Path to Freedom: A Memoir of Life in the Ukrainian Underground*. North Charleston SC: BookSurge Corp.
3. MELNYK, A. (2008) *My Grandfather's Mill: Journey to Freedom*. Bloomington IN: Xlibris Corp.
4. SMOLORZ, R. (2010) *Osteuropäische Emigranten in Bayern 1945–1949: Kollaborateure der Nationalsozialisten oder aufrichtige Antikommunisten? In: Kurzanalysen und Informationen. Osteuropainstitut Regensburg*. 45, 1–6.
5. MALANIAC, B.Z., YARKO-POCHTART, L. and RIVNEY, A. (2008) *The Ukrainian Gymnasium Regensburg, Germany, 1945-1949 our reunions and legacies; pictorial review of past and present*. Clifton NJ: Computoprint Corp.

Надійшла до редколегії 16.02.15

W. Koschmal, prof., dr.
University of Regensburg, Regensburg, Germany

ТHERAPY AND UTOPIA: REGENSBURG'S "LITTLE" UKRAINE (1945-1949)

Regensburg, largely untouched by the destruction of WWII, became a therapeutic place for displaced persons from Ukraine between 1945 and 1949. German residents of the Ganghofersiedlung, one of Regensburg's residential areas, left their houses in 1945 to make room for 4,723 Ukrainian displaced persons. These people created a small town, a utopia with their own baker, blacksmith, schools, theater, orchestra, postoffice and such. Their scouting organization was also important. The Ganghofersiedlung became a place for literature and publishers. The Ukrainians who left the area in 1949 for Canada and the USA who call themselves the "Regensburg Family" have continued to meet on a regular basis since 1959, the last time in 2006. A half-hour documentary film with the title "Striving for Dignity" was made in 1982 using footage from 1947. It appears to be the only film of this type using footage from a German displaced persons camp. The film, as in the written memoirs of earlier residents, offers a much too idyllic image of everyday Ukrainian life in the residential area as there were also Nazi collaborators among the Ukrainians. The Ganghofersiedlung's complicated history is a topic still requiring research.

Key words: Germany 1945-1949, Regensburg, Ukrainian displaced persons (DP).

УДК 94 (477=162.1)

А. Папакін, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"НАЙБІЛЬШ СИЛЬНИЙ ПРОТЕСТ" ПРОТИ БРЕСТСЬКОГО МИРУ: ПРИЄДНАННЯ ІІ БРИГАДИ ЛЕГІОНІВ ДО 2-ГО ПОЛЬСЬКОГО КОРПУСУ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена об'єднанню польських військових формувань з австро-угорського та російського боків фронту Першої світової війни – ІІ бригади Польських легіонів та 2-го Польського корпусу. Підписання Українською Народною Республікою Брестського миру 9 лютого 1918 р. передбачало включення до складу УНР Холмщини та частини Підляшшя, на які претендували поляки, що викликало ряд протестів у Польщі. Одним з найсильніших виступів проти цього положення Брестського миру документи називають перехід фронту ІІ бригадою Польських легіонів на чолі з полковником Юзефом Галлером. Стаття, не торкаючись досить добре вивченого аспекту бою ІІ бригади з австро-угорськими частинами під Раранчею, висвітлює долю з'єднання після його переходу через фронт. На іншому боці фронту на початок 1918 р. були сформовані польські національні формування російської армії – 2-й та 3-й Польський корпуси, розміщені у Бессарабії та на Поділлі. У статті на підставі архівних документів показано, як ІІ бригада спробувала спочатку об'єднати розрізнені на Поділлі польські загони під своїм командуванням, проте невдовзі, внаслідок австро-угорського наступу на територію України наприкінці лютого 1918 р., ІІ бригада відійшла до Сорок у Бессарабії, де розміщувався штаб 2-го Польського корпусу. У статті показано трансформацію військових частин та підрозділів ІІ бригади, що настала після її приєднання до 2-го корпусу, що завершилася утворенням 10 березня 1918 р. окремої 5-ї стрілецької дивізії у складі корпусу, на чолі якої став командир розформованої ІІ бригади Ю. Галлер. У статті висвітлюється подальша доля солдатів колишньої бригади після того, як у березні 1918 р. весь 2-й Польський корпусу переправився через Дністер на Поділля.

Ключові слова: Брестський мир, Польські легіони, польські корпуси, Українська Народна Республіка.

Брестський мирний договір Української Народної Республіки (УНР) з Центральними державами 9 лютого 1918 р. був важливою подією не лише в українській історії. Через те, що за умовами договору до УНР повинні були бути приєднані землі Холмщини і частини Підляшшя, прикордонні з польськими, це справило неабиякий вплив на тогочасне польське суспільство. Один із проявів протестного руху, що розгорівся у Польщі – перехід Польським допоміжним корпусом фронту і приєднання його залишків до 2-го Польського корпусу в Україні – став подією великого політичного значення. Під час Першої світової війни 1914–1918 рр. польські військові формування створювалися як у складі армій держав Антанти (Російської імперії та Франції), так і їх супротивників – Центральних держав (Австро-Угорщини), однак цей перехід об'єднав польських військовиків з обох боків фронту.

Історіографія цього питання чимала: велика кількість праць міжвоєнного та сучасного періоду, присвячених польському збройному чину під час Першої світової війни, містить згадку про цю подію [12; 13]; деякі з них доволі детально описують бій легіонерів під Раранчею 15–16 лютого 1918 р. [14, s. 135–153; 15, s. 220–233; 19, s. 143–152]. Проте саме питання приєднання легіонерів до 2-го Польського корпусу залишається мало дослідженим аспектом польської військової історії періоду Першої світової війни.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. російська армія на Південно-Західному та Румунському фронтах, покликаних обороняти Україну і сусідню Бессарабію від військ Німеччини і Австро-Угорщини, фактично розпалася. Щоб врятувати ситуацію, російське командування

ще в серпні 1917 р. започаткувало масштабну "націоналізацію" армії, що мала наслідком утворення різноманітних національних військових формувань. Зі згоди російського командування і під загальним керівництвом Інспекторату польських збройних сил в Україні (на чолі з генералом-лейтенантом Євгенієм де Геннінг-Міхаелісом) [16, s. 15] на Румунському та Південно-Західному фронтах з листопада 1917 р. триває створення 2-го та 3-го Польських корпусів (1-й корпус перебував у тилу Західного фронту). Сформований у січні 1918 р. на Румунському фронті 2-й Польський корпус (штаб – м. Сороки) складався з чотирьох недоукомплектованих піхотних полків (об'єднаних у 4-у стрілецьку дивізію), інженерного полку, двох полків уланів, артилерійської бригади, кінної батареї, а також легкого та важкого артилерійських дивізіонів і на 14 лютого 1918 р. налічував 3714 осіб, 27 кулеметів та 59 гармат [2, brak paginacji]. Утворення 3-го Польського корпусу відбувалося на тилкових етапно-концентраційних пунктах Південно-Західного фронту (у Луцьку, Рівному, Сарнах, Кременці, Заславі, Коростені, Старокостянтинові, Проскурові, Бердичеві, Умані та Кам'янці-Подільському, Житомирі, Звягілі, Вінниці та Києві), які збирали солдатів самовільно демобілізованих військових частин. На кінець січня 1918 р. з солдатів Південно-Західного фронту сформовано лише кілька батальйонів піхоти, саперну роту, дивізіон артилерії, офіцерський "рицарський легіон", авіаційний загін, а також кілька кавалерійських ескадронів [3, s. 81–82; 5, арк. 36].

9 грудня 1917 р. провід УНР звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних держав, в якій висловив намір підписати мир. Невдовзі у Бресті-Литовському

було розпочато переговори між делегатами УНР та представниками Центральних держав. Однією з проблем, що обговорювалися у Бресті, було питання західного кордону України, фактично – кордону УНР з окупованою німцями і австро-угорцями Польщею. Базовою умовою підписання миру українська делегація визначила приєднання до України Холмщини і Підляшшя, що і було реалізовано у підписаному 9 лютого 1918 р. мирному договорі УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Таким чином, Холмщину формально прилучено до України без жодної згоди на це польського населення та керівництва Польського Королівства. Брестський мир, що торкався польських інтересів та був підписаний без участі поляків, викликав у Польському Королівстві хвилю протестів, страйків і демонстрацій, спрямованих проти окупантів. Умови миру були розцінені польською громадськістю як "четвертий поділ Польщі". Регентська рада королівства вислала до уряду УНР ноту, в якій вказувала, що не визнає договору, підписаного без участі польської сторони [10, с. 38]. У Галичині протест був ще більшим, вилившись у загальний страйк.

У цей час на Буковині під Чернівцями у складі австро-угорської армії перебував Польський допоміжний корпус під командуванням генерала З. Зелінського, утворений після розпуску Польських легіонів. Ядром корпусу була колишня II (Карпатська) бригада Легіонів, складена переважно з лояльних Австро-Угорщині уродженців Галичини [14, с. 143; 15, с. 220]. Коли звістка про підписання Брестського договору між УНР та Центральними державами дійшла до солдатів та офіцерів корпусу, це призвело до обурення. Неспокою настроям польських солдатів додали звістки про наміри австрійського командування ліквідувати корпус, про революцію, що начебто розпочалася у Галичині, а також чутки про велику польську армію, що стоїть на російському боці фронту.

Після наради офіцерів корпусу було вирішено вийти з-під австрійського командування і перейти фронт на з'єднання з польськими частинами в Україні. Генерала З. Зелінського, який, як виявилось, був проти такого переходу, було заарештовано. Увечері 15 лютого Польський допоміжний корпус, що складався з 2-го піхотного полку під командуванням підполковника М. Жимерського, 3-го піхотного полку майора Ю. Зайонца, 2-го уланського полку ротмістра Я. Дуніна-Бжезінського, 1-го полку артилерії майора В. Загурського, запасного підрозділу полковника В. Сікорського, обозів та допоміжних формувань під загальним керівництвом полковника Ю. Галлера (колишнього бригадира II бригади), вирушив на схід. По дорозі поляки втратили артилерію, роззброєну австрійцями, а вночі з 15 на 16 лютого під с. Раранча сточили бій з австро-угорськими частинами, загубивши обози і втративши 16 чол. загиблими [14, с. 143–146; 19, с. 148–149]. Рештки корпусу, що не встигли перейти фронт, було ліквідовано, а солдатів – інтерновано.

На російську сторону фронту під с. Рокитне перейшли два піхотні полки з кулеметами, саперна рота і дві технічні роти, що становило близько 1500 солдатів та 100 офіцерів на чолі з бригадиром Ю. Галлером [1, с. 52; 19, с. 150–152]. Після короткого відпочинку військові корпусу дійшли до Хотина. Тут вони зустрілися з більшовицькими частинами російської VIII армії, що розпочали переговори з поляками. Щоб уникнути конфлікту з червоними загонами, командування бригади вирішило представити її як революційне формування [11, с. 331–332]. Телефонном з Хотина легіонери зв'язалися з начальником польського етапно-концентраційного пункту в Вінниці полковником Соколовським. Той порадив бригаді слідувати до Сорок для з'єднання з 2-м

Польським корпусом, проте вони повідомили, що не бажать віддалятися від Польщі, а тому вирішують йти в Кам'янець-Подільський, про що було повідомлено місцевих польських представників [8, арк. 11].

У ніч на 19 лютого II бригада перейшла Дністер. Полякам вдалося приспати увагу більшовиків (які вірили, що бригада стане протиставленням "буржуазних" польських корпусів, навколо неї будуть гуртуватися революційні польські частини, і видали розпорядження всіляко сприяти легіонерам) [11, с. 332; 13, р. 26] і без ускладнень вийти з району розміщення червоногвардійських частин. На околиці Кам'янця легіонери увійшли в контакт з Об'єднанням військових поляків російської VII армії і місцевим начальником полк. Антоновичем. Увійти до міста їм, однак, не дав місцевий військово-революційний комітет, що зажадав запровадження у бригаді солдатських комітетів. Зважаючи на небезпеку з боку австро-німецьких військ, командування бригади не хотіло йти на відкритий конфлікт з більшовиками, тому було зроблено зупинку в с. Острівчани [6, арк. 110]. Відомості про підхід до Кам'янця польської бригади (а точніше, чутки про "зайняття" міста "польською дивізією (напевне Пільсудського)") і її бажання долучитися до 2-го Польського корпусу дійшли 26 лютого до поляків Румунського фронту [18, с. 382].

Було зроблено спробу приєднати до Карпатської бригади всі польські частини і підрозділи, сконцентровані на Поділлі. Почувши про підхід до Кам'янця легіонерів, польський начальник району VII і XI армій штабс-ротмістр В. фон Енгель, який раніше, 17 лютого, видав наказ концентрації всіх польських збройних сил у Вінниці, скасував наказ і наступного дня дав розпорядження своїм підрозділам йти на приєднання до Карпатської бригади. Однак через складність транспортування частин, зокрема артилерії, вже 20 лютого було вирішено не поспішати, і до бригади долучився лише невеликий кам'янець-подільський загін [4, арк. 15, 16, 21; 6, арк. 114, 115].

Командування бригади розробило подальший план дій, що передбачав концентрацію всіх польських військових частин на лінії Кам'янець-Подільський–Бар, де вони з'єднаються і, дочекавшись поповнення з боку поляків з австрійської сторони фронту, створять кадри екстериторіальної Польської армії, що може спричинити втягнення всієї польської громадськості у боротьбу проти Австро-Угорщини та Німеччини і приготує загальну польську революцію [13, с. 25]. Відтак підрозділи Карпатської бригади повільно рухалися до Бару.

Проте 27 лютого 1918 р. військові сили Австро-Угорщини розпочали наступ на Україну, і вже 28 лютого зайняли Кам'янець-Подільський, прямуючи далі на схід без жодного опору з боку більшовицьких частин. Не бажачи опинитися на зайнятій австро-угорцями території, Карпатська бригада відступає вздовж Дністра спочатку в напрямку Могилева-Подільського, де зустрічає окупаційні австро-угорські частини, не вступаючи з ними у бій, а потім на Сорочки. Під Могилевом до бригади долучається одна батарея з "революційних" польських частин VIII армії [17, с. 332]. 5 березня перші підрозділи бригади вступили у контакт з представниками 2-го Польського корпусу під Ямполем, а наступного дня Карпатська бригада у повному складі ввійшла до Сорок, приєднавшись до корпусу як Окрема Карпатська бригада. Було реорганізовано її частини: кам'янець-подільський загін включено до 2-го піхотного полку бригади, утворено учбовий взвод з понадштатних офіцерів, а також додано санітарну колонну д-ра Гірдовоїна з Кам'янця-Подільського і отримано табори, загублені під Раранчею; солдати і офіцери бригади частково передодяглися в однострої 2-го Польського корпусу та пере-

озброїлися у російські гвинтівки. За сумлінну працю та гідну поведінку під час переходу лінії фронту більшість офіцерів та частину солдатів бригади полковником Ю. Галлером було підвищено у званні [1, s. 52; 7, арк. 65 зв.; 12, s. 344–345; 13, s. 27, 31, 35]. Невдовзі, 10 березня, наказом командування 2-го Польського корпусу в його складі настала уніфікація: з колишніх легіонерів було утворено нову, 5-у стрілецьку дивізію на чолі з полковником Ю. Галлером, до складу якої увійшла Карпатська бригада (її 2-й та 3-й піхотні полки доповнили 15-й та 16-й полки, включені до складу дивізії), 6-й уланський полк, легкий артилерійський дивізіон підполковника Лопушанського і окрема батарея підполковника Ю. Ройка. Відтак 2-й Польський корпус став нараховувати близько 6,5 тис. осіб.

8 березня 1918 р. польський виконавчий комітет Румунського фронту видав відозву до солдатів 2-го Польського корпусу, в якій зазначив: "Весь польський народ з обуренням запротестував проти нових поділів Польщі... найбільш сильним протестом був перехід польської Карпатської бригади Галлера через ряди австро-німецьких військ на поєднання з нашими корпусами", а також визначив цілі подальшого формування – об'єднання з 1-м Польським корпусом [18, s. 392–394]. Відповідно до цього завдання, у березні 1918 р. 2-й Польський корпус переправився на лівий берег Дніпра, і невдовзі, очолений Ю. Галлером, вирушив далі, до переправи через Дніпро біля Канева, де був у травні 1918 р. роззброєний німцями [9, с. 106–115].

Таким чином, перехід II бригадою Польських легіонів фронту на знак протесту проти умов Брестського миру став одним з найсильніших протестів поляків проти окупаційної політики Німеччини і Австро-Угорщини на польських землях. Перебування залишків Польських легіонів у вигляді Польського допоміжного корпусу під австро-угорським командуванням, що було останнім епізодом військової співпраці польського незалежницького руху з Центральними державами, завершився з моментом приєднання колишніх легіонерів до польських збройних формувань в Україні, створюваних для боротьби саме проти Центральних держав. Діячі польського військового руху розуміли, що сформувати власні збройні сили у самій Польщі не вдасться, тому, об'єднавши зусилля поляків з обох боків фронту, розпочали створення своєї армії в еміграції. Колишні легіонери продовжили свій бойовий шлях у лавах польських військових формувань в Україні, на Кубані, на Півночі Росії, у Сибіру, а також в Італії та Франції.

Список використаних джерел

1. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, zesp. Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej, poz. 42.
2. Centralne Archiwum Wojskowe im. B. Waligóry (CAW), Warszawa, sygn. I. 122. 71. 1.
3. CAW, sygn. I. 122. 72. 8.
4. Державний архів Київської області, м. Київ (ДАКО), ф. 1787, оп. 1, спр. 6, 76 арк.
5. ДАКО, ф. 1787, оп. 2, спр. 1, 100 арк.
6. ДАКО, ф. 1787, оп. 2, спр. 5, 124 арк.
7. ДАКО, ф. 1787, оп. 6, спр. 19, 86 арк.
8. ДАКО, ф. 1787, оп. 8, спр. 19, 24 арк.

9. Папакін А. 2-й Польський корпус в Україні (березень – травень 1918 р.) / Артем Папакін // Вісник Київського славістичного університету. Серія: "Історія" – 2007. – № 32. – С. 106–115.

10. Папакін А. Стосунки між УНР та Польщею в 1918–1919 рр. / Артем Папакін // Наукові записки Києво-Могилянської академії. – Т. 27. Історичні науки. – 2004. – С. 38–41.

11. Френкін М. С. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. – март 1918 г. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов / М. С. Френкин. – М.: Наука, 1965. – 368 с.

12. Bagiński H. Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920 / Henryk Bagiński. – Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa, 1921. – 598 + IX s.

13. Bergel R. Dzieje II Korpusu polskiego / Rajmund Bergel. – Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa, 1921. – 64 s.

14. Czerep S. Bój II Brygady Legionów pod Rarańczą z 15 na 16 lutego 1918 r. / Stanisław Czerep // Zeszyty naukowe filii UW w Białymstoku. – 1988. – Zeszyt 60. Humanistyka. – T. XI. Dział H – Prace Historyczne. – S. 135–153.

15. Czerep S. II Brygada Legionów Polskich / Stanisław Czerep. – Warszawa: Bellona, 2007. – 344 s.

16. Henning-Michaelis E. de. Burza dziejowa. Część III. W zamęcie. Przyczynki do historii formacji polskich w Rosji 1917–1918 / Eugeniusz de Henning-Michaelis. – Warszawa, 1929. – 190 s.

17. Kozłowski W. Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej / Włodzimierz Kozłowski. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993. – 491 s.

18. Wrzosek M. Dokumenty polskiego ruchu wojskowego w formacjach rosyjskiego frontu Rumuńskiego i losy II Korpusu Wojsk Polskich. 1917–1918 / Mieczysław Wrzosek // Studia Podlaskie. – T. XVIII. – Białystok, 2009/2010. – S. 329–420.

19. Wrzosek M. Zbrojny czyn żołnierza legionowego pod Rarańczą 15 lutego 1918 roku / Mieczysław Wrzosek // Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX–XX wiek. – Warszawa: Instytut Historii PAN, 1995. – S. 143–152.

References

1. Archiwum Akt Nowych, Warszawa, zesp. Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej, poz. 42.
2. Centralne Archiwum Wojskowe im. B. Waligóry (CAW), Warszawa, sygn. I. 122. 71. 1.
3. CAW, sygn. I. 122. 72. 8.
4. Derzhavnyi arkhiv Kyivs'koi oblasti, Kyiv (DAKO), fond 1787, opys 1, sprava 6, 76 arkushiv.
5. DAKO, fond 1787, opys 2, sprava 1, 100 arkushiv.
6. DAKO, fond 1787, opys 2, sprava 5, 124 arkushi.
7. DAKO, fond 1787, opys 6, sprava 19, 86 arkushiv.
8. DAKO, fond 1787, opys 8, sprava 19, 24 arkushi.
9. PAPAKIN, A. H. (2007) 2-yi Pols'kyi korpus v Ukraini (berezen' – traven' 1918 r.). *Visnyk Kyivs'koho slavistychnoho universytetu. Seriya "Istoriya"*. 32, 106–115.
10. PAPAKIN, A. H. (2004) Stosunki mizh UNR ta Polshcheyu v 1918–1919 rr. *Naukovi zapysky Kyievo-Mohylians'koyi akademii. Istorični nauky*. 27, 38–41.
11. FRENKIN, M. S. (1965) *Revolucyonnoye dvizheniye na Rumynskom fronte. 1917 g. – mart 1918 g. Soldaty 8-y armii Rumynskogo fronta v bor'be za mir i vlast' Sovetov*. Moscow: Nauka.
12. BAGIŃSKI, H. (1921) *Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920*. Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa.
13. BERGEL, R. (1921) *Dzieje II Korpusu polskiego*. Warszawa: Główna Księgarnia wojskowa.
14. CZEREP, S. (1988) Bój II Brygady Legionów pod Rarańczą z 15 na 16 lutego 1918 r. *Zeszyty naukowe filii UW w Białymstoku. Humanistyka*. 60, T. XI, 135–153.
15. CZEREP, S. (2007) *II Brygada Legionów Polskich*. Warszawa: Bellona.
16. HENNING-MICHAELIS, E. de (1929). *Burza dziejowa. Część III. W zamęcie. Przyczynki do historii formacji polskich w Rosji 1917–1918*. Warszawa.
17. KOZŁOWSKI, W. (1993) *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
18. WRZOSEK M. (2009/2010) Dokumenty polskiego ruchu wojskowego w formacjach rosyjskiego frontu Rumuńskiego i losy II Korpusu Wojsk Polskich. 1917–1918. *Studia Podlaskie*. XVIII, 329–420.
19. WRZOSEK, M. (1995) Zbrojny czyn żołnierza legionowego pod Rarańczą 15 lutego 1918 roku. *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX–XX wiek*. Warszawa: Instytut Historii PAN, 143–152.

Надійшла до редколегії 12.03.15

A. Papakin, Ph.D.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"THE MOST POWERFUL PROTEST" AGAINST THE BREST PEACE TREATY: JOINING OF 2nd BRIGADE OF POLISH LEGIONS WITH THE 2nd POLISH CORPS IN UKRAINE

The article is devoted to the union of Polish military forces of the Austro-Hungarian and Russian sides of the front of the First World War – the 2nd Brigade of the Polish Legions and 2nd Polish Corps. The signing by the Ukrainian People's Republic peace treaty in Brest-Litovsk on February 9, 1918 included the Holm and Podlasie regions, which were claimed by the Poles, to the UPR. This caused protests in Poland. The documents call one of the strongest protests against those Brest peace treaty positions the transition of front by the 2nd Polish Legions Brigade led by Colonel Józef Haller. Article without touching of well studied aspect of combat near Raranča the 2nd brigade fought with Austro-Hungarian troops, highlights the fate of the Brigade after crossing the front. On the other side of the front at the beginning of 1918 the Polish national formations of

the Russian Army were formed – 2nd and 3rd Polish Corps placed in Bessarabia and Podolia. The article based on archival documents shows how the 2nd Brigade first tried to unite the scattered Polish units under his command, but soon, due to the Austro-Hungarian attack on the territory of Ukraine in late February 1918, the 2nd Brigade went to Soroky in Bessarabia, housed the headquarters of 2nd Polish Corps. The article reveals the transformation of the military units of the 2nd Brigade, which occurred after its accession to the 2nd Corps, which ended with the formation on March 10, 1918 of the 5th Rifle Division, which was led by the commander of the disbanded 2nd Brigade Józef Haller. The article deals with the fate of former soldiers of the brigade after the March 1918 when all 2nd Polish Corps crossed the Dniester.

Keywords: Brest peace treaty, Polish Legions, Polish corps, Ukrainian People's Republic.

УДК 94:2-756(477-25):37.091.212(=163.2)"1878/1915"

Т. Прищеп, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

НАВЧАННЯ БОЛГАР У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (1878-1915 РР.)

У 1878 році на Балканському півострові постала нова відроджена болгарська держава – Князівство Болгарія. Після відновлення державності у Князівстві на перше місце постало питання професійної підготовки національних кадрів для остаточно формування власне болгарської держави. Одним із напрямів професійної підготовки болгарської молоді було навчання на території Російської імперії, керівництво якої було зацікавлене у наданні відповідної допомоги. У статті досліджуються основні особливості професійної підготовки болгарських студентів у Київській духовній академії після завершення російсько-турецької війни 1877-1878 років. Визначено передумови навчання майбутніх болгарських церковних та громадських діячів у навчальних закладах Російської імперії. Автор простежує основні аспекти навчального процесу студентів з Балкан у духовному закладі Києва. У статті проаналізовано документальну базу, на основі якої регламентувався процес навчання іноземних студентів на території імперії. На основі архівних матеріалів розкривається характер освітньої підготовки та виявлено фінансовий аспект допомоги іноземним студентам. У статті також звернено увагу на діяльність випускників Київської духовної академії на батьківщині та висвітлено їхній внесок у становлення болгарської державності.

Ключові слова: болгар, Київська духовна академія, Князівство Болгарія, Російська імперія.

Навчання болгар у Київській духовній академії (КДА) у другій половині XIX – на початку XX століття було продовженням вже існуючої традиції. Студенти з Балкан зустрічаються в українських навчальних закладах ще у першій половині XVIII ст. Південні слов'яни здобували професійну освіту переважно в київських, харківських та одеських навчальних закладах. Після успішного закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. державні чиновники Російської імперії активно продовжували надавати великого значення навчанню болгар на своїй території. А вже після відновлення болгарської державності у 1878 р. у Князівстві гостро постала проблема підготовки професійних кадрів для формування власного державного апарату.

Питання навчання болгар у Київській духовній академії в історіографії частково згадується у загальному контексті. В українській історіографії варто виділити роботу О. Павлюченка, який, досліджуючи суспільні зв'язки українського та південнослов'янських народів, звертає увагу на питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах тогочасної України [5]. Про значну роль Києва у формуванні болгарських професійних кадрів зазначають дослідники Ф. Шевченко [6, с. 30] та Г. Саган [7, с.115-127].

Серед болгарських дослідників варто виділити І. Танчева [8], Л. Метева [9] та Р. Манафова [10], які описують процес підготовки болгарської молоді за межами Князівства Болгарія, в тому числі й на території Російської імперії. Зокрема, І. Танчев у своїй праці "Българската държава и учението на българи в чужбина" висвітлює основні тенденції у виборі болгарами навчального закладу за межами держави, а також розкриває ключові аспекти облаштування навчального процесу за кордоном [8].

Метою статті є розширення відомостей про формування відновленого Князівства Болгарія у другій половині XIX століття та висвітлення провідних тенденцій у одному із напрямів професійної підготовки болгарських кадрів. Поставлена мета обґрунтовується тим, що у вітчизняній історіографії й по сьогодні немає жодної узагальнюючої праці, присвяченої формуванню основних державних структур відновленої болгарської дер-

жави, в тому числі й висвітленню питання професійної підготовки в українських навчальних закладах.

Процес виховання болгарської молоді в навчальних закладах імперії не припинявся і в роки розриву болгарсько-російських дипломатичних відносин (1887-1889 рр.). Тут варто відзначити, що перерва у дипломатичних взаєминах з Росією ускладнювала, але не зводила до нуля питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах імперії. З цього приводу можна лише сказати, що погіршення відносин з імперським урядом призвело до того, що у болгарському Міністерстві Народної освіти зменшили кількість болгарських стипендіатів.

Необхідно зазначити, що в другій половині XIX – на початку XX ст. питання дозволу здобувати професійну освіту на території імперії входило до загального курсу зовнішньої політики тогочасної російської держави. Процес навчання болгар в Російській імперії регламентувався спеціальним документом. Це були "Правила вибору та рекомендації слов'янських уродженців у російські навчальні заклади" від 24 квітня 1897 року, розроблені Комісією з питань освіти південних слов'ян [4, арк. 2]. У "Правилах" було чітко розписано процес набору та навчання іноземних студентів. Варто зауважити, що всі прохання про зарахування до навчальних закладів імперії зосереджувалися у віданні спеціальних російських дипломатичних агентств, які були утворені на території слов'янських країн. У Князівстві Болгарія таке агентство працювало у Софії.

За "Правилами" усі питання з приводу набору іноземних студентів мали завершитися до 1 квітня поточного року. Наступним кроком був розгляд поданих документів спеціальною Комісією з освіти, яка працювала при російському уряді. Серед документів, які подав абітурієнт, обов'язково повинні були бути свідоцтво про народження, атестат про завершений навчальний заклад на батьківщині, а також інформація про батьків. Ще однією з особливих вимог при вступі було знання російської мови. Досить важливим моментом у "Правилах" є питання подальшої діяльності болгарських випускників. Так, вони не мали права залишатися на державній службі в Російській імперії та зобов'язувались повернутися на батьківщину.

Студентами духовних навчальних закладів опікувався Священний Синод. Саме з коштів Синоду іноземні студенти отримували стипендії [4, арк. 2–3]. Проте, не всі болгарські студенти мали таку фінансову підтримку. Відомі випадки, коли болгарин перебували на власному утриманні. Так, майбутній болгарський митрополит Григорій Арабаджієв, Вергов Христо та Іван Златев навчалися в Академії за власний рахунок. Вони вивчали у ҚДА історичну групу наук та по завершенню навчання отримали науковий ступінь кандидата богослов'я без права духовно-навчальної служби в межах Російської імперії. Після повернення до Князівства Григорій Арабаджієв до 1903 року працював учителем у педагогічному училищі міста Казанлик.

Траплялось, що на навчання болгар виділяли кошти із Болгарського Екзархату. Приміром, у 1911 році за

сприяння Преосвященного Іосифа, екзарха Болгарії було прийнято рішення про надання коштів для навчання в Київській духовній академії студентам Пансію Райкову та Борису Сімову [3, арк., 13–13а]. Відповідні заходи можемо зустріти у діяльності Тимчасового російського управління, яке, завдяки діяльності проф. Харківського університету Марина Дрінова, приділяло значну увагу підготовці професійних болгарських національних кадрів. Саме завдяки діяльності М. Дрінова на початку лютого 1881 року було розроблено основні правила надання грошової допомоги болгарським студентам, які навчалися за межами Князівства, в тому числі й у ҚДА.

На основі аналізу відповідних архівних матеріалів, ми можемо прослідкувати кількість болгарських студентів у Київській духовній академії, які завершили навчальний заклад в кінці XIX – на початку XX ст. [1–4; 13].

Випускники Київської духовної академії (1885-1915 рр.)

№	ПІБ	Рік випуску	
1.	Бакалов Іоаким	1888 р.	Кандидат богослов'я
2.	Недев Никифор	1888 р.	Звання дійсного студента
3.	Русевич Константин	1888 р.	Звання дійсного студента з правом на отримання степені кандидата
4.	Болерський Василій	1889 р.	Звання дійсного студента
5.	Веніамінов Володимир	1890 р.	Звання дійсного студента
6.	Попов Христо	1892 р.	Кандидат богослов'я
7.	Ганчев Стефан	1893 р.	Звання дійсного студента
8.	Кара-Стоянов Олександр	1893 р.	Звання дійсного студента
9.	Рильський Кирил	1895 р.	Кандидат богослов'я
10.	Шивачев Григорій	1898 р.	Кандидат богослов'я
11.	Николов Спас	1898 р.	Кандидат богослов'я
12.	Арабаджієв Григорій	1898 р.	Кандидат богослов'я
13.	Златев Іван	1898 р.	Кандидат богослов'я
14.	Пенчев Філіп	1898 р.	Звання дійсного студента
15.	Ботев Димитрій	1900 р.	Свідоцтво про слухання повного академічного курсу
16.	Попов Іван	1901 р.	Звання дійсного студента
17.	Бакарджієв Стефан	1901 р.	Звання дійсного студента
18.	Іванов Бончо	1908 р.	Кандидат богослов'я
19.	Пашов Ганчо	1910 р.	Кандидат богослов'я
20.	Ташев Димитрій	1910 р.	Кандидат богослов'я
21.	Войнов Іван	1910 р.	Кандидат богослов'я
22.	Янакієв Володимир	1910 р.	Кандидат богослов'я
23.	Димитров Афанасій	1911 р.	Кандидат богослов'я
24.	Софронієв Борис Маринов	1911 р.	Кандидат богослов'я
25.	Аргіров Станіслав	1911 р.	Кандидат богослов'я
26.	Снегаров Іван	1912 р.	Кандидат богослов'я
27.	Стефков Іриней	1912 р.	Кандидат богослов'я
28.	Георгієв Іван	1912 р.	Кандидат богослов'я
29.	Пелов Максим	1912 р.	Кандидат богослов'я
30.	Аджамов Харитон	1913 р.	Кандидат богослов'я II розряду
31.	Гяуров Христо Николов	1915 р.	Кандидат богослов'я II розряду
32.	Ілієв Володимир	1915 р.	Кандидат богослов'я

Після навчання у ҚДА болгарські випускники поверталися до Князівства Болгарія, де активно залучалися до викладацької діяльності, або ж займалися виключно церковними справами. Григорій Шивачев був одним із випускників Академії, який присвятив свою діяльність церковній сфері. У 1898 році він закінчив навчальний заклад Києва з науковим ступенем кандидата богослов'я і деякий час викладав гомілетіку та церковну проповідь в Самоковському богословському училищі. Проте вже у 1900 р. Г. Шивачев прийняв чернечий постриг з ім'ям Климент. У 1904 р. вже архімандрит Климент був призначений ректором Софійської духовної семінарії, де працював до 1906 р. Через деякий час єпископ Климент був обраний митрополитом Врачанським. Крім церковної справи митрополит Климент самостійно вивчав юриспруденцію, яка необхідна була для роботи у Священному Синоді. Саме ці знання дозволили йому

очолити комісію з питань церковного правосуддя під час розробки нового статусу екзархату [11].

Відомий болгарський педагог та громадський діяч Станімір Станіміров у свій час був стипендіатом Київської духовної академії. Навчаючись в Києві, Станіміров отримував стипендію від Священного Синоду у розмірі 200 руб. [1, арк. 4–5]. По завершенню навчання в ҚДА Станімір у 1883 р. повернувся до Габрово, де протягом року працював вчителем в Априловській гімназії, а через деякий час зайняв посаду директора. У 1886 році С. Станіміров переїздить до Софії. В столиці Князівства він займається науковою діяльністю на посаді директора Першої Софійської класичної гімназії. Його педагогічна діяльність мала велике значення для подальшого становлення болгарської науки. Адже саме з його ініціативи у 1888 р. відбулося запровадження нового педагогічного курсу у Софійській чоловічій гімназії. Вже на-

ступного року, указом від 5 січня 1889 року запропонований курс був перейменований на Вище училище, яке у 1904 р. трансформується у Софійський університет "Св. Климента Охридського" [12]. У Вищому училищі Станіміров викладав історію стародавніх східних народів та загальну історію.

Значний внесок С. Станіміров зробив у розвиток болгарської історичної науки. Так, він став засновником Болгарського історичного товариства та Археологічного інституту. Варто зазначити, що С. Станіміров був одним із перших провідних церковних істориків Князівства Болгарія. Крім викладацької діяльності займав рад посад у сфері культури та освіти. За значний внесок у розвиток педагогічної справи та за громадську діяльність Станіміров був нагороджений орденом "За державну службу" та орденом Св. Олександра [12].

Випускником Київської духовної академії був й відомий болгарський церковний історик та архівіст академік Іван Йончев Снегаров, який у 1912 році захистив дисертацію та отримав ступінь кандидата богослов'я [13]. Після повернення на батьківщину І. Снегаров активно займався викладацькою діяльністю. Він працював у напрямку створення унії у вигляді Національного союзу. Протягом тривалого часу очолював провідні структури при Болгарській академії наук – Інститут болгарської історії та архівний відділ.

Слід зазначити, що процес навчання болгарських студентів чітко контролювався не лише з російської, але й з болгарської сторони. Саме тому, наприкінці кожного навчального року Академія надсилала до болгарського синоду виписки, в яких була інформація про оцінки та поведінку студентів [8, с. 119]. Тут слід зауважити, що особливому контролю підлягали студенти, які фінансувалися світськими або ж духовними особами з Князівства Болгарія.

Підсумовуючи, можна сказати, що навчання болгар у Київській духовній академії було одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу щодо питання допомоги у становленні болгарської державності. Навчальний процес болгарської молоді в КДА не був звичайним процесом й контролювався з обох сторін. Відбувалися щорічні звіти, які відправлялися до Київського учбового округу та до болгарського Міністерства народної освіти. По завершенню навчання болгарські випускники поверталися на батьківщину, де займалися викладацькою та політичною діяльністю, а деякі присвятили себе церковній справі. Необхідно зазначити, що у Києві була значна кількість болгарських студентів. Адже, крім КДА болгарська молодь здобувала професійну підготовку в Університеті Святого Володимира.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 711, оп. 3, спр. 1385.
2. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2237.
3. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2334.
4. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576.
5. Павлюченко О.В. Україна в російсько-югословянських суспільних зв'язках другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. канд. дис. / Павлюченко О. В. – К., 1992.
6. Шевченко Ф.П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII-XVIII ст. / Ф.П. Шевченко – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1963.– 44 с.
7. Саган Г. Навчання югослов'ян у Київській духовній академії (1900-1918 рр.) / Г. Саган // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 115–127.
8. Танчев И. Болгарската държава и училието на българи в чужбина / И. Танчев. – София: Академично издателство "Марин Дринов", 1994. – 217 с.
9. Метев Л. Видни български правници 1879–1944 / Лалу Метев. – София: Атлас-Л, 2013. – 139 с.
10. Манафова Р.В. Интеллигенция с европейски измерения (1878–1912) / Р.В. Манафова. – София: Унив. изд. "Св. Климент Охридски", 1994. – 317 с.
11. Шивачев Ст. Митрополит Климент Врачански. – [Електронний ресурс] / Ст.Шивачев // Сите българи заодно. – Режим доступу: http://www.sitebulgariaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=170:2010-12-20-10-01-57&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. – Дата звернення: 14.02.2015.
12. Софійски университет "Св. Климент Охридски". – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sofia.bg/history.asp?lines=1586&nxt=1&update=all>. – Дата звернення: 14.02.2015.
13. Випускники Киевской духовной академии 1823–1869, 1885–1915 гг. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/kievda.html>. – Дата звернення: 14.02.2015.

References

1. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv (TsDIAK Ukrainy), fond 711, opys 3, sprava 1385.
2. TsDIAK Ukrainy, fond 711, opys 3, sprava 2237.
3. TsDIAK Ukrainy, fond 711, opys 3, sprava 2334.
4. TsDIAK Ukrainy, fond 711, opys 3, sprava 2576.
5. PAVLYUCHENKO, O.V. (1992) *Ukrayina v rosijis'ko-yuhoslovjans'kykh suspil'nykh zv'yazkakh druhojy polovyny XIX – pochatku XX st.* Abstract of unpublished thesis (Ph.D.), Natsionalna Akademia Nauk Ukrainy.
6. SHEVCHENKO, F.P. *Roľ Kyjeva v mizhslov'jans'kykh zv'yazkakh u XVII-XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii Nauk URSR.
7. SAHAN, H. (2008) *Navchannya yuhoslov'yan u Kyjivskiy dukhovnyy akademii (1900-1918 rr.) Ukrayins'ke relihijeznavstvo.* 45, 115–127.
8. TANCHEV, I. (1994) *Bylgarskata dyrzhava i uchenieto na bylgari v chuzhzbina.* Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Maryn Drynov".
9. METEV, L. (2013) *Vidni bylgarski pravnicy 1879–1944.* Sofiya: Atlas-L.
10. MANAFOVA, R.V. (1994) *Inteligentsiya s evropejski izmereniya (1878–1912).* Sofiya: Univ. izd. "Sv. Kliment Okhridski".
11. SHYVACHEV, S. *Mitropolit Kliment Vrachanski.* [Online]. Available from: www.sitebulgariaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=170:2010-12-20-10-01-57&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. [Accessed: 14th February 2015].
12. Sofijski universitet "Sv. Kliment Okhridski". [Online]. Available from: <http://www.sofia.bg/history.asp?lines=1586&nxt=1&update=all>. [Accessed: 14th February 2015].
13. Vypuskniky Kiyevskoi dukhovnoy akademii 1823–1869, 1885–1915 gg. [Online]. Available from: <http://www.petergen.com/bovkaloduhov/kievda.html>. [Accessed: 14th February 2015].

Надійшла до редколегії 20.02.15

T. Prishchepa, Ph. D. Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE TRAINING OF BULGARIANS AT KYIV THEOLOGICAL ACADEMY (1878–1915)

In 1878 new Bulgarian state, the Principality of Bulgaria, was restored on the Balkan Peninsula. After the restoration of statehood the key question for the Principality was the problem of training of national staff for final formation of the Bulgarian state authorities. One of directions of professional preparation of the Bulgarian young people was the studies on territory of the Russian empire, guidance of which was interested in the grant of the proper help. The article analyzes the main features of training Bulgarian students at Kiev Theological Academy after the Russo-Turkish War of 1877-1878. The preconditions of training of future Bulgarian church and public personnel at the educational institutions of the empire were determined. The author traces the main aspects of the learning process of students from the Balkans in the theological institution of Kyiv. The article analyzes the documentary basis which regulated the study process of foreign students in the empire. Based on archival material it reveals the nature of educational attainment as well as the financial aspect of assistance to foreign students. The article also draws an attention to the activities of the Kyiv Theological Academy graduates at home and highlights their contribution to the formation of the Bulgarian state.

Keywords: Bulgarians, Kyiv Theological Academy, Principality of Bulgaria, Russian Empire.

УДК:94(477):35.078.5-054.73(470.4)"1921/1925"

О. Розовик, канд. іст. наук
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ

МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА БІЖЕНЦЯМ З ГОЛОДУЮЧИХ РАЙОНІВ ПОВОЛЖЯ В УСРР У 1921 – 1925 РР.

У 1920 р. на Поволжі та південному Уралі почалася засуха, яка тривала до 1923 р. Її наслідки були катастрофічними для сільського господарства Сибірської, Самарської, Саратовської, Царицинської, Оренбурзької губерній. Неврожай був і в інших районах Поволжя, південного Уралу і, навіть, Західного Сибіру РСФРР. В ці роки була висока неврожайність не тільки зернових культур, посуха знищила кормову базу тваринництва. Наслідком цього природного катаклізму стало те, що вже восени 1920 р. у названих районах почався голод, під який потрапило 10,429 млн. осіб, з них 4,172 млн. дітей. Труднощі голоду доповнювалися ще й тією обставиною, що в багатьох районах Поволжя в ході громадянської війни 1918-1919 рр. була зруйнована промисловість, залізниці, річкові порти. Це, в свою чергу, породило чисельне безробіття серед міського і, навіть, сільського населення краю. Вказана ситуація спричинила масову міграцію населення Поволжя в різні регіони СРСР, де не було голоду, або він був менших масштабів, ніж у Поволжі.

Перша хвиля "голодобіженців" (так тоді вони називалися в офіційних документах) прибула в УСРР наприкінці 1920 р., а вже до 1922 р. їх приїхало в республіку приблизно 500 тис. осіб, у тому числі 36,6 тис. дітей. Уряди РСФРР і УСРР виділяли біженцям матеріальну і продуктову допомогу, хоча в УСРР у цей час також був голод. У містах "голодобіженцям" надавалася робота та житло, а в селах – земельні наділи під поселення у 8-10 дес. орних земель, житлові приміщення, сільськогосподарський реманент, худоба. Дітей, які прибули в УСРР без батьків, влаштовували в інтернати, дитбудинки, санаторії. А тих, які були з батьками, – у дитсадки, школи, профучилища. Медичним обслуговуванню забезпечувалася більшість прибулого населення.

У наданні допомоги біженцям-переселенцям брали участь не тільки державні органи влади, а й профспілкові, кооперативні, жіночі, партійні та інші організації.

Протягом 1923-1925 рр. державні органи влади здійснили комплекс заходів по реєвакації населення до попереднього місця проживання.

Ключові слова: засуха, неврожай, голод, біженці, матеріальна і продуктова допомога, розселення по території республіки, виділення земель для поселення біженців.

У період 1921-1923 рр. на території СРСР тривав голод. Ще за радянських часів почали з'являтися публікації, присвячені цій темі. Проте вони висвітлювали це явище поверхнево та необ'єктивно. Різні аспекти даної проблеми вітчизняні науковці почали досліджувати із здобуттям Україною незалежності та розкриттям багатьох раніше недоступних для дослідників історичних джерел. Зокрема, про причини голодомору 1921-1923 рр. в УСРР зазначається у працях С.В. Кульчицького [36], причини та особливості прояву голодомору в регіонах – О.С. Бикової [33], В.П. Кириленка [35]. Такі проблеми, як голод серед дітей та дитяча безпритульність висвітлені у публікаціях І.І. Діптан [34]. Проте, ряд напрямів названої теми залишається малодослідженими. Метою даної статті є розкриття заходів державних органів влади УСРР та громадських організацій щодо надання матеріальної допомоги "голодобіженцям" з Поволжя та їх облаштування на території республіки протягом 1921-1925 рр.

У ході громадянської війни на території РСФРР від військових дій особливо потерпало Поволжя. Тут було зруйновано багато підприємств, залізниць, пристаней і портів на Волзі та Каспійському морі, порушувалася торгівля тощо. Ці труднощі доповнилися й природними катаклізмами. Розпочинаючи з 1920-го р. по 1923 р. сільське господарство Поволжя потрапило у затьяжну засуху. Її наслідки були катастрофічними. Як свідчать архівні документи, найбільше потерпали від голоду Сибірська, Самарська, Саратовська, Царицинська, Оренбурзька губернії. Недорід був і у інших районах Поволжя, південного Уралу і, навіть, Західного Сибіру. Результатом цієї засухи та зруйнованої інфраструктури на Поволжі, Уралі й Сибіру стало те, що вже у 1920 р. в регіоні почався голод, під який потрапило 10,429 млн. осіб, з них – 4,172 млн. дітей і 6,258 млн. дорослого населення [29, арк. 1]. Це лихо спричинило масову міграцію людей в ті регіони СРСР, де не було голоду або він був меншим за масштабами. Не оминув цей процес і Україну. Це закономірно, тому що східні губернії республіки межували з губерніями Поволжя. До того ж, після скасування кріпосного права в Російській імперії (1861 р.) до початку Першої світової війни з України у цей край переселилося близько 450 тис. осіб [44, с. 84].

Це населення також, рятуючись від голоду, почало рухатися на свою етнічну батьківщину.

Перша хвиля "голодобіженців" (так тоді вони називалися в офіційних документах) прибула в УСРР наприкінці 1920 р. Вже у наступні 1921-1922 рр. їх приїзд набув масового характеру. В Україну їхали біженці як організовано при державній підтримці та за допомогою різних громадських організацій, так і стихійно. Чисельність переселенців точно невідома. За зведеними даними, взятими автором із різних джерел, їх кількість становила близько 500 тис. осіб. Але ці дані не є остаточними. Тому що мова йде про офіційно зареєстрованих, тобто про тих громадян, які отримали одноразову допомогу у вигляді продуктових пайків. У той же час стихійних біженців ніхто не рахував. Про їх масовий приїзд в Україну свідчать, наприклад, такі дані. Лише в листопаді 1921 р. на залізничні вокзали Харкова з Поволжя прибуло 11 тис. осіб. Рухалися біженці в Україну й іншими залізницями та кінним транспортом [2, арк. 65; 8, арк. 29]. Дещо точніші дані можна навести щодо дітей. Їх лише у 1921 р. санітарними потягами було привезено в республіку 20 тис., а стихійно прибуло 16,6 тис. осіб [22, арк. 45]. Прибували "діти-голодобіженці" й у наступні роки, включно до 1923 р. Їх загальна чисельність з дітьми України, які також потребували продовольчої допомоги (24 тис.), становила 437 тис. осіб [21, арк. 118].

На початку 1921 р. керівництво республіки не схвально поставилося до масового руху населення з Поволжя в Україну. Це було викликано тими обставинами, що у південно-східних губерніях УСРР був недорід сільськогосподарських культур, а водночас мав бути виконаний високий план хлібозаготівель, і тут почало голодувати 1,2 млн. осіб, які також потребували продуктової допомоги. Восени 1922 р. в цьому регіоні налічувалося вже 8,8 млн. таких осіб, з них – 1,6 млн. дітей. Нагадаємо, що у 1921 р. в західних районах Волині та Поділля локально ще продовжувалася боротьба між радянсько-більшовицькою владою й національно-визвольними загонами Директорії УНР. Це також призводило до руйнування сільського господарства та підприємств у краї [2, арк. 5, 48; 39, с.3]. Проте вже навесні цього ж року, вивчивши становище, яке склалося на Поволжі, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), Рада Народ-

них Комісарів (РНК) УСРР і Надзвичайна переселенська комісія Народного Комісаріату Земельних Справ УСРР розробили заходи щодо надання допомоги як голодуючому населенню Поволжя, так і жителям південно-східних губерній України.

Щодо біженців з Поволжя, то підтримка проходила такими напрямками: населенню, прибулому з цього регіону, надавалася продуктова допомога та виділявся одяг; сім'ї розселені по губерніях України, де не було посухи, і населення забезпечувалося необхідною кількістю продуктів харчування; сім'ям, які поселялися у сільській місцевості, під ведення власного господарства виділялася орна земля по 8-12 дес. та матеріали для будівництва житла і господарських приміщень; ново-прибуле населення ставилося на медичне обслуговування, а їх діти забезпечувалися садками та направлялися на навчання до шкіл, молодь – до технікумів, вузів; діти, які прибули в республіку без батьків, були поселені в дитбудинки та інтернати; рекомендувалося розселити біженців-українців у ті села, з яких вони переселилися на Поволжя до 1914 р. Крім всього цього, за рішенням урядів РСФРР та УСРР, на Поволжя було направлено понад 40 залізничних ешелонів, які перевозили в Україну голодуючих дітей і доросле населення. Лише на евакуацію з Союзного і республіканського фонду виділено 25 млрд крб. (у дореформеному грошовому обчисленні). На той час це було дуже велике фінансування [2, арк. 67; 8, арк. 17; 9, арк. 141; 24, арк. 8, 45, 82].

Таким чином, ухвалені керівництвом республіки заходи щодо допомоги голодуючому населенню Поволжя розпочали реалізовуватися вже у першій половині 1921 р. і тривали включно до початку 1924 р. Насамперед, для новоприбулого населення з Поволжя на залізничних станціях Харківщини було створено декілька великих санітарно-переселенських пунктів, кожен на 1,5-2 тис. осіб. У них хворим надавалася перша медична допомога, а в разі необхідності вони направлялися на лікування в Харків та інші міста губернії. Видавалася біженцям й перша матеріальна допомога продуктами харчування, одягом та взуттям [7, арк. 22].

Наступним заходом щодо роботи з біженцями стало їх розселення по губерніях України і, насамперед, у ті регіони, де було достатньо продуктів харчування, вільні землі під поселення, робочі місця на заводах і фабриках, житло в містах тощо. Це була складна робота, але вона проводилася швидко й організовано на всіх рівнях.

Багато біженців оселили у Чернігівській губернії. Та це й логічно. Тому що цей край, поряд з Харківщиною, знаходився відносно недалеко від губерній Поволжя, де був голод, і сюди приїздило багато біженців. У 1921 р. в край прибуло 35 тис. осіб (6 тис. сімей). Вони були розміщені по 300-700 сімей у різних повітах губернії (на той час середньостатистична сім'я становила 6 осіб) [3, арк. 10]. Практично кожна родина отримала землю для ведення власного господарства. Де була в цьому можливість – житлові приміщення або матеріали для їх побудови. На ці заходи з державного бюджету було асигновано 125 млн крб. нових грошей. Серед прибулих в губернію було 8160 жінок, більшість яких мали дітей дошкільного і шкільного віку. Дошкільнята направлялися в дитсади, школярі – у школи, молодь – на професійні курси або в технікуми. Доросле працездатне населення влаштовували на роботу в різні сільгоспокооперативи, в містах – на підприємства, сферу торгівлі та побуту тощо [6, арк. 4; 12, арк. 23; 19, арк. 17; 31, арк. 369]. По десять і більше тисяч біженців були розселені в містах і селах

Полтавської, Київської, Волинської, Подільської губерній [2, арк. 71; 11, арк. 9; 12, арк. 25].

Значно більшу кількість біженців, порівняно з поліськими і лісостеповими, прийняли степові губернії республіки. І це закономірно, тому що в них знаходилося багато вільних земель, на які можна було поселити десятки тисяч сімей, а відбудова та відродження виробничої діяльності численних фабрик, заводів, морських і річкових портів регіону потребували десятки тисяч робочих рук. Наприклад, лише аграрний сектор Миколаївської губернії вимагав понад 18 тис. працівників [9, арк. 214]. Тому впродовж літа – осені 1921 р. з Поволжя до Катеринославської і Одеської губерній приїхало понад 62 тис. біженців, у Миколаївську – 12 тис., Херсонську – 12,5 тис. осіб [5, арк. 8; 9, арк. 48; 14, арк. 20; 15, арк. 47].

Населення, яке оселилося у сільській місцевості, за бажанням отримувало землю для ведення власного господарства. Наприклад, у Павлодарський повіт Михайлівської волості Катеринославщини влітку 1921 р. прибули з Саратовської і Самарської губерній 61 сім'я (339 осіб). Їм було відведено під поселення 5180 дес. орних земель. З місцевих фондів виділено кожному господарству коня, корову, посівні матеріали, продукти харчування, сільгоспреманиент. Дітей направлено в садки та школи [7, арк. 6; 12, арк. 36].

У Миколаївській губернії для біженців з Поволжя, серед яких була переважна більшість вихідців з України, кожній сім'ї, яка поселялася в селах, виділялося на господарство по 8-10 дес. землі та матеріальна допомога для заснування власних господарств. Такі ж заходи державними і місцевими органами влади щодо надання допомоги біженцям з Поволжя проводилися в Запорізькій, Херсонській, Одеській губерніях [3, арк. 10; 5, арк. 14; 10, арк. 214; 12, арк. 17].

Керівництво УСРР, Центральна Рада захисту дітей, різні громадські організації республіки не залишили поза увагою дітей, які прибули з Поволжя як зі своїми батьками, так і були привезені в Україну без родичів. Ці діти пройшли спочатку медичне обстеження і хворих направлено на лікування у різні медичні заклади республіки. Їх опікою займалися дитячі організації України, а також працівники губернських і повітових осередків Охматдиту. Всім прибулим дітям були виділені продукти харчування за нормою не менше 1 тис. ккал. на день, одяг та забезпечені інші соціальні потреби. Дітей направляли у дитбудинки, школи-інтернати. Під їх розселення відводилися також будинки відпочинку [20, арк. 10,21; 26, арк. 46]].

За рішенням дитячої комісії при ВУЦВК, дітей з Поволжя розподіляли переважно по лісостепових і поліських губерніях республіки, тобто по тих регіонах, де не було засухи [20, арк. 9]. Зокрема, Чугуївський повіт Харківщини прийняв 1500 дітей з Самарської губернії. Ці діти були у надзвичайно важкому стані. Багато з них хворіли і, навіть, почали пухнути від недоїдання. Таких дітей розмістили в лікарні, санаторії, а здорових – інтернати. Дітей забезпечували продуктами харчування, одягом, взуттям, школярів – підручниками [20, арк. 1].

Упродовж другої половини 1921 р. на Полтавщину прибуло 8 тис. дітей. Всі вони були розміщені у повітах губернії. Для них виділялася необхідна кількість продуктів, одяг, місця в інтернатах. Хворих – вилікувано в місцевих і губерньській лікарні м. Полтави [42, с.1; 37, с. 1-2].

Улітку – восени 1921 р. з Поволжя на Поділля було привезено 2165 дітей. Вони були розміщені, зокрема, у Літині – 35, Ямполі – 235, Гайсині – 165, Ольгополі – 340, Кам'янці – 299 і т.д. осіб. Серед них було 1313 осіб,

хворих на різні інфекційні захворювання, викликані голодом. Їх розмістили в лікарнях, але життя 27 осіб врятувати не вдалося [23, арк. 65; 30, арк. 64-94].

Робота щодо надання допомоги дітям-біженцям з Поволжя проводилася в усіх губерніях республіки [20, арк. 4, 7]. Зазначимо, що допомогу біженцям з Поволжя надавали не тільки державні органи влади, а й різні громадські організації.

У сільській місцевості зусиллями різних виробничих сільськогосподарських кооперативів та профспілкових організацій було взято під опіку й продуктове утримання тисячі дітей. Доросле населення в містах забезпечувалося роботою, житлом, медичним обслуговуванням. В селах – землею, господарськими і житловими приміщеннями, сільгоспреманентом тощо. Ця допомога щорічно обраховувалася в сотні мільйонів нових карбованців [38, с.2].

Значну роботу в цьому напрямку проводили місцеві осередки Червоного Хреста. За їх кошти в республіці було відкрито сотні їдалень. В них отримувало безкоштовне харчування 5,8 тис. жінок-біженок з дітьми від грудного віку до 4-х років. До цього числа потрапляли частково і місцеві жінки з тих районів, де був неврожай. На облік і надання продуктової допомоги були взяті всі вагітні жінки-біженки. Для дітей відкривалися ясла, садочки, школи-інтернати. Дітям купувався одяг, взуття, підручники [24, арк. 2; 32, арк. 10].

Помітну допомогу біженцям надавали жінвідділи. Їх осередки діяли в усіх губерніях, повітах, на великих заводах і фабриках [28, арк. 15]. Вони охоплювали своєю діяльністю багато жіночих колективів і, зрозуміло, брали участь у наданні допомоги біженцям з Поволжя. Жінвідділи були одними з ініціаторів проведення в Україні у 1921 і 1922 роках "Тижня допомоги голодуючому населенню". Але ці акції тривали не тиждень, а проходили в декілька етапів значно довший час. За цей період для біженців було зібрано десятки тисяч пудів продуктів харчування, відкрито пункти безкоштовного харчування, дітям – передано багато одягу, взуття, підручників для навчання. Зароблені на суботниках кошти перераховувалися у фонд допомоги біженцям [1, арк. 185; 28, арк. 4,19; 40, с.1; 43, с. 4].

Молодіжні організації республіки також взяли участь у наданні допомоги біженцям – як дорослому населенню, так і дітям. На Полтавщині вони зібрали і передали у фонд допомоги голодуючому населенню Поволжя та біженцям з цього регіону 300 тис. пудів хліба. Багато сільських молодіжних організацій Київщини, Харківщини, Волині, Поділля, Чернігівщини зібрали для цього фонду у своїх населених пунктах по 50-100 пудів зерна. Крім цього, молодь Чернігівщини, Волині, Поділля, Київщини, Харківщини та інших губерній України провела спеціальний день "Молодь – голодуючим". Ними було зібрано десятки мільйонів карбованців і передано у фонд допомоги біженцям [27, арк. 73-74, 76; 41, с.1].

У 1923 р. трьохрічний засушливий період на Поволжі і південному Уралі закінчився, й сільське господарство цього краю ввійшло у свій природний виробничий процес. До того ж, розгортання негу прискорило відбудову зруйнованої промисловості і дало поштовх для активного економічного розвитку постраждалих регіонів. Тому, за рішенням керівництва РСФРР і УСРР, у 1924-1925 рр. розпочався процес реевакуації голодобіженців з України на Поволжя [16, арк. 1]. Такий захід був зумовлений, насамперед, гострою нестачею робочої сили як у сільському господарстві, так і промисловості, торгівлі, сфері побутового обслуговування населення, проведення культу-

рних перетворень тощо. Все це значно гальмувало економічний розвиток Поволзького і Уральського регіонів.

Виконуючи рішення урядів УСРР і РСФРР, вже у 1923 р. в Україні розпочався процес повернення біженців на Поволжя. Але ця робота зіштовхнулася з рядом труднощів. Одні біженці добровільно, без будь-якого примусу, поверталися з українських сіл і міст на Поволжя, інші – не бажали це робити. Щодо першої групи, то це були переважно громадяни, у яких на Поволжі залишилося господарство, житло, освоєні й окультурені землі. Їх ділянки становили, в середньому, 20-30 дес. угідь. У рідний край поверталось багато біженців, які мешкали у містах, але не мали належної роботи і заробітної плати. У той же час на відбудованій і новостворюваній промисловості, транспорті, торгівлі, сфері побуту названих регіонів була досить висока зарплата, інтенсивно будувалося житло в містах, побутова й культурно-освітня сфера. Інша група біженців, які фактично стали переселенцями, не бажала виїжджати з України на Поволжя й Урал і прагнула під будь-яким приводом залишитися на постійному місці проживання в республіці. Тому статистика повернення на Поволжя, подана в архівних джерелах, є не зовсім точною. Вона, зокрема, виглядала так: упродовж осені 1924 р. до літа 1925 р. з України на Поволжя повернулася 1671 сім'я (6170 осіб). Але це ті зареєстровані поверненці, яким на переїзд виділяли кошти з державного бюджету. У той же час, скільки повернулося біженців на Поволжя за власні кошти чи за сприянням різних громадських організацій, практично невідомо [13, арк. 69, 104, 122, 124].

По-іншому вирішувалося питання повернення дітей на Поволжя. Сюди першочергово відправлялися діти, у яких були батьки або близькі родичі. Як попередньо зазначалося, переважна більшість з них знаходилася в школах-інтернатах, дитячих притулках. Тут вони були врятовані від голоду, різних захворювань, продовжували навчання у школах.

В листопаді 1925 р. ВУЦВК ухвалила постанову про припинення роботи всіх установ в республіці, які займалися розселенням і влаштуванням голодобіженців [18, арк. 12]. Це означало, що питання роботи з переселенцями з Поволжя було закрито [17, арк. 167, 172, 174, 178].

Таким чином, державні органи влади УСРР і громадські організації республіки у 1921-1924 рр. зробили значний внесок у справу врятування населення Поволжя від голоду.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 2, спр. 364, 358 арк.
2. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 279, 98 арк.
3. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 282, 23 арк.
4. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 283, 22 арк.
5. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 284, 27 арк.
6. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 286, 30 арк.
7. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 289, 30 арк.
8. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 291, 49 арк.
9. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 293, 288 арк.
10. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 294, 20 арк.
11. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 296, 25 арк.
12. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 302, 85 арк.
13. Там само, ф. 27, оп. 2, спр. 675, 18 арк.
14. Там само, ф. 27, оп. 5, спр. 359, 292 арк.
15. Там само, ф. 27, оп. 6, спр. 638, 537 арк.
16. Там само, ф. 27, оп. 6, спр. 662, 898 арк.
17. Там само, ф. 27, оп. 6, спр. 675, 205 арк.
18. Там само, ф. 27, оп. 7, спр. 1175, 98 арк.
19. Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 149, 17 арк.
20. Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 521, 83 арк.
21. Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 604, 348 арк.
22. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 124, 64 арк.
23. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 789, 111 арк.
24. Там само, ф. 342, оп. 1, спр. 1248, 138 арк.

25. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 521, 83 арк.
 26. Там само, ф. 342, оп. 2, спр. 779, 54 арк.
 27. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 608, 98 арк.
 28. Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 830, 146 арк.
 29. Державний архів Одеської області, ф. Р-87, оп. 1, спр. 10, 26 арк.
 30. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-6, оп. 1, спр. 64, 102 арк.
 31. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-16, оп. 1, спр. 1186, 386 арк.
 32. Там само, ф. Р-745, оп. 1, спр. 2, 123 арк.
 33. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 рр.: Поволжя, Крим, Південь України / Бикова О.С. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. ХХХІ. – С. 134 – 145.
 34. Діптан І.І. Рада захисту дітей в боротьбі з дитячою безпритульністю на Україні (1919-1922 рр.) / Діптан І.І. // Питання історії СРСР. – 1991. – №36. – С. 24 – 30; Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Полтавщині (1919-1933 роки) / Діптан І.І. // Історична пам'ять. Науковий збірник. – 1998. – С. 82 – 95.
 35. Кириленко В.П. Діяльність "Джойнт" на Півдні України в період 1920-х років / Кириленко В.П. // Науковий вісник НМУ ім. В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2014. – Вип. 105. – С. 43 – 47.
 36. Кульчицький С.В. Між двома війнами / Кульчицький С.В. // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 4; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Кульчицький С.В. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1996. – 396 с.
 37. Ред. В губернской Комиссии помощи голодающим Поволжья / Ред. // Вісті (Полтава). – 1921. – 11 вер.
 38. Ред. Допомога голодуючим / Ред. // Селянська Правда. – 1922. – 29 січ.
 39. Ред. Долога голодуючим на Україні / Ред. // Селянська Правда. – 1922. – 18 черв.
 40. Ред. Куток селянки / Ред. // Молоде Село. – 1922. – 7 січ.
 41. Ред. На голод / Ред. // Молоде Село. – 1921. – 16 лист.
 42. Ред. Полтавщина – голодуючим / Ред. // Вісті (Полтава). – 1921. – 30 серп.
 43. Ред. Работа Горженотдела в Полтаве и провинции / Ред. // Вісті (Полтава). – 1921. – 27 лют.
 44. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки. Монографія / Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 405 с.
- References**
 1. Tsentralny derzavny arkhiv vyshchych organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy, fond 1, opis 2, sprava 364, 358 arkushy.
 2. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 279, 98 arkushy.
 3. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 282, 23 arkushy.
 4. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 283, 22 arkushy.
 5. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 284, 27 arkushy.
 6. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 286, 30 arkushy.
 7. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 289, 30 arkushy.
 8. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 291, 49 arkushy.
 9. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 293, 288 arkushy.
 10. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 294, 20 arkushy.
 11. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 296, 25 arkushy.
 12. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 302, 85 arkushy.
 13. Ibid, fond 27, opis 2, sprava 675, 18 arkushy.
 14. Ibid, fond 27, opis 5, sprava 359, 292 arkushy.
 15. Ibid, fond 27, opis 6, sprava 638, 537 arkushy.
 16. Ibid, fond 27, opis 6, sprava 662, 898 arkushy.
 17. Ibid, fond 27, opis 6, sprava 675, 205 arkushy.
 18. Ibid, fond 27, opis 7, sprava 1175, 98 arkushy.
 19. Ibid, fond 166, opis 2, sprava 149, 17 arkushy.
 20. Ibid, fond 166, opis 2, sprava 521, 83 arkushy.
 21. Ibid, fond 166, opis 2, sprava 604, 348 arkushy.
 22. Ibid, fond 342, opis 1, sprava 124, 64 arkushy.
 23. Ibid, fond 342, opis 1, sprava 789, 111 arkushy.
 24. Ibid, fond 342, opis 1, sprava 1248, 138 arkushy.
 25. Ibid, fond 342, opis 2, sprava 521, 83 arkushy.
 26. Ibid, fond 342, opis 2, sprava 779, 54 arkushy.
 27. Tsentralny derzavny arkhiv gromadskych organizatsij Ukrainy, fond 1, opis 20, sprava 608, 98 arkushy.
 28. Ibid, fond 1, opis 20, sprava 830, 146 arkushy.
 29. Derzhavny arkhiv Odeskoj oblasti, fond R-87, opis 1, sprava 10, 26 arkushy.
 30. Derzhavny arkhiv Khmelnytskoi oblasti, fond R-6, opis 1, sprava 64, 102 arkushy.
 31. Derzhavny arkhiv Chernigivskoi oblasti, fond R-16, opis 1, sprava 1186, 386 arkushy.
 32. Ibid, fond R 745, opis 1, sprava 2, 123 arkushy.
 33. BYKOVA, O.S. (2011) Regionalny osoblyvosti golody 1921-1923 rr: Povolzha, Krym, Pivden Ukrainy. *Naukovi pratsi istorychnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universytetu*. XXXI, 134–145.
 34. DIPTAN, I.I. (1991) Rada zakhystu ditej v borotbi z dytachiju bezprutulnistyu na Ukraini (1919-1922 rr.). *Pytannja istorii SRSR*. 36, 24–30; DIPTAN, I.I. (1998) Problema dytiachoi bezprutulnosti na Poltavshchyni (1919-1933 roky). *Istorychna pamjat. Naukovy zbirnyk*. 82–95.
 35. KYRYLENKO, V.P. (2014) Djalnist "Joint" na Pivdni Ukrainy v period 1920-kh rokiv. *Naykovy visnyk NMU im. V.O. Suhomlynskogo. Istorychni nauky*. 105, 43–47.
 36. KULCHYTSKY, S.V. (1991) Mizh dvoma vijnamy. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2, 4; KULCHYTSKY, S.V. (1996) *Komunizm v Ukraini: pershe desjatyrichcha (1919-1928)*. Kyiv: Vydavnychy dim "Alternatyvy".
 37. Red. (1921) V gubernskoi komisii pomoschi golodayushchim Povolzha. *Visti (Poltava)*. 11 September.
 38. Red. (1922) Dopomoga golodyuchim. *Selyanska Pravda*. 29 January.
 39. Red. (1922) Dopomoga golodyuchim na Ukraini. *Selyanska Pravda*. 18 June.
 40. Red. (1922) Kutok selyanky. *Molode Selo*. 7 January.
 41. Red. (1921) Na golod. *Molode Selo*. 16 November.
 42. Red. (1921) Poltavshchyna – golodyuchim. *Visti (Poltava)*. 30 August.
 43. Red. (1921) Rabota Gorzhenotdela v Poltave i provincii. *Visti (Poltava)*. 27 February.
 44. ROZOVIK, D.F., ROZOVIK, O.D. (2013) *Pereselenskyi rukh v Ukraini: druga polovyna XVI st. – 1930-ti roky*. Vynnyt: Nilan-LTD.

Надійшла до редколегії 18.02.15

O. Rozovyk, Ph.D (equiv. in History)
 Bogomolets National Medical University, Kyiv, Ukraine

FINANCIAL ASSISTANCE TO THE REFUGEES FROM STARVING AREAS OF VOLGA REGION IN THE UKRAINIAN SSR IN 1921 – 1925

In 1920 the drought started in Volga region and southern Urals which lasted until 1923. Its consequences were disastrous for agriculture of Simbirsk, Samara, Saratov, Tsaritsyn, and Orenburg governments. Crop failure was also in other parts of the Volga region, southern Urals and even Western Siberia of the Russian Soviet Federative Socialist Republic. In those years there was a high crop failure not only of the crops but the drought has destroyed the forage of the livestock. This natural disaster resulted in the fact that in the autumn 1920 famine started in these areas, which affected 10.429 mln. persons, of whom 4.172 mln. children. Difficulties of the famine were supplemented by destroyed industry and unemployment. All this as a whole has led to the fact that in autumn 1920 the mass migration of the population of Volga region began in different regions of the USSR where there was no famine, or it was smaller than in the Volga region.

The first wave of "famine refugees" (as they were then called in official documents) arrived in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in late 1920s, and about 500 thous. persons arrived in the republic by 1922, including 36.6 thous. children. The governments of the Russian Soviet Federative Socialist Republic and Ukrainian Soviet Socialist Republic provided the refugees with financial and food assistance, while the famine also took place in the USSR at that time. In the cities the "famine refugees" were provided with job and accommodation, and in rural areas – with the land plots of 8-10 dessiatines of arable land, residential premises, agricultural tools, and cattle. Children who arrived in the Ukrainian Soviet Socialist Republic without parents were placed in orphanages, children's homes, and sanatoriums. And those children who were with their parents – in kindergartens, schools, and vocational colleges. Medical care was provided to most of the arriving people. Not only government agencies but also trade unions, cooperatives, women, party and other organizations were involved in providing assistance to the refugees-migrants. During 1923-1925, the public authorities implemented a set of measures for the re-evacuation of the population to the previous location.

Keywords: drought, crop failure, famine, refugees, material and food assistance, resettlement in the republic, the allocation of land for the resettlement of refugees.

УДК 930.253:069.01УВАН:929Міяковський

О. Сидорова, методист
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВНЕСОК В. МІЯКОВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЮ-АРХІВУ УВАН У США

Стаття присвячена визначенню ролі відомого українського архівіста В. Міяковського у процесі заснування та функціонування Музею-архіву Української вільної академії наук у Нью-Йорку, який продовжив традиції Музею визвольної боротьби України у Празі. Розкрито внесок ученого у збирання та збереження української історичної та культурної спадщини за кордоном, комплектування архівної, книжкової та музейної колекцій Музею-архіву УВАН. Відзначено, що важливе місце в діяльності В. Міяковського займало дослідження біографії і творчої спадщини Т. Шевченка. Охарактеризовано заходи вченого щодо заснування та розгортання діяльності Інституту шевченкознавства Української вільної академії наук, організації шевченкознавчих конференцій, видання щорічників "Шевченко" у 1953-1964 рр., в яких публікувались вагомі дослідження життя та творчості Кобзаря. Визначено ініціативи В. Міяковського щодо вивчення та видання зібраних у Музеї-архіві УВАН документів та передачі частини фондів до вільної України.

Ключові слова: Музей-архів УВАН, Музей визвольної боротьби України, В. Міяковський, Т. Шевченко, шевченкознавство, українська еміграція, архівна україніка.

В умовах становлення української державності надзвичайно важливим є дослідження унікальних архівних документів, що зберігаються в найбільшому еміграційному архіві, створеному представниками української наукової інтелігенції на північноамериканському континенті – Музеї-архіві Української вільної академії наук (УВАН) у США. На жаль, архівні матеріали Музею-архіву УВАН до сьогодні залишаються маловідомими українським дослідникам, тому актуальність і доцільність дослідження історії формування цієї колекції та визначення внеску у цей процес В. Міяковського не викликає сумнівів.

Окремих аспектів поставленої проблеми торкалися М. Антонович та Л. Залеська-Онишкевич у статтях, присвячених загальній характеристиці діяльності В. Міяковського [3; 11]. Важливу інформацію персонального характеру, що допомагає реконструювати взаємини в еміграційному середовищі досліджуваного періоду, наблизитися до розуміння внутрішнього світу В. Міяковського та його оточення дають можливість спогади та епістолярії сучасників, зокрема О. Ізарського [11] та Ю. Лавріненка [12; 13]. В сучасній українській історіографії першою до аналізу історії створення, характеристики основних напрямів діяльності та складу архівних фондів Музею-архіву УВАН вперше звернулася М. Палієнко у статті "Скарбниця української історії в США (3 історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук)" та монографії, присвяченій функціонуванню архівних центрів української еміграції за кордоном [22; 23]. Водночас можна констатувати, що комплексного дослідження внеску В. Міяковського у процес створення та функціонування Музею-архіву УВАН у США не було здійснено.

Важливу джерельну інформацію щодо вивчення поставленої проблеми становлять спогади та епістолярії сучасників В. Міяковського, які брали участь у створенні Музею-архіву та формуванні його колекції, а також матеріали ювілейних збірників та періодичних видань УВАН, зокрема підготовлених В. Міяковським, О. Волошиною та Т. Іванівською з нагоди 20-ліття установи історичний нарис "Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук (1945–1965)" [19, с. 51-53].

Діяльність українських емігрантів із заснуванням Музею-архіву УВАН була розпочата відразу по закінченню Другої світової війни. В. Міяковський розглядав Музей-архів УВАН як продовження роботи Музею визвольної боротьби України (МВБУ), що протягом 1925–1945 рр. діяв у Празі під керівництвом професора Д. Антоновича [10].

Слід зазначити, що емігрантське життя для В. Міяковського розпочалося з Праги, куди вчений прибув з

родиною 8 квітня 1944 р. [1, арк. 67]. На запрошення директора Музею визвольної боротьби України Д. Антоновича, він разом з В. Дорошенком, Л. Окішевичем та деякими іншими фахівцями музейно-архівної та бібліотечної справи, що виїхали з України, став співробітником МВБУ в Празі. Наприкінці 1944 р. Д. Антонович тяжко захворів і директором музею було призначено В. Дорошенка, а В. Міяковський спільно із С. Наріжним, С. Сірополком, Є. Вировим, К. Антоновичем та іншими співробітниками в складних умовах воєнного часу сумлінно виконували музейну роботу, забезпечуючи діяльність МВБУ [21, с. 44-45].

14 лютого 1945 р. під час бомбардування Праги американською авіацією одна з бомб вибухнула перед Українським домом, внаслідок чого було зруйновано фронтон будинку і знищено значну частину бібліотеки, архіву та музейних експонатів МВБУ. С. Наріжному, В. Дорошенку, В. Міяковському, іншим працівникам і прихильникам музею ціною "надлюдських зусиль" вдалося врятувати уцілілі матеріали МВБУ загальною кількістю понад сорок тонн (1 млн. од. зб.), перевізши їх до підвалів Національної та Університетської бібліотек у Клементинумі, архіву Міністерства внутрішніх справ ЧСР та до Українського історичного кабінету при Міністерстві закордонних справ ЧСР [21, с. 45-46; 22, с. 267].

Наприкінці війни значна частина українських емігрантів, остерегаючись переслідувань з боку радянських спецслужб, була змушена виїхати з Чехо-Словаччини до західних зон окупації. 12 квітні 1945 р. управа МВБУ видала В. Міяковському і Д. Дорошенку, які виїжджали з Праги, спеціальні мандати, що наділяли їх повноваженням збирати пам'ятки української історії для колекції МВБУ на Заході, вони ж мали відшукати можливі засоби для перевезення матеріалів музею до нейтральної зони. Дане доручення стало поштовою для створення майбутнього Музею-архіву УВАН. У нарисі, присвяченому 20-літтю його діяльності, одним з авторів якого був В. Міяковський, зазначалося, що ідея музею-архіву як центрального сховища для збирання і збереження матеріалів з історії української еміграції виникла відразу по закінченні Другої світової війни: "Ще в дорозі до пізніших місць розселення в Німеччині, в судетському містечку Вімперку (Вінтенберг) в травні 1945 р. на підставі мандату празького Музею Визвольної Боротьби придбані були перші експонати майбутнього Музею УВАН: українські календарі, видані І. Штайнбреном в цьому місті на початку ХХ сторіччя, а в баварському селищі Трансфельдені від автора – рукописна збірка поезій Юрія Чорного, поета "празької школи" з його автобіографією і фото. Цим покладено було початок з одного

боку фонду друкованих видань і з другого – майбутнього літературного архіву" [18, с. 3].

Наприкінці травня 1945 р. В. Міяковський, С. Драгоманов, П. Ковалів, О. Косач-Кривинюк, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко, В. Щербаківський та ін. прибули до с. Трансфельден, що розташоване біля м. Пассау в Баварії, де зупинилися на декілька місяців. За спогадами Н. Полонської-Василенко, "з ініціативи В. Міяковського відродилося там Історично-філологічне товариство при Українському вільному університеті" [24, с. 522-524].

10 жовтня 1945 р. В. Міяковський і О. Косач-Кривинюк з родинами переїхали до табору переміщених осіб Сомме-Казерне в Авґсбурзі. Того ж дня науковцями було прийнято рішення про заснування Українського музею, першим "приміщенням" якого стало "пуделко з американських продуктів" – збита з дощок скриня, що зберігалася під сходами одного з блоків табору [12, с. 1], згодом для музею вдалося облаштувати декілька кімнат. З самого початку Музей-архів в Авґсбурзі поставив собі за мету збирати матеріали для майбутніх сховищ вільної України. Разом з іншими українськими бібліотеками та музеями, які тоді виникли на території окупованої Німеччини, Музей-архів розгорнув роботу щодо збирання друкованих та архівних матеріалів з історії української еміграції. Друковані видання відразу збиралися у кількох примірниках, оскільки у майбутньому їх планувалося передати до бібліотечних осередків в Україні та українських бібліотек Праги, Мюнхена, Рима, Парижа тощо [18, с. 3].

В. Міяковський також був одним із співзасновників Української вільної академії наук, яка постала 16 листопада 1945 р. в Авґсбурзі і мала на меті сприяти розвитку української науки у вільному світі. Музей-архів, як і створена В. Міяковським бібліотека, стали структурними підрозділами УВАН, якими керував вчений [2, с. 75]. Відзначаючи роль науковця у створенні УВАН і Музею-архіву, М. Антонович наголошував: "В. Міяковський, крім того, що був визначним дослідником громадських рухів 19 сторіччя на Україні та непересічним літературознавцем, був також зразковим архівістом і бібліографом. Ще наприкінці 1945 року він заснував при УВАН Архів-Музей і Бібліотеку, які завдяки його вкладові праці швидко розрослися та існують дотепер як найкращі установи такого роду поза межами України. В. Міяковському, очевидно, належить також ініціатива у віднайденні самої назви "Українська вільна академія наук", в чому його підтримав Петро Курінний. Принаймні автор цих рядків вперше почув проект назви УВАН саме від Володимира Варламовича" [2, с. 76].

14 січня 1946 р. в УВАН було створено групу історії та теорії літератури, яку очолив Л. Білецький, його заступником став В. Дорошенко, а секретарем цієї наукової групи було обрано В. Міяковського [2, с. 74]. Заходами В. Дорошенка і В. Міяковського 16 липня 1946 р. в УВАН була організована секція книгознавства, яку за пропозицією Володимира Варламовича очолив український бібліограф і книгознавець Л. Биковський [5, с. 125]. У 1948 р. В. Міяковський став дійсним членом УВАН й надзвичайним професором кафедри української літератури філософського факультету Українського вільного університету (УВУ) у Мюнхені, а роком раніше, у 1947 р., вченого було обрано дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) [15, с. 170, 176, 180].

Під час перебування у Німеччині В. Міяковський співпрацював з часописами "Заграва", "Наше життя", "Українські бібліологічні вісті", "Українські вісті" тощо, на шпальтах яких побачила світ низка праць вченого. У журналі "Сьогодні і минуле" вийшла стаття В. Міяковського, присвячена діяльності УВАН ("Українська Вільна Акаде-

мія Наук (1945–1947)", і як окреме видання УВАН праця вченого "Автограф Шевченка 1857 р.". В "Енциклопедії українознавства", що вийшла у 1949 р. у м. Сарсель (Франція), було надруковано статтю В. Міяковського "Архіви та архівна справа", у якій вчений вперше поставив питання про витоки української архівістики [16, с. 52].

Досвід, набутий В. Міяковським під час довголітньої роботи в українських архівах, та його натхненна праця сприяли розбудові Музею-архіву УВАН. На переконання М. Палієнко, яка дослідила історію формування архівних центрів української еміграції, саме В. Міяковський відіграв визначальну роль у створенні та становленні Музею-архіву УВАН як української архівної інституції загальнонаціонального значення [22, с. 413-414].

На високий фах історика-архівіста та його видатний вклад в організацію українського архівного руху за кордоном звертають увагу й інші дослідники та автори спогадів про вченого. Так, за оцінкою Т. Борисюк, В. Міяковський був "надивовижу працьовитий і надміру скромний. У найнеможливіших умовах таборів Ді Пі він, одержимий ідеєю організації архіву, невтомно збирав документ до документа: оголошення таборового життя, періодичні видання, автографи ще не відомих тоді літературів і т. п. Як архівіст знав ціну кожному папірцю" [6]. За спогадами Ю. Лаврінєнка, який вважав вченого організатором та ініціатором усього архівного руху українців в еміграції, В. Міяковський "здобував майже все і у всіх, не раз купував за власні гроші, а часом і ніби конфіскував... В. Міяковський знав і здійснював наукові принципи і правила архівної справи. Це не аматор, а фахівець. Він відокремлював у собі приватного читача з власним смаком і уподобанням від відповідального перед майбутнім керівника архіву, з другого боку, тримався принципу, що для національного сховища нема поганих творів... Він переконував багатьох провадити особистий чи родинний архів, не викидати листування, фотографії тощо" [12, с. 2]. Як зазначала Л. Залеська-Онишкевич, розуміючи наукове значення особистих архівів, В. Міяковський рекомендував українським вченим, літераторам, громадсько-культурним діячам і політикам передавати власні архіви на збереження до Музею-архіву УВАН [10, с. 527].

З Музеєм-архівом в Авґсбурзі співпрацювало Товариство з охорони пам'яток на чужині, що у цей період діяло при УВАН. Члени товариства активно збирали друковані й рукописні матеріали та музейні експонати у збірних пунктах Авґсбургу, Ашафенбургу і Берхтесгадену. Протягом 1945–1949 рр. співробітникам Музею-архіву в Авґсбурзі вдалося зібрати до 90 % усієї друкованої продукції української еміграції американської зони окупації Німеччини. Станом на 1 січня 1948 р. у Музеї-архіві нараховувалося 29 620 одиниць друкованих видань. У Музею-архіву в Авґсбурзі відклалися матеріали ліквідованих таборів: Ашафенбург, Берхтесгаден, Ганав, Регенсбург [18, с. 4; 12, с. 2; 15, с. 180].

Наприкінці 1940-х рр. значна частина українських вчених, що брала участь у діяльності УВАН в Європі, стала переїжджати до Канади і США, де почали організовуватися відділи і представництва УВАН. За ініціативи В. Міяковського, у Нью-Йорку постала філія Музею-архіву у складі В. Шугаєвського, Т. Олесіюка і Л. Биковського, яким Володимир Варламович з 1949 р. почав пересилати з Німеччини пакунки зі збірками Музею-архіву [5, с. 126]. Спочатку матеріали зберігалися у будинку власника української книгозбірні Мирона Сурмача, згодом об'єднання українських емігрантів "Самопоміч" надало для УВАН та Музею-архіву кімнати у своєму помешканні. Окремі документи до США перевіз В. Міяковський, який з родиною приїхав до Нью-Йорка у 1950 р., але основна частина архівної колекції (150 папок у 47 великих дерев'яних скринях) була перевезена

через океан у 1952 р. за допомогою Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК). Дієву допомогу В. Міяковському у розгортанні діяльності Музею-архіву в США надали Каленик Лисюк і Петро Задорецький [18, с. 4-5; 12, с. 2; 5, с. 126].

Після переїзду до США В. Міяковський, щоб заробити на життя, деякий час доглядав за будинком у Бронксі – одному з районів Нью-Йорку. Це, крім коштів, давало можливість Міяковським мати своє помешкання.

Першим президентом УВАН у США було обрано професора М. Ветухова. Секретарем УВАН протягом 1950–1952 рр. був В. Міяковський. Один з членів управи УВАН Ю. Луцький, характеризуючи роботу УВАН на початку 1950-х рр., зазначав: "Якщо Ветухів був головою УВАНу, то її серцем безумовно був Володимир Варлаамович Міяковський. Він пересиджував днями і вечорами в архіві-музеї, де була непогана бібліотека. На його бажання, ті наші видавництва, що надсилали нам свої видання, повинні були присилати три примірники – київський, харківський і львівський... Міяковський був дуже милою людиною і в ньому я бачив тип чи не останнього "наддніпрянського" нашого вченого" [14, с. 85].

В. Міяковський брав активну участь у роботі історичної, літературознавчої, книгознавчої секцій, а також комісії з історії еміграції в США та єврейсько-українських стосунків, що діяли при історично-філологічно-філософському відділі УВАН у США [3, с. 99]. За участі В. Міяковського була створена Комісія чорноморських справ, що стала "ідейним продовженням" Українського чорноморського інституту у Варшаві, який під час Другої світової війни вивчав і прогнозував політичні та економічні проблеми, що постануть перед Україною після здобуття нею незалежності. За спогадами Л. Биковського, Володимир Варлаамович "пильно вчащав" на засідання секцій та комісій УВАН і "завжди річево й приязно забирав слово" [5, с. 126].

У США В. Міяковський багато працював науково. Як зазначав О. Домбровський, "це був дійсний Воїн на барикадах змагань за остаточну перемогу української науки і Правди, який боровся не за ордені і похвали, а совість чесного українського науковця" [8]. В. Міяковський взяв участь в англійському виданні УВАН "Аннали", опублікувавши в першому його номері розвідку "The Decembrist Milieu in the Diary of Pelagja Rosciszewska" (1951). Як зазначив Ю. Луцький, дана стаття В. Міяковського "про українські відгуки про декабристів належала до правдивої науки" [14, с. 84]. Декілька праць вчений написав для наукового видавництва "Research Program on the USSR", з яких були опубліковані "Kostomarov's Book of Genesis of the Ukrainian People" і "Bakunin and the Russian Jacobins and Blanquists as Evaluated by Soviet Historiography".

Але найбільше В. Міяковський працював у галузі шевченкознавства. У 1951 р. під егідою Інституту шевченкознавства УВАН вчений опублікував працю "Автограф Шевченка 1860 р.". В. Міяковський ініціював видання річника "Шевченко" і був редактором десяти його випусків, що вийшли у Нью-Йорку протягом 1952–1964 рр. У цьому науковому збірнику дослідник оприлюднив 28 розвідок, присвячених життю та діяльності Кобзаря. У 1962 р. у відомому славистичному видавництві Мутон в Газі було видано підготовлений В. Міяковським і Ю. Шевельовим великий англійський збірник "Тарас Шевченко, 1814–1861" з працями укладачів та Д. Горнякевича, П. Зайцева, Ю. Лавріненка, П. Одарченка, В. Ревуцького і М. Шлемкевича [13, с. 29].

Починаючи з 1946 р. УВАН щорічно проводила наукові конференції, присвячені Т. Шевченку. Саме на Шевченківській конференції 1948 р. остаточно сформувався Інститут шевченкознавства УВАН, першим директором якого був П. Зайцев. Згодом Інститут шевченко-

знавства УВАН послідовно очолювали Л. Білецький, В. Дорошенко і В. Міяковський [13, с. 28]. Володимир Варлаамович брав активну участь у Шевченківських конференціях. Так, на конференції у 1964 р. В. Міяковський зробив доповідь "П'ятнадцять років шевченкознавчої праці УВАН", яка 5 квітня того ж року була опублікована в "Українських вістях" (дана публікація не увійшла до бібліографічного покажчика вченого) [13, с. 28; 7]. А 28 жовтня 1967 р. на конференції, присвяченій 20-річчю Інституту шевченкознавства УВАН, він виступив із спогадами про видатного шевченкознавця і першого директора інституту П. Зайцева, які згодом побачили світ у журналі "Сучасність" [4, с. 6, 84]. 31 березня 1968 р. на черговій Шевченківській конференції В. Міяковський виголосив доповідь про обставини похорону Т. Шевченка на Чернечій горі під Каневом і участь у ній Г. Честахівського, яку ілюстрував неопублікованими документами і оригінальними фотографіями Г. Честахівського [4, с. 6]. Слід додати, що до Шевченківських конференцій, як й інших наукових форумів, які проходили під егідою УВАН, Музей-архів на чолі з В. Міяковським владствував тематичні експозиції фотографій та матеріалів.

У 1961 р. УВАН вирішила проблему власного приміщення, купивши на 100-й вулиці Нью-Йорку колишній будинок Публічної бібліотеки, який знайшов В. Міяковський. Для Музею-архіву і бібліотеки було виділено два поверхи будинку, що дало змогу вченому розпочати роботу над упорядкуванням їх фондів, які на той час "фантастично розбухли". Як зазначав Ю. Лавріненко, для Володимира Варлаамовича настав "довгожданий і вимріяний момент: можливість перетворити непорядковані купи матеріалів на справжній Музей-Архів Академії..." [12, с. 3].

Про напружену роботу В. Міяковського у Музей-архіві УВАН протягом першої половини 1960-х рр. знаходимо інформацію у його листі від 27 липня 1963 р. до О. Ізарського, у якому вчений писав: "...останні місяці пішли в мене виключно на роботу в Музеї. Нічим іншим я не в стані був займатися, відклав усю свою не тільки переписку з милими кореспондентами, але й розпочаті літературні праці. Одноманітність праці страшно мене стомлювала, я встигав лише дещо прочитати перед сном. А вранці вже з ½ на 9 на роботі в музеї і з невеличкими перервами на сніданок і обід до 9 веч[ора] або й довше не вилазив нікуди з нашого нового розкішного будинку" [12, с. 52].

В. Міяковському вдалося залучити до роботи в Музей-архіві фахових помічників: бібліотекаря О. Волошину і музеєзнавця Т. Іванівську, які упродовж десятиріч сумлінно працювали у музеї і бібліотеці. До 20-ліття Музею-архіву УВАН В. Міяковський спільно з О. Волошиною і Т. Іванівською підготували низку публікацій про його діяльність у 1945–1965 рр. [18; 19; 20].

У 1960-ті рр. остаточно сформувалася структура Музею-архіву УВАН, яка складалася з трьох основних відділів: 1) друкованих видань і книжкових колекцій, 2) рукописних пам'яток та архівних колекцій, 3) речових пам'яток і музейних колекцій. Співробітники Музею-архіву під керівництвом В. Міяковського провадили інтенсивну роботу із систематизації, класифікації, описування і каталогізації матеріалів, працювали над створенням єдиного каталогу друкованої продукції, до якого окремо укладали іменні, географічні й тематичні індекси. Музей-архів УВАН регулярно організовував та проводив тематичні історичні, літературні та мистецькі виставки й експозиції та надавав матеріали дослідникам для використання в наукових працях. В. Міяковський, який був "серцем і душею" Музею-архіву УВАН, "постійно піклувався про поповнення його колекцій та координував, спрямовував і власним прикладом надихав на самовіддану працю своїх колеґ" [22, с. 419].

Як прибічник продовження традиції в еміграції В. Міяковський вважав за потрібне зберегти пам'ять про діяча, який зробив визначний вклад у розвиток української культури за кордоном. Вшановуючи пам'ять видатного організатора музейно-архівної справи в еміграції та на відзнаку його великого внеску в українську науку, у 1966 р. Музею-архіву УВАН було надано ім'я Дмитра Антоновича – директора Музею визвольної боротьби України, що протягом 1925–1945 рр. діяв у Празі.

Не зважаючи на велику зайнятість в Музеї-архіві, В. Міяковський написав велику працю про Д. Антоновича, яка як окреме видання УВАН вийшла в 1967 р. у серії "Українські вчені". У праці було зроблено ґрунтовний аналіз мистецтвознавчої спадщини Д. Антоновича, його науково-педагогічної і громадсько-культурної діяльності, розкрито роль вченого в організації науково-культурного життя української еміграції та зазначено, що "у двадцятиріччя з дня смерті Дмитра Володимировича Антоновича сталася постанова Української Вільної Академії Наук у США про надання його імені установі, що поставила собі за мету продовжити його роботу і зберігати пам'ять по його невтомній і плідній діяльності – в Музеї-Архіві імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук" [17, с. 37].

В. Міяковський вбачав у Музеї-архіві ім. Дмитра Антоновича УВАН не тільки сховище документальних джерел. Вчений мав намір організувати видання зібраних документів, зокрема, планував створити серію "Бібліотека українських мемуарів", яка мала б складатися із спогадів та автобіографій українських діячів, а також іноземців, які писали про Україну [10, с. 528]. В. Міяковський наполегливо заохочував діячів до написання споминів, бо розумів, що "треба по гарячих слідах збирати мемуари сучасників", за що їм буде "велика дяка від майбутніх істориків" [5, с. 125]. За свідченням О. Филиповича, сам В. Міяковський мав намір написати спогади "про трьох Михайлів: Могилянського, Новицького і Драй-Хмару, але клопоти з Музеєм-архівом УВАН перешкодили здійснити цей намір" [25, с. 109].

У 1969 р. до 80-річчя науковця на сторінках журналу "Український історик" була опублікована стаття М. Антоновича "Володимир Міяковський", у якій автор відзначив, що ювіляр є "душею праці Архіву-Музею при УВАН" [3, с. 99], а для досліджень Володимира Варламовича характерна "незвичайна докладність, точність і солідність" [3, с. 101]. Зі свого боку В. Міяковський надіслав редактору "Українського історика" Л. Винару листа, у якому подякував за дану публікацію і з притаманною йому скромністю зазначив, що, на його погляд, стаття М. Антоновича є "невідповідно перебільшеною" [9, с. 756]. Підсумовуючи з власну наукову діяльність, вчений наголосив, що вважає справою свого життя, який віддав шістьдесят років, – "збирання і рятування культурних цінностей" [9, с. 756].

В. Міяковський до останніх днів свого життя працював у Музеї-архіві УВАН, який під його керівництвом став найбільшим українським архівом поза межами України. Вчений мріяв передати частину фондів Музею-архіву до вільної України, але не судилося – він помер 22 березня 1972 р. у Нью-Йорку.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, слід виокремити декілька основних положень. Прототипом Музею-архіву УВАН виступив Музей визвольної боротьби України, що протягом 1925–1945 рр. діяв у Празі під керівництвом Д. Антоновича. Його документальні зібрання було вивезено у повоєнний період до СРСР та приміщено у спецфонди під умовною назвою Празький український архів. Важливим чинником, що посприяв формуванню УВАН, став колектив однодумців з українських науковців в еміграції.

Розроблена В. Міяковським структура Музею-архіву УВАН складалася з трьох основних відділів: 1) друкованих видань і книжкових колекцій, 2) рукописних пам'яток та архівних колекцій, 3) речових пам'яток і музейних колекцій. Музей-архів УВАН під керівництвом В. Міяковського проводив активну діяльність збирання, систематизації, класифікації, описування і каталогізації архівної зарубіжної україніки. Важливе місце у роботі Музею-архіву посідала популяризація української історико-культурної спадщини, яка полягала в організації та проведенні наукових конференцій, тематичних історичних, літературних та мистецьких виставок та експозицій, виданні наукових праць.

В. Міяковський входив до когорти українських учених, що відіграли визначну роль в організації наукового та культурного життя української еміграції у перші десятиліття після Другої світової війни. Він був співзасновником і багаторічним керівником низки українських науково-культурних установ за кордоном. Справжнім пам'ятником видатному українському історико-архівісту став сам Музей-архів УВАН, документальні колекції якого нині є важливим джерелом досліджень з історії України.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, спр. 106, 84 арк.
2. Антонович М. 50-річчя Української Вільної Академії Наук / Марко Антонович // Український історик. – 1995. – №. 1–4 (124–127). – С. 73–81.
3. Антонович М. Володимир Міяковський / Марко Антонович // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 95–101; 1972. – № 1–2. – С. 116–119.
4. Ахрїмович О. Підсумки діяльності Української Вільної Академії Наук в 1967/8 академічному році / О. Ахрїмович. – Нью-Йорк: УВАН, 1969. – 10 с.
5. Биковський Л. Володимир Варлаамович Міяковський (спогади) / Л. Биковський // Український історик. – 2005. – Т. XLII. – № 2–4 (166–168). – С. 123–128.
6. Борисюк Т. Замість післямови. Оглядаючись у минуле / Т. Борисюк // Сучасність. – 1995. – № 4. – С. 167.
7. Вибрана бібліографія праць В. Міяковського // Міяковський В. Недруковане і забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література / за ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк: УВАН, 1984. – С. 21–33.
8. Домбровський О. Пам'яті професора Володимира Міяковського / Олександр Домбровський // Свобода. – 1973. – 13 квітня. – № 69. – С. 3.
9. З листів Володимира Міяковського // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, на пошану 50-ліття його наукової діяльності / гол. ред.: М. Брайчевський [та ін.]; редкол.: М. Жулинський [та ін.]. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С. 753–756.
10. Залеська-Онишкевич Л. Володимир Міяковський (1888–1972) / Л. Залеська-Онишкевич // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986 : збірник / за ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк: УВАН, 1993. – С. 517–539.
11. Ізарський О. Володимир Міяковський: зустрічі й листи / Олександр Ізарський // Сучасність. – 1972. – № 6 (138). – С. 46–56.
12. Лавріненко Ю. Від пуделка до будинку з колонами (Етюд про один науковий подвиг) / Юрій Лавріненко // Нові дні (Торонто). – 1972. – Лютий (№ 265). – С. 1–3, 25.
13. Лавріненко Ю. УВАН у Шевченківські роковини 1961–1964 років / Ю. Лавріненко // Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання. – Нью-Йорк, 1967. – С. 28–30.
14. Луцький Ю. Початки "Анналів" / Ю. Луцький // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 82–86.
15. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні / В. Маруняк. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Беля, 1985. – Т. I: Роки 1945–1951. – 432 с.
16. Матяш І. Вадим Модзалевський і Володимир Міяковський: співпраця на ниві архівістики // Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Б. Матяш. – К., 2001. – С. 32–56.
17. Міяковський В. Дмитро Антонович / Володимир Міяковський. – Вінніпег: УВАН, 1967. – Серія: Українські вчені. – Вип. 14. – 48 с.
18. Міяковський В. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук (1945–1965) / В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська. – Нью-Йорк, 1967. – 12 с.
19. Міяковський В. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук / В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська // Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання. – Нью-Йорк, 1967. – С. 50–58.
20. Міяковський В. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук / В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська // Свобода. – Нью-Йорк, 1966. – 26 серпня – С. 5.

21. Мушинка М. Музей Визвольної боротьби України та доля його фондів: історико-архівні нариси / М. Мушинка. – К: Державний комітет архівів України, 2005. – 158 с.
22. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
23. Палієнко М. Скарбниці української історії в США (3 історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 204-210.
24. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 591 с.
25. Филипович О. Володимир Варламович Міяковський: спогади / О. Филипович // Сучасність. – 1984. – № 4. – С. 107-115.

References

1. Centralny derzhavnyy arxiv hromads'kyy ob'yednan' Ukrayiny, fond 269, opis 2, sprava 106, 84 arkushy.
2. ANTONOVYCH, M. (1995) 50-richchya Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk. *Ukrayins'kyj istoryk*. 1-4 (124-127), 73-81.
3. ANTONOVYCH, M. (1972) Volodymyr Miyakovs'kyj. *Ukrayins'kyj istoryk*. 1-2, 116-119.
4. AKHRIMOVYCH, O. (1969) *Pidsumky diyal'nosti Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk v 1967/8 akademichnomu roci*. New York: UVAN.
5. BYKOVSKYJ, L. (2005) Volodymyr Varlaamovych Miyakovs'kyj (spohady). *Ukrayins'kyj istoryk*. Vol. XLII. 2-4 (166-168), 123-128.
6. BORYSYUK, T. (1995) *Zamist' pislyamovy. Ohlyadayuchys' u mynule*. *Suchasnist'*. 4, 167.
7. ANTONOVYCH, M. (1984) *Vybrana bibliohrafiya prac' V. Miyakovs'koho*. In: V. Miyakovs'kyj, ed. *Nedrukovane i zabute. Hromads'ki rukhy dev'yatnadcyyatoho storichchya. Novitny ukrayins'ka literatura / za red. M. Antonovycha*. New York: UVAN, pp. 21-33.
8. DOMBROVSKYJ, O. (1973) *Pam'yati profesora Volodymyra Miyakovs'koho*. *Svoboda*. 69, 3.
9. BRAJCHEVSKYJ, M. (2000) *Z lystiv Volodymyra Miyakovs'koho*. In: *Na sluzhbi Klio. Zbirnyk naukovykh prac' na poshanu Lyubomyra Romana Vynara, na poshanu 50-litnyyoho naukovo diyal'nosti* Kyiv; New York; Toronto; Paryzh; Lviv, pp. 753-756.
10. ZALES'KA-ONYSHEVYCH, L. (1993) Volodymyr Miyakovs'kyj (1888-1972). *125 rokiv Kyivskoyi ukrayins'koyi akademichnoyi tradytsiyi 1861-1986: zbirnyk*. New York: UVAN, pp. 517-539.

11. IZARS'KYJ, O. (1972) Volodymyr Miyakovs'kyj: zustrichi j lysty. *Suchasnist'*. 6 (138), 46-56.
12. LAVRINENKO, Y. (1972) Vid pudelka do budynku z kolonamy (Etyud pro odyn naukovy podvyh). *Novi dni*. Toronto, 265, 1-3, 25.
13. LAVRINENKO, Y. (1967) UVAN u Shevchenkivsk'i rokovyny 1961-1964 rokiv. In: *Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk. Yuvilejne vydannya*. N'yu-Jork, pp. 28-30.
14. LUC'KYJ, Y. (1995) Pochatky "Annaliv". *Ukrayins'kyj istoryk*. 1-4, 82-86.
15. MARUNYAK, V. (1985) *Ukrayins'ka emihraciya v Nimechchyni i Avstriji po druhij svitovij vijni*. Myunkhen: Akademichne vydavnytvo d-ra Petra Beleya. Vol. I: Roky 1945-1951.
16. MATYASH, I. (2001) *Vadym Modzalevs'kyj i Volodymyr Miyakovs'kyj: spivpraca na nyvi arkhivistyky*. In: Matyash I. B., ed. *Osoba v ukrayins'kij arkhivistyky. Biohrafichni narysy*. Kyiv, pp. 32-56.
17. MIYAKOVSKYJ, V. (1967) Dmytro Antonovych. *Seriya: Ukrayins'ki vcheni*. Vinnep: UVAN.
18. MIYAKOVSKYJ, V., VOLOSHYNA, O., IVANIVSKA, T. (1967) *Muzej-Arkhyv im. Dmytra Antonovycha Ukrayins'koyi vil'noyi akademiyi nauk (1945-1965)*. New York: UVAN.
19. MIYAKOVSKYJ, V., VOLOSHYNA, O., IVANIVSKA, T. (1967) *Muzej-Arkhyv im. Dmytra Antonovycha Ukrayins'koyi vil'noyi akademiyi nauk*. In: *Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk. Yuvilejne vydannya*. New York: UVAN, pp. 50-58.
20. MIYAKOVSKYJ, V., VOLOSHYNA, O., IVANIVSKA, T. (1966) *Muzej-Arkhyv im. Dmytra Antonovycha Ukrayins'koyi vil'noyi akademiyi nauk. Svoboda*. New York, 26 August, 5.
21. MUSHYNKA, M. (2005) *Muzej Vyzvol'noyi borot'by Ukrayiny ta dolya joho fondiv: istoriko-arkhivni narysy*. Kyiv: Derzhavnyy komitet arkhiviv Ukrayiny.
22. PALIENKO, M. (2008) *Arkhivni tsentry ukrayins'koyi emihratsiyi (stvorennya, funkcionuvannya, dolya dokumental'nykh kolektsij)*. Kyiv: Tempora.
23. PALIENKO, M. (2002) *Skarbnytsya ukrayins'koyi istoriyi v SSHa (Z istoriyi stvorennya ta diyal'nosti Muzeju-arkhyvu im. D. Antonovycha Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk)* In: *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva*. 8, 204-210.
24. POLONSKA-VASYLENKO N. (2011) *Spohady*. Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohyl'ians'ka akademiya".
25. FYLYPOVYCH, O. (1984) Volodymyr Varlamovych Miyakovs'kyj: spohady. *Suchasnist'*. 4, 107-115.

Надійшла до редколегії 16.03.15

O. Sydorova, Methodologist
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE CONTRIBUTION OF V. MIYAKOVSKYI TO THE FORMATION AND FUNCTIONING OF THE MUSEUM-ARCHIVE UVAN IN THE USA

The article is devoted to defining of the role of famous Ukrainian archivist V. Miyakovskiy in the process of foundation and functioning of the Museum-Archive of the Ukrainian Free Academy of Sciences in New York, which continued the tradition of the Museum of the Liberation Struggle of Ukraine in Prague. The scientist's contribution to collection and safekeeping of Ukrainian historical and cultural heritage abroad, acquisition of archives, books and museum collections of the Museum-Archive UVAN was shown. It was noted that the study of the Taras Shevchenko's biography and artistic heritage is important in V. Miyakovskiy activities. Were defined described the scientist's steps for the establishment and deployment of activities of Shevchenko Studies Institute of the Ukrainian Free Academy of Sciences, the organization of Shevchenko studies conferences, publication of yearbooks "Shevchenko" in 1953-1964 years, in which were published the valuable study about Kobzar's life and creative work. The initiatives of V. Miyakovskiy on studying and publishing of the documents collected in the Museum-archive UVAN, and on transfer part of fund for independent Ukraine were defined.

Key words: the Museum-Archive UVAN, the Museum of the liberation struggle of Ukraine, V. Miyakovsky, T. Shevchenko, Shevchenko Studies, Ukrainian emigration, Archival Ukrainica.

УДК 314(430)

O. Трохименко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОБЛЕМИ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті розглядається ставлення сучасних німців до ймовірних наслідків демографічного старіння у Німеччині. Стаття базується на власному опитуванні автора, проведеному у Федеративній Республіці Німеччина, землі Північний Рейн-Вестфалія, м. Бонн у 2013 році. Особлива увага приділяється особистим оцінкам німців можливості зникнення німецького етносу з етнічної карти Європи, а також трансформації розуміння самого поняття "німець" у сучасній Німеччині під впливом політики мультикультуралізму. Автор висловлює думку, що у Німеччині наразі формуються ризики, котрі можуть розвинути у загрозу зникнення німецької мови в умовах мультикультурного суспільства та її перетворення у своєрідну суміш німецької із мовами країн походження мігрантів. Німці також ризикують, непомітно для самих себе, втратити місце титульної нації у власній країні. Зважаючи на те, що у Німеччині проявляється чітка тенденція до старіння населення, особливо у середовищі етнічних німців, а рівень народжуваності серед мігрантів високий, німецький етнос ризикує поступово розчинитися. Ігнорування цих тенденцій та проблем, пов'язаних із співжиттям представників різних культур, навіть цивілізацій у одній країні, може привести Німеччину до занепаду.

Ключові слова: німці, мультикультурне суспільство, німецька мова, демографічне старіння у Німеччині, мігранти.

У другій половині ХХ ст. Німеччина відкрила свої кордони для іноземців, ставши однією із основних країн-реципієнтів трудових мігрантів в Європі [35, с. 3]. Вже у 70-х рр., коли іноземним робітникам було дозволено пе-

ревозити і свої сім'ї [33, с. 62], німецьке суспільство зазнало кардинальних трансформацій – у Німеччині за короткий час з'явилася надзвичайно велика етнокультурна спільнота, ментальні і ціннісні характеристики якої знач-

ною мірою були відмінні від німецьких, але в той же час її представники почали претендувати на політичні та соціальні блага, які їм могла принести натуралізація.

Зміна етнічного складу населення Німеччини не могла не вплинути на етнонаціональну ідентичність і самих німців. За таких умов, сучасні німці поставлені перед вибором: обрати відмежування від власної ідентичності і піти шляхом набуття змішаної або європейської ідентичності, яку уособлює мультикультуралізм, чи все ж зберегти самобутність власного етносу та культури.

Дослідженню проблем демографії у Німеччині приділяє увагу багато дослідників, зокрема: Ш. Гьон [11], Д. Бааде [2], Ф. Шіррмахер [17], Ф. Тіме [22], Ю. Дорбрітц [6], Р. Закманн [4], У. Шьодельбауер [18] та ін. Проблем етнічної та національної ідентичності німців у своїх працях торкалися В. Тимченко [36], Т. Сарацин [16], І. Гьотц [9], Б. Вестле [24], Б. Вілльмс [25], М. Гральхер [10] та ін.

Водночас, значущість проблеми змушує знову й знову звертатися до неї, залучаючи нові джерела. Стаття ґрунтується на матеріалах опитування, проведеного автором під час короткотривалого експедиційного дослідження у Федеративній Республіці Німеччина (ФРН, земля Північний Рейн-Вестфалія, м. Бонн) на тему: "Етнонаціональна ідентичність німців на сучасному етапі". В опитуванні, проведеному з 27.07 по 31.07. 2013 року, взяло участь 50 респондентів віком від 14 до 77 років (серед них 18 чоловіків та 32 жінки). При виборі респондентів автор намагався надавати перевагу етнічним німцям. Ґрунтовне висвітлення проблеми сучасного стану було б неможливим і без аналізу сучасної німецької преси (Migazin. Migration in Germany [13], Spiegel [19], Focus [7], Frankfurter Allgemeine Zeitung [8], Berliner Zeitung [3], Die Zeit [26], Süddeutsche Zeitung [21] та ін.) та даних статистичного порталу (Das Statistik-Portal [20]), що доступні нам у якості інтернет-ресурсів.

Серед інших, респондентам було задано провокаційне питання: чи є для них важливим існування німецького етносу. 37 із 50 опитаних респондентів відповіли на це запитання ствердно. Окремі респонденти апелювали до значного внеску німецької нації у світову культуру та економіку. Велику увагу було приділено і проблемі важливості збереження німецької мови: "Звичайно для мене це було б прикро, якби, наприклад, вмерла б німецька мова, це те, про що ти думаєш у першу чергу, бо на людині не зациклишся, але Німеччина, як країна поетів і мислителів, це було б трагічно, це завжди трагічно, коли вмирає мова" [27, арк.129]. Протягом останніх років у німецькій пресі розгорнулися жваві дебати на тему загрози вимирання німецької мови в умовах мультикультурного суспільства. Коріння проблеми полягає в значній кількості мігрантів, які протягом багатьох років проживають та працюють у Німеччині, не виявляючи бажання оволодіти німецькою мовою [36, с. 115].

Послугуючись головним чином мовою свого етносу, мігранти та їх нащадки додають до неї вкраплення у вигляді німецьких слів та зворотів, продукуючи таким чином різноманітні суржикі, як наприклад, "канак шпрак" (Kanak Sprak) – мова німецьких турків [38, с. 125]. Оскільки народження нащадків у цих мігрантів складає ліву частку приросту населення Німеччини [16, с. 259], постає актуальним питання про зниження кількості носіїв німецької мови у віддаленій перспективі. Однак противники такої думки вказують на факт існування багатомовних суспільств у різних країнах (наприклад: Швейцарія, Перу, Сінгапур, країни Південної Африки і т. д.), а "отже двомовність чи багатомовність у одному мовному просторі є абсолютно нормальним явищем, ігнорувати чи навіть подавляти її – суперечить

нормальній еволюції мов" [12]. Як додатковий аргумент на користь свого переконання вони наводять факти мовної асиміляції серед деяких мігрантів Німеччини.

Противники думки про можливість "вимирання німецької мови" стверджують, що страх деякої частини німецького суспільства "опинитися як носій німецької мови "іноземцем у Німеччині" [12] не є виправданим, оскільки "наразі у Німеччині жоден носій німецької мови не є обмеженим у можливості брати участь в житті суспільства" [12], на відміну від тих, хто німецькою мовою не володіє. Лише за умови опанування німецької мови мігранти можуть претендувати на престижну освіту, високооплачувану роботу та брати участь у політиці. На основі цього противники "теорії вимирання" приходять до висновку, що: "Багатомовність шкодить не автотонному населенню, а тим, хто німецькою не говорить" [12].

Хоча ми і можемо погодитися з останнім твердженням, однак необхідно зауважити, що загрози розмивання німецького етносу та німецької мови є реальними з огляду на демографічну ситуацію та проблеми з інтеграцією іноземців у Німеччині навіть у третьому поколінні [38, с. 126]. Наразі велика кількість саме представників третього-четвертого покоління, що виросли у Німеччині, показують найвищі показники до збереження власної ідентичності, бажання відокремитися від титульного етносу, небажання спілкуватися німецькою або її вчити та жити за законами німецької держави.

Під час опитування респонденти, визнаючи, що їм небайдуже існування німецького етносу, часто зауважували, що німці є не більш важливими для цього світу ніж і будь який інший народ: "Я б теж сказала однозначно, так, це ж можна побачити на тому, що у школах закордоном викладають німецьку мову, що німецькій мові навчають, німецька культура, німецькі машини (сміється), німецька їжа, отже, я думаю, так, що це є збагачення, але не більше і не менше, ніж інші країни. Тобто, я тут не робила б (неможливо розібрати слово), що Німеччина знаходиться на третьому місці чи таке інше, а... Але є важливим, однозначно і таким, що вносить свій вклад однозначно теж" [28, арк. 117].

Проте 10 респондентів зазначили, що для них подальше існування німецького етносу та небезпека його вимирання не має жодного значення: "Оскільки у мене особисто немає дітей, то я не вважаю це дуже трагічним... На Землі і так забагато людей, думаю, ми могли б обійтися без німців. (сміється)" [29, арк. 196].

Статистичні дані станом на грудень 2013 року показують чітку тенденцію до старіння німецької нації, що є "одним із найбільших суспільно-політичних випробувань для індустріальних націй" [1]. Причинами демографічного старіння населення є довготривалі зміни у характері відтворення населення. Розрізняють так зване "старіння знизу" (поступове зменшення кількості дітей внаслідок низької народжуваності) та "старіння зверху" (викликане зниженням смертності у похилому віці при відносно низькому рівні народжуваності) [34, с. 117]. Детермінантами демографічного старіння є народжуваність та смертність [11, с. 10-11]. Як стверджує демограф Ш. Гьон, неминучість демографічного старіння німецької нації помітна ще із 70-х [11, с. 19]. Загалом тенденція до старіння характерна для більшості індустріально розвинутих країн [23, с. 201]. Проте, як зауважує Ф. Тіме, у Німеччині демографічні зміни помітні особливо гостро, адже чисельність людей, які не досягли 18 річного віку, з 28% у 1950 р. знизилась до 19% у 2001 р. [22, с. 66]. Водночас, у той же проміжок часу, різко зросла кількість людей похилого віку – із 9% до 17% [22, с. 66]. На основі статистичних даних науковцями було визначено, що до 2060 року в Німеччині кожен третій

буде старшим за 65 років [14], що відповідно матиме негативні економічні та соціокультурні наслідки.

Демографічне старіння у Німеччині обумовлене багатьма тенденціями у німецькому суспільстві: пріоритетність освіти, кар'єри, фінансового достатку, бажання подорожувати над створенням сім'ї та народженням дітей; пізня перша вагітність у багатьох жінок (як наслідок все більше жінок змушені звертатися по допомогу до лікарів, щоб зачати дитину); підвищення середньої тривалості життя людини у країні [5] (що лягає додатковим тягарем на плечі платників податків).

Зниження кількості працездатного населення, за рахунок якого забезпечуються соціальні виплати, загрожує німцям погіршенням рівня життя. Як слушно зауважує В. Тимченко, Німеччина вже зараз є найбільшим "притулком для старих", а поповнювати бюджет для пенсійних та інших соціальних виплат, скоро буде просто нікому [36, с. 109-110]. Високі темпи демографічного приросту в середовищі іммігрантів порівняно з етнічними німцями теж, як виявилось, не ідуть на користь німецькій економіці. Адаже мігранти в Німеччині отримують соціальні виплати. Більше того, коли справа стосується прав на одержання соціальних виплат, мігранти досконало знають найдрібніші деталі німецьких законів, вимагаючи все їм належне до останньої копійки [36, с. 119].

Незважаючи на активне обговорення демографічних проблем у німецькій пресі, на телебаченні та відкритий доступ до даної інформації в інтернеті [15], деякі респонденти відверто зізналися, що ніколи не задумувалися над можливою небезпечкою вимирання німецького етносу або взагалі вперше чують про таку небезпечку: "А що оцінюють, що через сто років німці зникнуть? Чи як?" [30, арк. 70]. На відверте запитання: "Чи Вам би було б шкода, якби німці вимерли?" отримуємо цікаву, проте доволі тенденційну відповідь: "Це так, інколи, кожні пару сотень років, кожні пару тисяч років, зникають, деякі вмирають і таке інше, тобто, я не настільки божевільний, щоб казати: німці мають тут і надалі..., якщо ми більше не є здатними до існування і з якихось причин вимремо, тоді я дивлюся на це зовсім реалістично, ну, добре. Звичайно, поки ми існуємо, і поки ми маємо сили я б мобілізував, я б кожному політику і кожному інтелектуалу порадив би, мобілізуйтеся, майте, народжуйте більше дітей, ми – німці не народжуємо дітей, ми вимремо, якщо будемо народжувати мало дітей, так. А кабаретисти, вони вже по телевізору ввечері кажуть: "Ідіть додому, лягайте в ліжку і робіть дітей, щоб німці не вимерли", так" [31, арк. 81-82].

Суспільна думка німців щодо цієї проблеми була сформована під впливом політики мультикультуралізму [38, с. 122-129], що є офіційною політичною доктриною у Німеччині. Респонденти часто наголошували, що, оскільки Німеччина йде шляхом європейської інтеграції та змішування етносів і культур, говорити про вимирання етносу не є вірним. Адаже від етнічного варто відмовлятися, і саме завдяки змішуванню нація буде існувати і надалі: "...я вважаю, отже якщо такі німці колись існували, мені не було б шкода, якби вони вимерли, адже щось би все одно існувало й надалі, змішана форма" [27, арк. 128]. Варто також зазначити, що автор досить часто стикалася зі скептицизмом німців стосовно терміну "німецький етнос", "німецький народ" та "німець": "...це грубі терміни... (здивовано сміється)...немає німецького народу у такому розумінні (з етнологічної точки зору – О. Т.) і тому це з етнологічної точки зору не є важливим, що є важливим, це те, щоб всі люди, що проживають у Німеччині, і, так би мовити, відчують себе німцями, як би це там не визначалось, щоб вони притримувались демократичних цінностей, і це є важливим, але я не бачу тут етнологічного зерна..." [27, арк. 127-128]. Респонденти часто ви-

являли сумнів у тому, чи взагалі можна говорити про німецький етнос як такий: "Я навіть не знаю чи з етнологічної точки зору німці взагалі колись існували і чи існують надалі, бо просто це зажди було імміграційне суспільство" [27, арк. 128].

Ще 3 респонденти не змогли дати однозначної відповіді на запитання, оскільки вони були не готові винести остаточного судження [32, арк. 90] або взагалі не віряють у можливість вимирання етносу "...у мене немає безпосередньої думки з цього приводу, бо це звучить так утопічно, оце так, народ просто так: оп, і зник" [30, арк. 71].

Отже, із результатів опитування випливає, що переважна більшість респондентів визнає важливість подальшого існування німців з огляду на їхній вклад у світову економіку, культуру та досягнення у різноманітних сферах: спорт, технології, медицина. Проте на сучасному етапі поняття "німець" трансформувалося і вже майже не несе в собі етнічних ознак. Етнічне замінюється на наявність німецького громадянства чи, подекуди, навіть просто на факт проживання у німецькій державі [37, с. 35]. Разом із тим, для досить значної частини сучасних німців подальше існування німецького етносу вже не має ніякого значення. Наслідуючи такі принципи мультикультуралізму, як мовний та етнокультурний плюралізм, толерантність, віротерпимість та відхід від жорстких рамок власної ідентичності на користь ідентичності європейської чи змішаної, німці поступово змирилися із невпинними процесами розчинення власного етносу в умовах мультикультурних реалій. Саме у змішуванні та поступовому розчиненні німецького етносу в інших культурах, яке вони називають "збагаченням", німці бачать майбутнє власної країни.

Попри наявність вдало інтегрованих та натуралізованих мігрантів, які послуговуються німецькою мовою як рідною, їхня відносно невелика кількість змушує робити негативний прогноз і для збереження німецької мови, адже зараз велика кількість нащадків мігрантів у третьому-четвертому поколіннях (які народилися та виростили у Німеччині) виявляються найменш придатними до інтеграції і схильні не виходити за рамки власної етнічної ідентичності. Небажання німців визнавати і вирішувати проблеми, котрі існують у мультикультурному суспільстві, поступово може призвести Німеччину до непередбачуваних наслідків. Ігнорування проблем та відсутність цілеспрямованих заходів з їх вирішення можуть загрозувати тим, що етнічні німці поступово втрачатимуть місце титульної нації у власній країні, що також може призвести до заміни німецької мови на мову чи навіть мови нових німців.

Список використаних джерел

1. Altersstruktur der Bevölkerung in Deutschland zum 31. Dezember 2013 / Das Statistik-Portal. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/1351/umfrage/altersstruktur-der-bevoelkerung-deutschlands/>
2. Baade D. Demografischer Wandel und internationale Wettbewerbsfähigkeit Deutschlands. Eine Analyse basierend auf Porters Ansatz / Daniel Baade. – Hannover: Deutscher Universitäts-Verlag, 2007. – 250 s.
3. Berliner Zeitung. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.berliner-zeitung.de/home/10808950,10808950.html>
4. Demografie als Herausforderung für den öffentlichen Sektor / hrsg. von Reinhold Sackmann, Bernadett Jonda, Maria Reinhold. – Wiesbaden: Vs Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – 312 s.
5. Entwicklung der Lebenserwartung bei Geburt in Deutschland nach Geschlecht in den Jahren von 1950 bis 2060 (in Jahren) / Das Statistik-Portal. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/273406/umfrage/entwicklung-der-lebenserwartung-bei-geburt-in-deutschland-nach-geschlecht/>
6. Familienbildung in Deutschland Anfang der 90er Jahre. Demografische Trends, individuelle Einstellungen und sozio-ökonomische Bedingungen. Ergebnisse des deutschen Family and Fertility Survey / hrsg. von Juliane Roloff, Jürgen Dorbritz. – Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH 1999. – 306 s.
7. Focus Online. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.focus.de/>

8. Frankfurter Allgemeine. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.faz.net/>
9. Götz I. Deutsche Identität. Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989 / Irene Götz. – Köln: Böhlau Verlag GmbH & Cie, Köln, Weimar, Wien, 2011. – 386 s.
10. Gralher M. Identität – die Frage nach dem Nationalbewußtsein neu gestellt. Ein Beitrag aus politikwissenschaftlicher Sicht / M. Gralher // *Deutschsein heute. Auf der Suche nach Identität* / hrsg. von Helga Klinke-Mibert. – Stuttgart, Bonn: Berg Verlag, 1986. – S. 26-42.
11. Höhn C. Die demografische Alterung – Bestimmungsgründe und wesentliche Entwicklungen / Charlotte Höhn // *Demografische Alterung und Wirtschaftswachstum. Seminar des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung 1998 in Bingen* / hrsg. von Grünheit E., Höhn C. – Opladen: Leske + Budrich, 1999. – S. 9-32. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/1351/umfrage/altersstruktur-der-bevoelkerung-deutschlands/>
12. Lietz Roman. Brückenbauer. Warum die Angst vor dem Aussterben der deutschen Sprache unbegründet ist / Migazin. *Migration in Germany*. – 2013. – 31.10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migazin.de/2013/10/31/warum-angst-aussterben-sprache/>
13. Migazin. *Migration in Germany*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migazin.de/>
14. Niesmann Andreas. Demografische-Strategie. Falsche Rezepte gegen das Aussterben der Deutschen / Handelsblatt. – 2012. – 25.04. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/demografie-strategie-falsche-rezepte-gegen-das-aussterben-der-deutschen/6555482.html>
15. Prognose der Bevölkerungsentwicklung in Deutschland nach Altersgruppen im Zeitraum der Jahre von 2007 bis 2050 / Das Statistik-Portal. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/248090/umfrage/entwicklung-der-bevoelkerungsstruktur-deutschlands-nach-altersgruppen/>
16. Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen / Thilo Sarrazin. – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2012. – 461 s.
17. Schirmacher F. Das Methusalem-Komplott. Die Menschheit altert in unvorstellbarem Ausmaß. Wir müssen das Problem unseres eigenen Alterns lösen, um das Problem der Welt zu lösen / Frank Schirmacher. – München: Karl Blessing Verlag GmbH, 2004. – 220 s.
18. Schödlbauer U. Bevölkerung. Über das generative Verhalten der Deutschen / Iablis. *Jahrbuch für europäische Prozesse*. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iablis.de/iablis_f2006/schoedlbauer06.html
19. Spiegel Online. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/>
20. Statista. Das Statistik-Portal. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.statista.com/>
21. Süddeutsche Zeitung. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/>
22. Thieme F. Alter(n) in der alternden Gesellschaft. Eine soziologische Einführung in die Wissenschaft vom Alter(n) / Frank Thieme. – Wiesbaden: Vs Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – 327 s.
23. Walter N. Standort Deutschland bei alternder Bevölkerung / Charlotte Höhn // *Demografische Alterung und Wirtschaftswachstum. Seminar des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung 1998 in Bingen* / hrsg. von Grünheit E., Höhn C. – Opladen: Leske + Budrich, 1999. – 212 s.
24. Westle B. Kollektive Identität im vereinten Deutschland. Nation und Demokratie in der Wahrnehmung der Deutschen / Bettina Westle. – Opladen: Leske + Budrich, 1999. – 371 s.
25. Willms B. Die Zukunft der deutschen Identität / B. Willms // *Deutsche Identität heute / Mit einem Vorwort von Heinrich Windelen*. – Stuttgart: v. Hase & Koehler, 1983. – S. 80-95.
26. Zeit Online. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zeit.de/index>
27. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. 30. – П. 3. – Од. зб. 120. – Інтерв'ю № 32-33-34. – 12 арк.
28. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (АКЕК КНУ), ф. 30, п. 3, од. зб. 119, інтерв'ю № 30-31, 6 арк.
29. АКЕК КНУ, ф. 30, п. 3, од. зб. 128, інтерв'ю № 44, 4 арк.
30. АКЕК КНУ, ф. 30, п. 3, од. зб. 110, інтерв'ю № 17, 8 арк.
31. АКЕК КНУ, ф. 30, п. 3, од. зб. 111, інтерв'ю № 18, 11 арк.
32. АКЕК КНУ, ф. 30, п. 3, од. зб. 113, інтерв'ю № 21, 4 арк.
33. Куропятник А.И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтничных обществ / А.И. Куропятник // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2000. – № 2. – С. 53-66.
34. Пирожков С.И. Демографическое старение / С.И. Пирожков // *Демографический энциклопедический словарь* / Д. И. Валентей (гл. ред.). – М: Советская энциклопедия, 1985. – С. 117-118.
35. Скорняков И.А. Иммиграционная политика Германии: сущность и динамика: автореф. дисс. ... на соиск. ученой степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02. – политические науки / Скорняков М.В.; Кемеровский государственный университет. – Чита, 2011. – 21 с.
36. Тимченко В. Час націоналізму. Стратегія виживання у глобалізованому суспільстві / Віктор Тимченко. – Київ: MEDIA, 2013. – 302 с.
37. Трохименко О. Наслідки впливу міграційних та інтеграційних процесів на етнічну самосвідомість німців / Олександра Трохименко // *The Caucasus. Economical and Social Analysis Journal of Southern Caucasus*. – 2015. – Vol. 07, Issue 01. – С. 34-37.
38. Трохименко О. Політика мультикультуралізму в громадській думці сучасної Німеччини / Олександра Трохименко / *Етнічна історія народів Європи*. – 2014. – Вип. 43. – С. 122-129.

Reference

1. Altersstruktur der Bevölkerung in Deutschland zum 31. Dezember 2013. *Das Statistik-Portal*. [Online]. Available from: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/1351/umfrage/altersstruktur-der-bevoelkerung-deutschlands/>
2. BAADÉ, D. (2007) *Demografischer Wandel und internationale Wettbewerbsfähigkeit Deutschlands. Eine Analyse basierend auf Porters Ansatz*. Hannover: Deutscher Universitäts-Verlag.
3. Berliner Zeitung. [Online]. Available from: <http://www.berliner-zeitung.de/home/10808950,10808950.html>
4. SACKMANN, R., JONDA, B., REINHOLD, M. (eds.) (2008) *Demografie als Herausforderung für den öffentlichen Sektor*. Wiesbaden: Vs Verlag für Sozialwissenschaften.
5. Entwicklung der Lebenserwartung bei Geburt in Deutschland nach Geschlecht in den Jahren von 1950 bis 2060 (in Jahren). *Das Statistik-Portal*. [Online]. Available from: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/273406/umfrage/entwicklung-der-lebenserwartung-bei-geburt-in-deutschland-nach-geschlecht/>
6. ROLOFF, J. DORBRITZ, J. (eds.) (1999) *Familienbildung in Deutschland Anfang der 90er Jahre. Demografische Trends, individuelle Einstellungen und sozio-ökonomische Bedingungen. Ergebnisse des deutschen Family and Fertility Survey*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
7. Focus Online. [Online]. Available from: <http://www.focus.de/>
8. Frankfurter Allgemeine. [Online]. Available from: <http://www.faz.net/>
9. GÖTZ, I. (2011) *Deutsche Identität. Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989*. – Köln: Böhlau Verlag GmbH & Cie.
10. GRALHER M. (1986) Identität – die Frage nach dem Nationalbewußtsein neu gestellt. Ein Beitrag aus politikwissenschaftlicher Sicht. In: H. Klinke-Mibert, ed. *Deutschsein heute. Auf der Suche nach Identität*. Stuttgart, Bonn: Berg Verlag, pp. 26–42.
11. HÖHN, C. (1999) Die demografische Alterung – Bestimmungsgründe und wesentliche Entwicklungen / Charlotte Höhn In: E. Grünheit, C. Höhn, eds. *Demografische Alterung und Wirtschaftswachstum. Seminar des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung 1998 in Bingen*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 9–32.
12. LIETZ, R. (2013) Brückenbauer. Warum die Angst vor dem Aussterben der deutschen Sprache unbegründet ist. *Migazin. Migration in Germany*. [Online]. Available from: <http://www.migazin.de/2013/10/31/warum-angst-aussterben-sprache/>
13. Migazin. *Migration in Germany*. [Online]. Available from: <http://www.migazin.de/>
14. Niesmann A. (2012) Demografische-Strategie. Falsche Rezepte gegen das Aussterben der Deutschen. *Handelsblatt*. [Online]. Available from: <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/demografie-strategie-falsche-rezepte-gegen-das-aussterben-der-deutschen/6555482.html>
15. Prognose der Bevölkerungsentwicklung in Deutschland nach Altersgruppen im Zeitraum der Jahre von 2007 bis 2050. *Das Statistik-Portal*. [Online]. Available from: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/248090/umfrage/entwicklung-der-bevoelkerungsstruktur-deutschlands-nach-altersgruppen/>
16. SARRAZIN, T. (2012) *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*. München: Deutsche Verlags-Anstalt.
17. SCHIRRMACHER, F. (2004) *Das Methusalem-Komplott. Die Menschheit altert in unvorstellbarem Ausmaß. Wir müssen das Problem unseres eigenen Alterns lösen, um das Problem der Welt zu lösen*. München: Karl Blessing Verlag GmbH.
18. SCHÖDLBAUER, U. Bevölkerung. Über das generative Verhalten der Deutschen. *Iablis. Jahrbuch für europäische Prozesse*. [Online]. Available from: http://www.iablis.de/iablis_f2006/schoedlbauer06.html
19. Spiegel Online. [Online]. Available from: <http://www.spiegel.de/>
20. Statista. Das Statistik-Portal. [Online]. Available from: <http://de.statista.com/>
21. Süddeutsche Zeitung. [Online]. Available from: <http://www.sueddeutsche.de/>
22. THIEME, F. (2008) *Alter(n) in der alternden Gesellschaft. Eine soziologische Einführung in die Wissenschaft vom Alter(n)*. Wiesbaden: Vs Verlag für Sozialwissenschaften.
23. WALTER, N. (1999) Standort Deutschland bei alternder Bevölkerung. In: E. Grünheit, C. Höhn, eds. *Demografische Alterung und Wirtschaftswachstum. Seminar des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung 1998 in Bingen*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 112-124.
24. WESTLE, B. (1999) *Kollektive Identität im vereinten Deutschland. Nation und Demokratie in der Wahrnehmung der Deutschen*. Opladen: Leske + Budrich.
25. WILLMS, B. (1983) Die Zukunft der deutschen Identität. In: H. Windelen, ed. *Deutsche Identität heute*. Stuttgart: v. Hase & Koehler, pp. 80–95.
26. Zeit Online. [Online]. Available from: <http://www.zeit.de/index>
27. Архів кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (АКЕК КНУ), фонд 30, папка 3, одынысія збереження 120, інтерв'ю 32-33-34, 12 аркушів.
28. АКЕК КНУ, фонд 30, папка 3, одынысія збереження 119, інтерв'ю 30-31, 6 аркушів
29. АКЕК КНУ, фонд 30, папка 3, одынысія збереження 128, інтерв'ю 44, 4 аркуші.

30. AKEK KNU, fond 30, papka 3, odyntsia zberezhenia 110, interviu 17, 8 arkushiv.
31. AKEK KNU, fond 30, papka 3, odyntsia zberezhenia 111, interviu 18, 11 arkushiv.
32. AKEK KNU, fond 30, papka 3, odyntsia zberezhenia 113, interviu 21, 4 arkushiv.
33. KUROIATNIK, A.I. (2000) Multikulturalizm: ideologiya i politika sotsyalnoi stabilnosti. *Zhurnal sotsiologii i sotsyalnoi antropologii*. 2, 53-66.
34. PIROZHKO, S.I. (1985) Demograficheskoe starenie. In: D.I. Valentei, ed. *Demograficheskii entsyklopedicheskii slovar'*. Moskva: Sovetskaia entsyklopediia, pp. 117-118.

35. SKORNIKOV, I.A. (2011) *Immigratsionnaia politika Germanii: sushchnost i dinamika*. Abstract of unpublished thesis (Ph.D. in History), Kemerovskii gosudarstvennyi universitet.

36. TYMCHENKO, V. (2013) *Chas natsionalizmu. Stratehiia vyzyvannia u hlobalizovanomu suspilstvi*. Kyiv: MEDIA.

37. TROKHIMENKO, O. (2009) Naslidky vplyvu migratsiinkh ta intehratsiinykh protsesiv na etnichnu samovidomist nimtsiv. *The Caucasus. Economical and Social Analysis Journal of Southern Caucasus*. 07(01), 34-37.

38. TROKHIMENKO, O. (2014) Polityka multykulturalizmu v hromadskii dumtsi suchasnoi Nimechchyny. *Etnichna istoriia narodiv Evropy*. 43, 122-129.

Надійшла до редколегії 05.03.15

O. Trokhymenko, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PROBLEMS IN THE ETHNIC AND DEMOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF THE MODERN GERMANY

The article is devoted to the vision of the potential population ageing in Germany by the modern Germans. It is based on the interviews that were made by the author during 2013 in the Federal City of Bonn in the German state of North Rhine-Westphalia. Special attention is paid to the personal opinions of respondents about hypothetical disappearance of the German nation from the ethnic map of the Europe. The transformation of the concept of "German citizen" under the influence of the multicultural policy in Germany is also considered. The author suggests that there are forming some risks in German society that might lead to the possible dissolution of the German language in conditions of the multicultural society. There is a possibility of the appearance of the mix, formed from the combination of the German language and the languages of the immigrants. The Germans also could lose the position of the titular nation in their own country. Due to the demographic problems – population ageing and the declining of the fertility, there is a risk of the hypothetical disappearance of the ethnic Germans. Meanwhile, the fertility rates among the immigrants are high. The ignoring of such tendencies and the problems of assimilation of the people with different cultures might lead the Germany to decline.

Key words: Germans, multicultural society, demographic aging in Germany, migrants.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

УДК 39(477):929 "1969"

I. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

1969 РІК В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ОЧИМА КДБ

Увазі читачів пропонується публікація раніше не введеного до наукового обігу документа з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Йдеться про детальний звіт керівництва Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР про роботу за 1969 р. Документ, свого часу, був виготовлений в єдиному примірнику і, після прочитання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелестом, був повернений до архіву КДБ. У документі подається детальна характеристика оперативних сил радянських органів держбезпеки, які функціонували на території УРСР в 1969 р. (із чисельними даними про особовий склад, внутрішню і зовнішню агентуру тощо), їхню структуру, основні напрямки роботи за рік. Також у пропонованому документі містяться статистичні дані про "антирадянські прояви", які мали місце на території республіки, про заходи і засоби, задіяні органами державної безпеки для їхньої локалізації та ліквідації. Окрему увагу укладачі звіту приділили розвідувальній та контррозвідувальній роботі, зокрема здобуттю шпигунської інформації закордоном, "розробці" політичних центрів української еміграції тощо. Документ також включає інформацію про слідчу, профілактичну роботу, діяльність Колегії КДБ при Раді міністрів УРСР.

Наприкінці опублікованого звіту також містяться пропозиції щодо покращення роботи КДБ на території України в майбутньому.

Ключові слова: Комітет державної безпеки, антирадянські елементи, антирадянська еміграція, агенти, розвідка, контррозвідка.

У свідомості значної частини українських громадян старшого покоління роки "брежнєвського застою" асоціюються із "золотим віком" Радянського Союзу. Для молодших мешканців України вони видаються "нудними" і мало важливими в історичному процесі (порівняно із світовими війнами, революціями чи, навіть, горбачовською "перебудовою"). Навіть професійні історики рідко погоджуються із ключовим значенням цього періоду у вітчизняній та світовій історії [5, с. 27-28]. Проте, за лаштунками "спокійного життя" радянських українців розгорталися події, про які знали тільки "обрані" з органів державної безпеки та найвищого компартійного керівництва. Лише цілком таємні документи давали розуміння того, що позірний суспільний "спокій" гарантувався діями невиспущених спецслужб, тисяч їхніх агентів і шпигунів.

Після "гарячого" для світової соціалістичної системи 1968 р., який поставив існування "радянського табору" на межу розвалу у зв'язку з відомими подіями в Чехословаччині та, меншою мірою, в Польщі, радянські спецслужби з особливою ретельністю посилили свою працю. Непоодинокі співчутливі відгуки про "Празьку весну" [1, с. 37-53; 5, с. 7-36; 6, с. 54-137] та студентські виступи в Польщі [2, арк. 239-248; 3, арк. 5-10], що фіксувалися агентурою КДБ в середовищі мешканців України, вказували на існування в українському суспільстві суттєвих опозиційних настроїв щодо політики, яку здійснювала радянська влада. Невдоволення слід було локалізувати і нейтралізувати, відтак, починаючи з 1969 р., співробітники КДБ активізували свою роботу у всіх напрямках.

Процес розсекречення документів колишніх радянських спецслужб зробив можливим доступ до колись цілком таємних документів радянського режиму. Одним із таких документів був детальний "Звіт про підсумки роботи органів Комітету державної безпеки при Раді міністрів Української РСР за 1969 рік" [4, арк. 7 – 28], який зберігся у фонді 16 "Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и государственные органы" Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Документ є оригінальним машинописом, який включає двадцять дві сторінки тексту. Цифрові дані та окремі дати вписані від руки. На першій сторінці звіту (правий верхній кут) міститься прямокутний штамп "ЦК КП України Загальний відділ II сектор Вх. № 12 сс "22" арк. "19" І 1970 р. Підлягає поверненню". В лівому вер-

хньому куті написана резолюція "Возвратить. Доложено т. Шелесту П.Е.", нерозбірливий підпис і дата: 20 лютого 1970 р., яка свідчить про те, що в Центральному комітеті Компартії України документ аналізувався рівно протягом одного місяця [4, арк. 7]. Значної кількості приміток чи підкреслень, зроблених П. Шелестом або його помічниками, на документі немає. Лише на 11-й сторінці документа (невідомо ким) зроблено помітку олівцем на лівому полі аркушу навпроти абзацу, в якому йдеться про посилення боротьби з нелегальною агентурою іноземних розвідок ("Розроблена і запроваджується на практиці єдина пошукова система виявлення агентів нелегалів на стадії легалізації та осідання, яка передбачає використання установ і документації населення" [4, арк. 17]). Аналогічна неавторизована і не прокоментована позначка міститься на 15-й сторінці документа, навпроти абзацу, в якому йдеться про нелегальне повернення депортованих кримських татар на батьківщину ("Під впливом "автономістів" кримські татари здійснювали спроби незаконного масового переселення на помешкання в Крим, оселялися в прилеглих з ним областях" [4, арк. 21]).

На останній сторінці міститься підпис голови КДБ при Раді міністрів УРСР В. Нікітченка, зроблений зеленим чорнилом [4, арк. 28].

Документ складається із невеликої преамбули, шести рубрикованих розділів та прикінцевих міркувань. Розділи пронумеровані римськими цифрами, їхні назви надруковані підкресленими великими (заголовними) літерами (за винятком шостого розділу, який не має назви) [4, арк. 25]. Назви рубрик надруковані підкресленими стандартними літерами. Вписування від руки цифрових даних свідчить про надвисоку таємність документа, який виконано в єдиному примірнику.

Вміщена у звіті інформація дозволяє скласти враження про оперативні сили, якими диспонували радянські спеціальні служби в Україні наприкінці 1960-х рр.; про кількість агентури КДБ при Раді міністрів УРСР, яка діяла в Україні та закордоном; про оперативно-технічні засоби; інформаційно-аналітичну роботу; про контррозвідувальну й розвідувальну діяльність; про боротьбу з "антирадянськими елементами"; про "розробки" українських політичних організацій, що існували в діаспорі; про "антирадянські" прояви серед мешканців України тощо.

Документ є важливим джерелом як для вивчення суспільно-політичного життя в Україні, так і для дослідження з історії радянських спецслужб. Його уважне дослідження також може дати багатий матеріал для практич-

* Вх. № 12 сс – Вхідний номер 12 цілком таємно (рос. – совершенно секретно)

ної діяльності в умовах ведення пропагандистської і агентурної війни, адже чимало засобів та методик із арсеналу колишнього КДБ на сьогодні використовується російськими спеціальними службами в Україні та світі.

Пропонований увазі читачів документ публікується, згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу зі збереженням оригінальної стилістики та орфографії.

Совершенно секретно
Серия "К"
экз. № 1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

ОТЧЕТ

об итогах работы органов Комитета государственной безопасности при Совете Министров Украинской ССР

за 1969 год**

В 1969 году органы государственной безопасности республики, руководствуясь решениями и указаниями ЦК КПСС и ЦК КП Украины, выполняя приказы и директивы КГБ при СМ СССР и учитывая складывающуюся оперативную обстановку, принимали меры к повышению эффективности разведывательной работы, борьбы с подрывной деятельностью разведок, идеологических центров противника и враждебных элементов внутри республики, к улучшению качества следствия и работы с кадрами.

I. ОПЕРАТИВНЫЕ СИЛЫ ОРГАНОВ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ

В 1969 году органы КГБ Украины для решения задач по обеспечению государственной безопасности республики имели оперативные силы: чекистские кадры, закордонную агентуру, внутреннюю агентуру, оперативно-технические средства и службу наружного наблюдения.

Чекистские кадры. Оперативная деятельность на Украине осуществлялась Комитетом, 25 областными и 190 горрайорганами.

В основных оперативных подразделениях (1-е, 2-е, 5-е***), являющихся организаторами всего оперативного процесса, и горрайорганах насчитывается 2.593 офицера (на начало 1954 г. их было 7.061), из них в первых подразделениях – 155, во вторых – 787, в пятых – 690 и горрайорганах – 961 чел. Среди них:

- высшее и незаконченное высшее образование имеют – 86,4%
- чекистскую подготовку – 82,4%
- работают в органах свыше 10 лет – 57,2%
- имеют возраст до 40 лет – 58,2%
- иностранными языками владеют – 357 работников.

В истекшем году принято в органы и назначено на офицерские должности 253 чел., из них четвертая часть ранее работали в партийных, советских и комсомольских органах. Резерв нового приема на оперативную работу составляет 458 человек, в том числе 87 – с партийной, советской и комсомольской работы, 65 чел. – владеют иностранными языками. Этот резерв является недостаточным и Комитет принимает необходимые меры к его значительному увеличению. Выполнено задание КГБ при СМ СССР по подготовке оперативного состава для работы в закордонных резидентурах (рекомендовано 23 человека).

Проводилась работа по дальнейшему повышению чекистского мастерства оперативного состава. Систематически проводилась командирская учеба руководящего состава, сборы-семинары по линиям работы, занятия по изучению и совершенствованию иностранных языков. Постоянное внимание уделялось идейной закалке кадров, овладению ими марксистско-ленинской теории, воспитанию сотрудников в духе высокой партийности.

Подавляющее большинство чекистов республики строго соблюдают принципы коммунистической морали, с честью и достоинством оправдывают высокое звание работников органов госбезопасности. Однако отдельные офицеры и сотрудники еще допускают нарушения служебной и воинской дисциплины. Комитет остро и принципиально реагирует на такие случаи, принимает меры по укреплению дисциплины.

Закордонная агентура. Органы госбезопасности Украины сейчас имеют 90 закордонных агентов, из них по первой линии – 30, второй – 49 и пятой – 11.

В истекшем году работа велась с 59 агентами; с остальными 31 агентом встречи не предусматривались, либо были проведены по другим причинам. В 1969 году завербовано 37 закордонных агентов, 16 из них – по линии 1 управления, 10 – 2 управления, 11 – 5 управления. Закордонная агентура располагает определенными возможностями по добыче политической, научно-технической и оперативной информации, а также для разработки зарубежных националистических центров, хотя она не может удовлетворить необходимость добывания в требуемом объеме информации о противнике.

Для работы в особых условиях завершена проверка и передано КГБ СССР 9 кандидатов. Закончена разработка 13 документальных вариантов.

* Серия "К" – поштова позначка, що означала передачу пошти кур'єром.

** Тут і далі підкреслення співпадають з оригінальними

*** Йдеться про 1-ше (зовнішня розвідка), 2-ге (контррозвідка) і 5-те (контррозвідувальна боротьба з ідеологічними диверсіями противника) управління КДБ.

В международные организации и по линии научного и культурного обмена направлено на длительные сроки 23 агента из числа советских граждан, которые переданы на связь резидентурам. Кратковременно командировались за границу с разведывательными заданиями более 200 агентов и доверенных лиц.

Особое внимание уделялось оперативной подготовке 40 агентов-вербовщиков из числа советских граждан, два из них осуществили вербовки иностранцев за кордоном.

3 агента и доверенное лицо внедрены в агентурную сеть противника. Ведется 30 дел по подставе нашей агентуры спецслужбам противника, а также 19 вербовочных разработок на официальных сотрудников разведывательных и контрразведывательных органов и на 5 агентов спецслужб противника.

Направлено на постоянное жительство в США и Израиль 2 агента с целью внедрения в сионистские и клерикальные круги этих стран.

Внутренняя агентура. Агентурный аппарат внутри республики в истекшем году увеличился на 972 агентов и составляет 24.606 человек, в том числе в первых подразделениях – 572, во вторых подразделениях – 6.714, в пятых – 4.695 и в горрайорганах – 11.783 чел.

В последние годы органы госбезопасности Украины планомерно осуществляют мероприятия по укреплению агентурных позиций на основных участках оперативной деятельности, прежде всего в поисковой работе, повышению эффективности использования агентурного аппарата, его роли и места в контрразведывательном процессе.

572 агента из числа советских граждан используются для добывания военно-политической и научно-технической информации о противнике; 292 агента – против зарубежных националистических центров.

Увеличивается объем работы с агентурой сотрудников оперативных подразделений Комитета. На личной связи работников 1,2 и 5 управлений Комитета состоит 504 агента против 431 к началу 1968 г. Сотрудники Комитета работают также с агентурой местных органов по основным оперативным делам.

Оперативно-технические средства. Принимались меры по повышению эффективности использования специальной техники. В отчетном периоде проведено 8.368 оперативно-технических мероприятий, в том числе по иностранцам 4.699, по лицам, имевшим контакты с иностранцами, подозрительными на принадлежность к разведкам противника, на лиц, проверявшихся или разрабатывавшихся по подозрению в шпионаже, – 679 мероприятий. Чаще проводились острые и оперативно более результативные мероприятия: негласные досмотры, использование техники в нестационарных условиях, в ходе наружного наблюдения.

В практику работы службы ПК внедрена методика поиска на почтовом канале преступных связей и предотвращения использования этого канала во враждебных целях.

Следует отметить, что имеющиеся в органах госбезопасности Украины оперативно-технические средства не удовлетворяют потребности оперативных подразделений и требуют укрепления их, улучшения качества, а также повышения эффективности их использования.

Служба наружного наблюдения. Несколько улучшилась работа наружного наблюдения. В УКГБ Одесской, Крымской, Харьковской областей активно использовалась секретная фото- и киносъемка для оперативной документации действий объектов наблюдения и их связей. Более эффективно осуществлялось наружное наблюдение в комплексе с агентурными, оперативно-техническими и радиоконтрразведывательными мероприятиями.

Информационно-аналитическая служба. В 1969 году в Комитете введена в действие информационно-аналитическая система, предусматривающая целенаправленный процесс добычи информации, необходимой для решения выработанных задач, обеспечивающая единые принципы отбора, накопления и выдачи оперативной информации.

Из общего потока информации отобрано и учтено 34 тысячи унифицированных карт. На счетно-перфорационной технике обработано 14 тысяч единиц информации, добытой органами КГБ республики о подрывной деятельности противника. Путем сопоставления и интегрирования этой информации с ранее накопленной выдано более 2 тысяч обогащенных информаций, некоторые из них послужили основанием для заведения 25 дел оперативной проверки. Созданная в истекшем году система поступления информации позволила проверить по централизованному массиву 27.970 иностранцев (одну треть всех посетивших республику) и выдать 851 ранее добытую информацию о разведчиках и агентах, следовавших в потоке иностранцев, о характере их разведывательной и иной подрывной деятельности, и это дало возможность сосредоточить усилия органов КГБ на разработке конкретных лиц и в ряде случаев реализовать добытую на них информацию.

В отчетном периоде улучшилось взаимодействие территориальных органов с особыми отделами военных округов, Черноморского флота, дислоцирующихся на Украине, на многих участках оперативная деятельность ведется по единым планам с использованием имеющихся оперативных средств, принимаются совместные решения по добываемой информации.

II. ДОБЫВАНИЕ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ О ПРОТИВНИКЕ

В результате использования наших агентурно-оперативных возможностей в 1969 году добыто свыше 700 военных, политических и оперативных информаций, в том числе о деятельности сионистских центров, положении в политических партиях Канады, политической обстановке в Испании и ряде стран Ближнего Востока; оперативная информация о некоторых приемах и методах деятельности американской разведки, о дислокации, учебном процессе и режиме охраны французского центра по подготовке кадров для осуществления диверсии и саботажа в СССР и других социалистических странах, используемой против СССР, об устремлениях и подрывной деятельности спецслужб ФРГ в отношении Советского посольства в Бонне и по другим вопросам. Больше, чем в прежние годы, получено оперативной информации для реализации органами КГБ Украины от сотрудника резидентуры в США.

* Очевидно, идет речь про "почтовый канал" зв'язку.

Добыто около 500 научно-технических информации и 22 образца новой техники, в том числе по заданиям Военно-промышленной комиссии 41 информация и 7 образцов военной техники.

Значительное количество добытой развединформации реализовано через соответствующие министерства и ведомства.

III. ДЕЙСТВИЯ РАЗВЕДОК И СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИВНИКА, АНТИСОВЕТСКОЙ ЭМИГРАЦИИ ПРОТИВ УКРАИНЫ

Действия разведок противника. В 1969 году органы госбезопасности Украины фиксировали действия главным образом разведок США, ФРГ, Японии, Италии, Турции, Греции.

Действия разведки США на канале научно-технического обмена направлялась на добывание разведывательной информации о теоретических и экспериментальных исследованиях в области авиа- и ракетостроения, кибернетики и вычислительной техники; о технологических разработках производства специальной стали, титана и других жаростойких сплавов. Военные разведчики, совершившие более 30 поездок по республике, вели визуальную разведку объектов вооруженных сил и оборонной промышленности, расположенных в пунктах их временного пребывания, особенно в Харькове, Киеве, Львове, Одессе, Запорожье, Симферополе, а также расположенных на маршрутах движения. В г. г. Полтаве, Харькове, Кривом Роге, Ровно они предпринимали попытки проникнуть в расположение военных и важных промышленных объектов. Американские специализированные туристические группы собирали информацию об экономическом и внутривнутриполитическом положении на Украине, проводили идеологическую диверсию.

Действия разведки ФРГ выражались в попытках подбора и обработки советских граждан с целью их вербовки; в подставе своей агентуры органам КГБ; в сборе политической информации и проведении идеологической диверсии с использованием туристических групп молодежи, поездки которых оплачиваются государством и крупными фирмами; в визуальном сборе информации о военных, промышленных и транспортных объектах, перевозках военных грузов по железной дороге.

Действия разведки Франции выражались в изучении кандидатов на вербовку в качестве агентов из числа советских военнослужащих, специалистов особо важных объектов и лиц, проживающих в расположении военных объектов. Военные разведчики вели визуальную разведку военных объектов в Черновцах, в Крыму и некоторых других городах.

Действия разведки Италии на морском канале проявлялись в сборе разведывательной информации по Черноморским портам Украины с использованием итальянских моряков, представителей фирм, а также советских граждан "втемную". Зафиксировано стремление итальянцев к приобретению агентурных источников.

Действия разведки Японии просматриваются в активном использовании канала научно-технического обмена. Отмечается повышенный интерес японцев к институту электросварки АН УССР, тенденция к "тотальному" сбору технической информации, включая проблемы оборонного значения. В числе специалистов-шефмонтажников направляется агентура для сбора военной, экономической и политической информации путем визуального наблюдения, фотографирования и использования советских граждан "втемную". Действия разведки проявляются также в активном изучении отдельных советских граждан во время пребывания в Японии, где они подвергаются идеологической обработке, задабриванию различными подарками.

Действия спецслужб противника в антисоветской эмиграции. В период подготовки к празднованию столетия со дня рождения В.И. Ленина, специальные службы противника, используя все свои возможности, усилили враждебную деятельность против Украины. Путем засылки антисоветских документов и материалов, радиопередач, использования поездок иностранцев на Украину они пытались идейно влиять на советских людей, вызывать недоверия к политике Правительства, особенно в национальном вопросе.

Основные националистические центры "Закордонные части организации украинских националистов" – ЗЧ ОУН, ОУН-солидаристы (мельниковцы) и "Закордонное представительство главного освободительного совета" – ЗП УГВР, приспособлявая свои доктрины и тактику к современному антикоммунистическому курсу империалистических государств и ориентируя свои кадры на подрыв Советского Союза изнутри, главные усилия направляют на то, чтобы удержать значительную политически организованную часть украинской эмиграции на антисоветских позициях и развернуть активную националистическую деятельность на Украине с нелегальных позиций. Наиболее активно проявляют себя националистические звенья, находящиеся в США, Франции, Канаде, ФРГ и Англии.

В связи с ленинским юбилеем эти организации объявили 1969-70 годы годами "мобилизации теоретических сил украинского национализма" на борьбу против марксизма-ленинизма.

Имела место массовая засылка гражданам республики документов т. н. "IV Великого сбора ОУН", пронизанных лозунгами "Киев против Москвы", материалов о 49-летию ОУН и десятилетия смерти Бандеры, писем с террористическими угрозами в адрес партийных, советских, научных и творческих работников, а также советских представителей за границей.

Эти центры пытаются проложить каналы связи с националистическими элементами на Украине. В этих целях по линии культурного обмена посылаются их эмиссары, используется территория и отдельные граждане социалистических стран. Особенно Польши и Чехословакии, а в последнее время и Румынии, Югославии, осуществляются попытки вербовать наших граждан за границей для выполнения враждебных заданий.

Отмечается активность против республики зарубежной организации НТС.

Усилилась подрывная деятельность сионистских и религиозно-сектантских центров, особенно Ватикана, в совершении идеологической диверсии, изыскании каналов связи с антисоветскими и реакционными элементами в республике, сборе через них клеветнической информации и снабжении антисоветской литературой. Заметно возрос приезд эмиссаров сионистских центров из США, Франции, Австрии с целью приобретения среди еврейских националистов постоянных информаторов и разжигания эмигрантских настроений среди евреев.

* Очевидно, йдеться про Народно-трудоуний союз російських солідаристів – право-радикальної організації російських емігрантів.

IV. БОРЬБА С ПОДРЫВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ РАЗВЕДОК И СПЕЦСЛУЖБ ПРОТИВНИКА

С учетом проводимой подрывной деятельности империалистических разведок органы госбезопасности республики сосредоточивали свои усилия на совершенствовании контрразведывательного поиска на каналах, используемых противником в разведывательной деятельности, и прежде всего на канале въезда иностранцев в республику, выезда советских граждан за границу, в том числе и в сопредельные социалистические страны, на почтовом канале, на базе защиты государственных секретов.

В ходе работы среди иностранцев, посетивших республику, выявлено 343 человека, которые по совокупности характеризующих данных и зафиксированных первичных действий привлекали внимание органов госбезопасности и были подвергнуты дальнейшему изучению, разработке с перспективой пресечения подрывных акций или использования в интересах органов КГБ (всего республику в 1969 г. посетило 90 тысяч иностранцев).

Проводились оперативно-проверочные мероприятия еще по 318 иностранцам, которые согласно ориентировкам центра и других органов подозревались в причастности к разведывательным, контрразведывательным органам и другим спецслужбам противника.

Из 661 иностранца, разрабатывавшихся в прошлом году контрразведывательными подразделениями КГБ Украины – 36 иностранцев разрабатывались по подозрению в агентурной деятельности; по 16 из них добыты данные, усиливающие подозрения.

Разработка иностранцев, подозреваемых в агентурной деятельности, велась в сочетании с контролем поведения известных органам КГБ советских граждан (операция "Сигнал"). В результате зафиксировано: два контакта советских граждан с иностранцами в других городах, 5 совпадений с пребыванием в районе или маршрутом движения иноразведчиков, 5 случаев пребывания объектов в местах, где проводились мероприятия по линии Министерства обороны.

Выдворены за сбор разведывательной информации 3 японца – шэфмонтажника: АКИБА, ЕСИХАРА и ТАХАСАКИ.

В результате разработки и следствия установлено, что они имели разведывательные задания по Украине от Исследовательского бюро при Кабинете министров Японии собирать сведения о расположении в республике воинских частей, о состоянии шоссейных железных дорог, их пропускной способности, о грузоподъемности мостов на дорогах и их месте нахождения; о жизненном уровне населения, заработной плате рабочих и др.

Указом Президиума Верховного Совета СССР, в интересах поддержания нормальных отношений между Советским Союзом и Японией, АКИБА и ЕСИХАРА освобождены от уголовной ответственности.

При проведении в Крыму мероприятия "Барс" по группе американских военных разведчиков зафиксировано два радиосигнала СКП* в момент появления в этом районе объекта нашей проверки.

Со стороны 80 иностранцев зафиксировано ведение визуальной разведки, в 22 случаях действия иностранцев по визуальной разведке пресечены, 3 автолюбителя – англичанин ПЕТЕРКИН, шведы ЮХАНСОН и САЛИН – выдворены из Советского Союза. Выдворен также гость посольства США в Москве КАССИС, который был захвачен в Одессе во время использования спецаппаратуры.

Во время следования иностранцев по железным дорогам, водным и воздушным транспортом, совместно с линейными подразделениями в 104 случаях проводились комплексные агентурно-оперативные мероприятия с использованием агентурных и оперативно-технических средств.

В подвижном составе международных поездов обнаружено 10 тайников с реакционной литературой и контрабандными товарами.

Пресечена идеологически вредная деятельность 185 иностранцев, из них 40 выдворены из страны. У иностранцев изъято 15 тысяч экземпляров идеологически вредной литературы. Кроме того, выдворено 25 иностранных студентов из числа тех, которые в последнее время активизировали свою деятельность по созданию провокационных ситуаций и нежелательных эксцессов.

Выявлена и пресечена контрабандно-валютная деятельность 438 иностранцев, из них 24 человека выдворены из Советского Союза, оштрафовано 32, профилактировано и предупреждено с изъятием контрабанды 382 чел. Из числа 239 советских граждан, изблеченных в проведении контрабандно-валютной деятельности, арестовано с изъятием контрабанды 216 чел. У иностранцев и советских граждан, изблеченных в контрабандной валютной деятельности, изъято и сдано в доход государства валюты и контрабандных товаров на сумму около 300 тысяч рублей.

На канале выезда советских граждан за границу (всего выезжало 34.929 чел., в том числе в капиталистические страны 3.444 и развивающиеся 2.219 чел.), зафиксировано 83 случая активного изучения советских граждан иностранцами, причастными к спецслужбам противника, 14 фактов проявления интереса к научно-исследовательским институтам и к 15 ученым Украины.

Получена информация о неправильном поведении в отношении 255 советских граждан, в т. ч. о 23 чел., которые находились в ситуациях, часто используемых противником для вербовочных акций. В поведении 13 советских граждан зафиксированы отдельные косвенные признаки, характерные для действия агентурных источников противника. На основании добытой информации заведено 7 дел оперативных проверок с окраской "измена Родине в форме шпионажа", 31 чел. включен в операцию "Сигнал". Зафиксировано, предупреждено либо пресечено 10 фактов склонения советских граждан к невозвращению в СССР.

В связи с изменой Родине супругов КАРТАШЕВЫХ, в соответствии с указаниями КГБ СССР, принимаются меры к улучшению проверки выезжающих, их оперативного изучения в странах пребывания, подготовки оперсостава и агентуры, направляемых за кордон, а также целеустремленного использования этого канала в интересах органов КГБ.

В результате лучшего использования оперативных сил повысилась эффективность поисковых мероприятий. В истекшем году заведено 46 дел оперативного учета с окраской "измена Родине в форме шпионажа", в том числе на каналах связи агентуры противника с разведцентром – 30, на базе защиты секретов на объектах промышленности, транспорта и связи – 16.

Находится под оперативным наблюдением 336 бывших агентов противника, в разное время разоблаченных органами КГБ.

* Имовірно, йдеться про перехоплення супутникових сигналів або сигналів спецапаратури Стартовим командним пунктом (СКП), який використовується на військово-польових аеродромах.

Принимались меры к улучшению работы по выявлению вражеской агентуры, возможно действующей с нелегальных позиций. Разработана и вводится в практику единая поисковая система выявления агентов нелегалов на стадии легализации и оседания, предусматривающая использование учреждений и документации населения*.

В результате поисковой работы получено 2.300 различных сигналов, в процессе проверки которых выявлено 28 бывших агентов германских разведывательных и контрразведывательных органов, 333 карателей, полицейских и других немецких пособников, 44 бывших членов ОУН, проживающих под другими установочными данными, и 116 уголовных преступников.

Совместно с Западным пограничным округом задержано 204 нарушителя границы: в сторону СССР – 91, из СССР – 113. Арестовано 36 чел., профилактровано – 39 чел. 4 человека, вынашивавших изменнические настроения, в результате проведенных мероприятий, были захвачены в открытом море при попытке изменить Родине.

В процессе розыска государственных преступников военного и послевоенного времени разыскано проходящих по Всесоюзному розыску 36 чел., по местному – 5. Арестовано 8 чел. По материалам КГБ УССР другими органами КГБ арестовано 4 госпреступника.

В истекшем году чекистская работа велась на 202 заводах, научно-исследовательских институтах и конструкторских бюро оборонных отраслей промышленности и других объектах, привлеченных к выполнению заказов Министерства обороны. Дополнительно было взято в оперативное обслуживание 20 строящихся объектов и 5 войсковых частей МВД, осуществляющих охрану оборонных предприятий.

В десяти УКГБ по 11 темам на 54 объектах ракетной, радиоэлектронной, танковой и др. промышленности агентурно-оперативная работа велась преимущественно по комплексным мероприятиям.

Осуществлено 950 проверок состояния режима секретности и 73 проверки обеспечения радиомаскировки при работе радиоаппаратуры военного применения. Проведено 125 семинаров-совещаний с работниками режимных и секретных подразделений, прочитано 4145 лекций и бесед о повышении политической бдительности.

Из 14 случаев утрат секретных документов – 5 найдено, в 4-х случаях розыск прекращен, остальные документы разыскиваются.

Предотвращено 42 назревавших чрезвычайных происшествия в промышленности и на транспорте, 22 случая нарушения режима секретности на объектах промышленности и транспорта. Проведено расследование 129 чрезвычайных происшествий, в 8 случаях они были совершены умышленно. Проведено 368 мероприятий по обеспечению секретности и безопасности движения 71 литерного поезда** и 297 самолетов.

Работа против антисоветской эмиграции. В деятельности органов государственной безопасности республики против центров антисоветской эмиграции одним из основных направлений являлось усиление противоречий между различными центрами и ослабление объединительных тенденций.

В 1969 году, используя возможности загранточек в США, Канаде и ФРГ, осуществлено 14 активных оперативных мероприятий, направленных на усиление противоречий в националистической среде, компрометацию отдельных главарей ЗЧ ОУН.

С целью разжигания вражды между ЗС ОУН, ЗП УГВР и ОУН-с изготовлена в выгодном нам плане и распространена на Западе брошюра, в которой содержатся не публиковавшиеся за кордоном решения IV конференции ЗЧ ОУН.

В связи с выступлением газеты "Шлях перемоги" против неонацизма, от имени сторонников ЗЧ ОУН изготовлена на немецком языке листовка, рассчитанная на то, чтобы вызвать у властей ФРГ и коренного населения недовольство бандеровцев.

Используя нападки на главаря ЗЧ ОУН СТЕЦЬКО, содержащиеся в одной из статей журнала "Український самостійник", было изготовлено и распространено две карикатуры, компрометирующие СТЕЦЬКО.

По случаю 10-й годовщины со дня смерти Бандеры и попыток украинских националистов использовать эту дату в антисоветских целях совместно с берлинским аппаратом проведен ряд оперативных мероприятий, направленных на компрометацию и снижение значимости этих акций.

Через возможности Общества культурных связей с украинцами за рубежом распространено 14 специально подготовленных книг и брошюр против зарубежных националистов общим тиражом 182 тысячи экземпляров; более 40 статей, компрометирующих националистов, опубликовано в газете "Вісті з України".

Значительное внимание уделялось выявлению, перехвату и оперативному использованию каналов связи закордонных центров ОУН на Украину. В 1969 году выявлено и ведется агентурная разработка двух каналов связи закордонных центров ОУН на Украину. По одной из разработок главари ЗЧ ОУН приняли предложенные им способы связи с нашим агентом; по второй националистический центр – ПУН прислал агенту КГБ пароль для приема эмиссаров и задание подобрать адреса, через которые он намерен обмениваться с агентом материалами и информацией.

Осуществлены агентурно-оперативные мероприятия по развитию оперативных игр с зарубежными центрами ОУН. Работа по трем таким делам ведется одновременно с органами МВД ЧССР и ПНР. Кроме того, с органами МВД этих стран ведется 23 дела, по которым осуществляются мероприятия, направленные на выявления организованных каналов связи зарубежных центров ОУН, прокладываемых на Украину с использованием территории ЧССР и ПНР, а также на установление советских граждан, причастных к переправе за кордон враждебных и идейно вредных материалов.

Уделялось внимание выявлению возможных эмиссаров центров ОУН, действующих на неконтролируемых каналах связи с антисоветскими элементами в республике.

Осуществлен ряд мероприятий против зарубежных сионистских организаций. Агентурным путем добыта важная информация о характере и методах их деятельности. Установлены контакты с отдельными представителями спецслужб Израиля, руководителями и эмиссарами зарубежных сионистских организаций.

* На лівому полі сторінки навпроти цього абзацу проведена вертикальна лінія олівцем, яка, очевидно, свідчить про важливість заходів, які сплановані на посилення обліку громадян і створення єдиної пошукової системи іноземної агентури.

** Літерні потяги – потяги особливої важливості, які перевозили спеціальні вантажі військового призначення або особливо важливих персон. Позначалися не номерами, а літерами абетки.

V. ПРЕСЕЧЕНИЕ ВРАЖДЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНТИСОВЕТСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ

Действия антисоветских элементов. В 1969 году органы государственной безопасности республики больше фиксировали националистических настроений в республике, недовольства национальной политикой, преимущественно в сфере употребления украинского языка.

Больше также фиксировалось враждебных намерений и действий на этой основе, направленных против существующего строя.

Заслуживает особого внимания то обстоятельство, что не только среди высказывающих недовольство отдельными аспектами национальной политики, но и среди лиц, предпринимающих практические меры борьбы с существующим строем, преобладает все больше лиц из числа молодежи, ранее не причастные к антигосударственной деятельности.

Подобные явления имеют место не только в западных, но и в восточных, в том числе и промышленных областях. Многие лица, вовлекающиеся в такую деятельность в разных областях республики, стремятся установить связи с киевскими единомышленниками, а эти, в свою очередь, контактируют с оппозиционно настроенными элементами в Москве.

Известные не единичные случаи контактов на враждебной основе националистически настроенной молодежи с бывшими оуновцами.

В деятельности националистических элементов преобладает изготовление, размножение и распространение документов "самиздата", порочащих общественный строй и выражающих несогласие с национальной политикой Советского государства, а также устная идейная обработка их связей в духе национализма. В 1966-1969 гг. более одной трети лиц, осужденных за антисоветскую агитацию, проводили враждебную деятельность под влиянием документов "самиздата". Распространяется значительное количество враждебных документов, изготавливаемых в других республиках и издаваемых за границей, авторами которых являются АВТОРХАНОВ, САХАРОВ, СОЛЖЕНИЦИН, ЯКИР и др.

Под воздействием идеологических диверсий противника отдельные лица из числа интеллигенции и студенческой молодежи скатывались на антисоветские и идейно вредные позиции, пытались группироваться, допускали антиобщественные проявления. На идейно вредные, а иногда и антисоветские позиции становились некоторые представители научно-технической интеллигенции, инженерно-технические работники и молодые рабочие. В ряде промышленных городов отмечались идейно вредные группирования молодежи т. н. "хиппи", возникшие под влиянием буржуазной пропаганды.

Отмечается усиление националистических тенденций среди еврейского населения. Факты группирования и открытых антиобщественных проявлений, значительно возросли настроения эмигрировать в Израиль.

Антисоветские и реакционные элементы продолжали попытки активизировать деятельность церковников и сектантов, организационно укрепить нелегальные звенья, количественно увеличить их за счет вовлечения новых участников.

Под воздействием "автономистов" крымские татары предпринимали попытки к незаконному массовому переселению на жительство в Крым, расселялись в сопредельных с ним областях.

В 1969 году на территории республики 123 авторами в 151 случае распространено 1.817 экземпляров листовок и поступило в органы КГБ для розыска авторов 809 анонимных писем антисоветского клеветнического и угрожающего содержания. По сравнению с 1968 годом, в истекшем году количество анонимных писем угрожающего содержания увеличилось в 2 раза (с 86 до 163), а количество лиц, занимающихся изготовлением листовок и анонимных документов – на 27% (с 406 до 515 человек).

Данные о распространении антисоветских листовок и анонимных документов в республике за последние десять лет показывают, что в первые три года была заметна тенденция увеличения количества этих документов:

	<u>1960</u>	<u>1961</u>	<u>1962</u>
случаев распространения листовок	<u>140</u>	<u>111</u>	<u>204</u>
анонимных документов	<u>950</u>	<u>1.114</u>	<u>1.378</u>

С 1963 по 1966 год включительно происходит ежегодное уменьшение этого вида враждебных проявлений:

	<u>1963</u>	<u>1964</u>	<u>1965</u>	<u>1966</u>
случаев распространения листовок	<u>186</u>	<u>99</u>	<u>79</u>	<u>62</u>
анонимных документов	<u>785</u>	<u>973</u>	<u>280</u>	<u>249</u>

В последние три года происходит увеличения количества таких проявлений:

	<u>1967</u>	<u>1968</u>	<u>1969</u>
случаев распространения листовок	<u>114</u>	<u>99</u>	<u>151</u>
анонимных документов	<u>589</u>	<u>769</u>	<u>809</u>

В листовках и анонимных письмах, распространенных в 1969 г., выражается:

	<u>Листовки</u>		<u>Анонимные письма</u>	
	<u>количество</u>	<u>случаев</u>	<u>%</u>	<u>%</u>
Недовольство политикой партии и правительства	<u>53</u>		35%	<u>248</u> 30%
Недовольство деятельностью, личным поведением местных руководителей, коммунистов, угрозы местному активу		<u>47</u>	31%	<u>270</u> 33%
Недовольство национальной политикой		<u>22</u>	14%	<u>53</u> 6%

* На лівому полі сторінки навпроти цього абзацу проведена вертикальна лінія олівцем, яка, очевидно, свідчить про занепокоєність режиму процесом повернення депортованих на батьківщину.

Недовольство зарплатой, условиями труда, призывы к забастовкам, восстаниям 12 8% 25 3%

Пресечение враждебной деятельности антисоветских элементов.

В 1969 году органами госбезопасности республики вскрыта и пресечена организация враждебной деятельности 76 группирований в составе 335 участников.

За антисоветскую деятельность привлечено к уголовной ответственности 55 чел.; по материалам органов КГБ привлечено к ответственности прокуратурой и милицией 208 человек.

Вскрыта и пресечена организованная деятельность нелегального униатского епископата. Привлечены к уголовной ответственности руководитель этого епископата ВЕЛИЧКОВСКИЙ^{***} и бывший настоятель монастыря редемптористов БАХТАЛОВСКИЙ^{****}. В ходе проведенной работы изъято большое количество идеологически вредной и антисоветской литературы, клеветнических документов, две фотолаборатории, иконописная мастерская, пишущая машинка, магнитофон, большое количество лент с записями зарубежных радиопередач, около 8 тысяч рублей денег. Пресеклась преступная деятельность нелегальных сект; по материалам органов КГБ прокуратурой привлечено к уголовной ответственности 78 участников этих сект.

Раскрыто 133 из 173 зарегистрированных враждебных и антиобщественных проявлений. В 42 случаях эти проявления совершены на почве недовольства действиями местных органов власти и поведением отдельных руководителей; в 75 случаях – их хулиганских побуждений. Подавляющее большинство лиц, совершивших проявления, в возрасте до 40 лет.

Предотвращены в 28 случаях эксцессы, граничащие с массовыми беспорядками, групповые отказы и невыходы на работу.

Разыскано 245 авторов и распространителей листовок и анонимных документов, в том числе 71 человек, направивших местному активу 120 писем угрожающего характера.

Установленные авторы этих документов совершили действия по причине:

	<u>Количество</u>	<u>%</u>
враждебных убеждений	<u>10</u>	4%
под влиянием враждебных элементов	<u>6</u>	2%
под влиянием зарубежных радиопередач	<u>48</u>	19%
политической незрелости	<u>18</u>	7%
тяжелых жизненных обстоятельств и материальных затруднений	<u>23</u>	9%
недовольства поведением и действиями отдельных руководителей	<u>47</u>	19%
хулиганских побуждений	<u>18</u>	7%
психической болезни	<u>30</u>	12%

причины действий 46 человек выясняются в ходе их проверки.

Из числа разысканных авторов, 22 человека арестованы органами КГБ и прокуратуры, 46 проверяются, остальные профилактрованы.

В истекшем году улучшилась работа по выявлению и проверке лиц, вынашивающих террористические намерения, и недопущению с их стороны возможных акций. У населения изъято 581 ствол огнестрельного оружия, 67 гранат, 53 кг взрывчатки и 17511 патронов.

Следственная работа. В отчетном году принимались меры по дальнейшему улучшению организации следственной работы, совершенствованию методики расследования государственных преступлений, внедрению в следственную практику научных методов, повышению профессионального мастерства следователей, строжайшему соблюдению в следствии социалистической законности.

В 1969 году органами КГБ Украины привлечено к уголовной ответственности 129 человек, что на 16 человек больше, чем в 1968 году, в том числе за шпионаж – 3 чел., измену Родине – 16, за антисоветскую агитацию и пропаганду – 29. Закончено расследованием 102 уголовных дела на 144 чел. Предварительное следствие по этим делам проведено полно и объективно, в строгом соответствии с требованиями УК и УПК. Не было случаев необоснованного возбуждения уголовных дел и привлечения граждан к уголовной ответственности.

По согласованию с партийными органами проведено 12 открытых судебных процессов на 29 особо опасных государственных преступников с освещением этих процессов в печати и по радио.

Проведена проверка обоснованности судебных решений, вынесенных в прошлые годы, по 1.258 архивным уголовным делам на 2.197 осужденных.

Профилактическая работа. В 1969 году по материалам органов госбезопасности Украины профилактровано 2.697 человек, из них 809 человек с участием общественности. Среди профилактрованных – 684 чел. в возрасте до 25 лет, 95 членов и кандидатов в члены КПСС и 352 члена ВЛКСМ.

Следует отметить, что начиная с 1966 года, количество профилактрованных лиц в возрасте до 25 лет из года в год увеличивается: 1966 – 442, 1967 – 461, 1968 – 581, 1969 – 684 человека.

В профилактической работе важное место занимали мероприятия по развенчанию идеологии украинского буржуазного национализма, разоблачению антинародной деятельности националистов. По материалам органов КГБ проведено 243 тематических вечера и собрания трудящихся, на которых присутствовало свыше 55 тысяч человек. На них, наряду с другими, выступали 96 бывших националистов с осуждением националистической идеологии и практической деятельности националистов. В этих же целях организовывались выступления по радио и телевидению.

^{**} Владика Василь Величковський (1903-1973) на 1969 рік був єпископом Луцьким і місцєблюстителем підпільної УГКЦ в Україні. Після арешту 2 січня 1969 р. єпископ відбув трирічне ув'язнення у м. Комунарськ на Донбасі. Звільнення з в'язниці ознаменувалося депортацією владика з СРСР. Закінчив своє життя в Канаді. Після ексгумації у 2002 році нетлінних останків, владика Василь Величковський був оголошений новомучеником УГКЦ.

^{***} Отець Роман Бахталовський (1897-1985) після арешту 1969 р. відбував п'ятирічне заслання в с. Ингаш Красноярського краю (Росія). У 1976 р. повернувся в Україну і відновив підпільну священницьку діяльність у м. Хмільнику Вінницької області. До смерті перебував під наглядом радянських спецслужб. У 2006 р. УГКЦ розпочала беатифікаційний процес о. Романа Бахталовського.

^{****} Йдеться про кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси.

ню; опубликовано 263 статьи в периодической печати. В Дубравное исправительно-трудовое учреждение, где отбывают наказание украинские националисты, направлялись две оперативно-пропагандистские группы, систематически посылалась литература и другие материалы с целью перевоспитать заключенных.

Комитет принимает меры к приданию профилактическим мероприятиям большей действенности и гласности, к более активному привлечению широкой общественности, использованию средств массовой информации.

Сотрудники органов КГБ республики систематически выступают в коллективах трудящихся с лекциями и беседами о подрывной деятельности и идеологических диверсиях разведок и спецслужб противника.

В 1969 году в органы госбезопасности Украины поступило и рассмотрено около 15 тысяч писем и заявлений трудящихся, принято по различным вопросам около 4 тысяч советских граждан.

* * *

Работа Коллегии. Основные вопросы работы органов государственной безопасности республики решались коллегиально. В 1969 году на 13 заседаниях Коллегия рассмотрела 24 вопроса. В их числе:

О состоянии и мерах по усилению борьбы органов КГБ республики с враждебной деятельностью украинских буржуазных националистов,

О практике работы УКГБ областей по делам оперативной проверки на лиц, подозреваемых в причастности к агентуре иноразведок,

О работе 5 отдела УКГБ Ворошиловградской области,

Об использовании агентуры в контрразведывательной работе по иностранцам УКГБ Харьковской области и особых отделов КГБ воинских частей, дислоцирующихся на территории области.

На Коллегии обсуждено состояние и меры по улучшению агентурно-оперативной, следственной работы и работы с кадрами в УКГБ Херсонской и Волынской областей.

Коллегия проводила организаторскую работу по выполнению своих решений, решений Коллегии, приказов и указаний КГБ при СМ СССР.

VI.

Комитет госбезопасности Украины вносит на рассмотрение КГБ при СМ СССР следующие вопросы:

1. Из опыта оперативной деятельности органов госбезопасности, а также судя по известным данным о разоблачении агентуры противника нашими друзьями, явствует, что разведки империалистических государств очень активно используют для решения агентурных задач канал выезда граждан соцстран за кордон, многие вербовки агентуры из их числа, явки с агентурой осуществляются во время пребывания этих лиц за кордоном.

Учитывая чрезвычайную важность оперативно обоснованных действий органов госбезопасности по выявлению агентурной деятельности противника с использованием канала выезда советских граждан за кордон, том числе и в социалистические страны, считали бы целесообразным изучить этот вопрос, результаты рассмотреть на Коллегии КГБ СССР и издать документ КГБ при СМ СССР, четко регламентирующий работу органов госбезопасности по пресечению подрывных действий противника с использованием канала выезда советских граждан за кордон, предусматривающий характер мероприятий до выезда, во время нахождения за кордоном и после возвращения с тем, чтобы местные органы КГБ могли осуществлять на этих очень важных оперативных позициях эффективный контрразведывательный поиск.

2. Практика работы показывает, что оперативный эффект в разработке дипломатов во время их поездок по нашей стране достигается, когда агентурно-оперативные мероприятия осуществляются с определенным замыслом Второго Главного управления КГБ и при непосредственном участии его представителя в роли организатора разработки дипломата. Общие поручения центра местным органам по наблюдению за дипломатами на местах приема и обслуживания с использованием оперативно-технических средств результата, как правило, не дают.

Поэтому, в целях повышения эффективности работы по вскрытию агентурной деятельности разведчиков-дипломатов представляется целесообразным вести активную разработку только тех из них, на которых имеется достоверная или достаточно обоснованная информация об осуществлении ими агентурных акций. Мероприятия по таким дипломатам готовить заранее, используя все необходимые оперативные средства. В таких случаях, по нашему мнению, желательно, чтобы разработчик – представитель 2 Главного управления сопровождал разрабатываемого по всему маршруту и с учетом знания объекта и всей добытой на него информации целеустремленно направлял усилия местных органов.

3. По нашему мнению, настало время пересмотреть практику обязательного отбора от агентов письменных обещаний и в целях усовершенствования форм агентурной работы в целесообразных случаях отбирать от агентов информацию с помощью технических средств, снабдив местные органы КГБ портативной звукозаписывающей аппаратурой.

4. В соответствии с приказом КГБ при СМ СССР № 0395-69 г. в местных органах государственной безопасности созданы и функционируют информационно-аналитические подразделения. В целях единого организационного и методического руководства этими подразделениями, по нашему мнению, целесообразно создать в КГБ при СМ СССР самостоятельное информационно-аналитическое управление, которое на основе учета и обработки информации, добываемой всеми органами КГБ страны, осуществляло бы информационное обеспечение решения стоящих задач.

5. Многообразие и сложность задач управления контрразведывательными процессами требуют, наряду с дальнейшим совершенствованием оперативного мастерства, разработки научно-обоснованных методов руководства этими процессами, применения в этих целях математических методов и широкого использования электронно-вычислительной аналитической техники. Опыт сотрудничества КГБ при СМ УССР с институтом кибернетики АН УССР подтверждает актуальность этой проблемы. Практически уже сейчас весьма затруднительно, а в ближайшем будущем вообще невозможно дальнейшее совершенствование и эффективная эксплуатация создаваемой инфор-

мационно-аналитической системы без научно-математического и инженерного обеспечения разрабатываемых и эксплуатируемых задач и создания технической базы для обработки оперативной информации в КГБ при СМ УССР.

Учитывая вышеизложенное, Комитет госбезопасности республики просит положительно решить нашу просьбу о создании в Киеве филиала научно-исследовательского информационно-аналитического института ОТУ КГБ при СМ СССР.

6. По нашему мнению, назрела необходимость создания научно-исследовательского института КГБ ССР для изучения и разработки практических рекомендаций по вопросам научной организации оперативного труда, научной организации управления оперативными процессами и по другим вопросам оперативной деятельности органов государственной безопасности страны.

7. В 1969 году Комитету госбезопасности при СМ УССР была оказана помощь в укреплении ряда оперативных и других подразделений органов КГБ республики, особенно пограничных областей, однако мы по-прежнему нуждаемся в серьезном увеличении численности многих других подразделений.

Наши соображения на этот счет изложены в докладной записке от 10 июня 1969 года*.

Чекисты Украины понимают ответственность, которая лежит на них в 1970 году, когда отмечается 100-летие со дня рождения В.И. Ленина, состоится очередной съезд нашей партии.

Нами принимаются меры для повышения организованности, дисциплинированности и боеспособности каждого подразделения органов государственной безопасности республики с тем, чтобы с честью выполнить задачи Коммунистической партии.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. НИКИТЧЕНКО

"19" января 1970 года
гор. Киев

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, арк. 7-28.
Оригінал.Машинопис.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб / О.Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 37-53.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 2, 311 арк.
3. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1971), пор. 3, 314 арк.
4. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), пор. 5, 326 арк.
5. Дмитрук В. "Празька весна" і Україна / В. Дмитрук // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 7-36.
6. "Празька весна" у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Упорядник О.Бажан) / О.Бажан // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – № 1/2(30/31). – С. 54-137.
7. Снайдер Т. "Навіть не минуле": українська історія, російська політика, європейське майбутнє / Тимоті Снайдер // Снайдер Т. Українська історія, російська політика, європейське майбутнє. – К.: Дух і літера, 2014. – С. 17-56.

References

1. BAZHAN, O. (2008) Suspiľni nastroji v Ukraini u khodi chekhoslovackoi kryzy 1968 roku za donesenniamy padianskykh spetssluzhb. Z *arkhiviv VUCHK – GPU – NKVD – KGB*. 1/2 (30-31), 37-53.
2. Haluzevyj derhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HAD SBU), fond 16, opis 1 (1971), sprava 2, 311 arkushy.
3. HAD SBU, fond 16, opis 1 (1971), sprava 3, 314 arkushy.
4. HAD SBU, fond 16, opis 3 (1974), sprava 5, 326 arkushy.
5. DMYTRUK, V. (2008) "Praz'ska vesna" i Ukraina. Z *arkhiviv VUCHK – GPU – NKVD – KGB*. 1/2 (30-31), 7-36.
6. "Praz'ska vesna" u dokumentakh Haluzevoho derhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. Uporiadnyk O. Bazhan. Z *arkhiviv VUCHK – GPU – NKVD – KGB*. 1/2 (30-31), 54-137.
7. SNYDER, T. (2014) "Navit' ne mynule": ukrains'ka istorija, rosij'ska polityka, evropejs'ke majbutnie. In: *Ukrains'ka istorija, rosij'ska polityka, evropejs'ke majbutnie*. Kyiv: Dukh i litera, pp. 17-56.

Надійшла до редколегії 10.03.15

I. Patrylak, prof., dr. hab.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

1969 IN SOVIET UKRAINE THROUGH THE EYES OF THE KGB

Attentive readers are invited to publish from unknown documents from the Branch State Archives of the Security Services of Ukraine. This article is a detailed analysis of the Committee of State Security under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR in 1969. The documents were created with no additional copies and after their reading by the First Secretary of the Communist Party, P. Shelest, they were returned to the KGB archives. The documents are a detailed description of the operation forces of the Soviet security organs, who operated on the territory of the Uk.SSR (with numerical data on personnel, internal and external agents, etc.), their structures and their main operational work for the year. Furthermore, the documents also contain statistical information about "anti-Soviet manifestations", which took place on the republic's territory, and contain the means and measures employed by the state security agencies for their localization and liquidation. Special attention is paid to the creators of the reports on intelligence and counter-intelligence work, including how they gained information from their foreign espionage, "developing" the political centers of the Ukrainian emigration and so on. The documents also include information about their investigations, preventive work, the actions of the KGB College under the Council of Ministers of the Uk.SSR. Toward the end of the published reports, there also contain proposals to improve the future work of the KGB in Ukraine.

Key words: Committee of State Security, anti-Soviet elements, anti-Soviet emigration, agencies, intelligence, counter-intelligence.

* Оперативно-технічне управління КДБ при Раді міністрів СРСР (створене 2 липня 1959 р.)
На жаль, згаданої записки нами не виявлено.

ПАМ'ЯТАЄМО

Професор Борис Михайлович Гончар
(1 березня 1945 р. – 22 березня 2015 р.)

22 березня 2015 р. пішов у вічність Борис Михайлович Гончар, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений діяч науки і техніки України.

Професор Б. М. Гончар був одним зі "стовпів" університету й історичного факультету, з якими пов'язано понад 50 років його життя – від студента історико-філософського (з 1965 р. – історичного) факультету до професора, завідувача кафедри. Понад 40 років (з січня 1973 р.) він викладав на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн, і майже 25 років (з травня 1990 р.) очолював її. Він був відомим вченим, авторитетним керівником, прекрасним вчителем і наставником для кількох поколінь істориків.

Центральний хол червоного корпусу університету виявився не достатньо великим, щоб вмістити всіх, хто прийшов попрощатися з Борисом Михайловичем – рідних, колег, друзів, учнів. Це прощання показало, як багато значив він для університету і для кожного з нас – як вчений, учитель і людина.

Борис Гончар був і залишається одним із провідних вітчизняних фахівців зі всесвітньої історії, передусім у галузі американістики і міжнародних відносин. Його наукові інтереси були різноманітними, але найбільшою мірою вони охоплювали зовнішню політику США, сучасні міжнародні відносини та історію дипломатії, включаючи період Першої світової війни. Дослідженню зовнішньої

політики США були присвячені його кандидатська і докторська дисертації – "Середземноморська політика США в 1968-1974 рр." (1974 р.) і "Фактор регіональних конфліктів у процесі формування та реалізації політики США щодо СРСР в 70-і – 80-і рр. XX ст." (1994 р.). Він був автором понад 300 наукових і навчально-методичних праць, рецензентом і науковим редактором багатьох праць з американістики, міжнародних відносин і всесвітньої історії, членом редакційних колегій низки фахових видань.

Як провідний фахівець зі всесвітньої історії професор Б. М. Гончар був членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій історичного факультету та Інституту міжнародних відносин, членом експертної комісії ВАК України з історичних наук.

Борис Михайлович мав природжений талант лектора і вмів дуже просто розказувати про складні речі, доступно донести свої ідеї до аудиторії. Розвитку цього таланту сприяла і його робота лектором-референтом з міжнародних відносин товариства "Знання" після закінчення навчання в університеті у 1969-1972 рр.

Багато років Б. М. Гончар викладав на історичному факультеті нормативний курс "Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1870-1918 рр.)", а також різноманітні курси для студентів спеціалізації, які мали заслужену популярність. Останніми роками це були спецкурси "Американсько-російські відносини (кінець XVIII – початок XX ст.)" та "Мемуарна література як джерело вивчення дипломатичної історії Першої світової війни". Спецкурс з вивчення мемуарної літератури був творчою лабораторією, у якій майбутні історики-всесвітники на основі аналізу спогадів державних і політичних діячів, військових і дипломатів доходили власних висновків про причини початку Першої світової війни та її затяжного руйнівного характеру. Формат курсу дозволяв студентам не лише отримувати певний обсяг знань, але й розвивати аналітичні здібності, навички працювати з історичними джерелами, спонукав їх до наукового пошуку.

За участю та під керівництвом Б. М. Гончара вийшло багато підручників і начальних посібників зі всесвітньої історії. Серед них – "Міжнародні відносини та зовнішня політика, 1900-2000 роки" (К., 2001), "Нова історія країн Європи та США (1870-1918)" (К., 2008), "Нова історія країн Західної Європи й Північної Америки. XVII – 60-ті рр. XIX століття" (К., 2013), навчальні посібники "Всесвітня історія" (К., 1999, 2002, 2011), "Нова історія. Ч.2. Кінець XVIII – початок XX ст. Навчальний посібник для 9 класу" (К., 2000, 2002). Він був автором близько 200 статей в енциклопедичних виданнях, серед яких "Українська дипломатична енциклопедія" у 2-х томах (К., 2004), "Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник" (Львів, 2008), "Історія у термінах і поняттях" (Вишгород, 2014) та інші.

Професор Гончар багато працював над собою. В останні місяці життя він розробив новий курс "Дипломатія США у XVIII – на початку XX ст." для студентів магістратури, але, на жаль, так і не встиг запровадити його у навчальний процес. Велику увагу він приділяв вивченню іноземних мов, які вважав необхідним інструментом для професійної діяльності істориків-всесвітників. Борис Михайлович працював у багатьох зарубіжних наукових установах, але найбільше він згадував свою двохмісячну поїздку до університетів США і Франції за стипендією ЮНЕСКО у 1983 р., у розпал "холодної війни".

Можна багато писати про Б. М. Гончара як про вчителя і наставника. Він гармонійно поєднував вимогливість до своїх учнів з дружелюбністю і доброзичливістю, завжди підтримував творчі устремління своїх учнів і колег, постійно спонукав їх до нових звершень, усіляко сприяв їхньому професійному зростанню і щиро радів за їхні успіхи.

Професор Гончар створив власну наукову школу істориків-міжнародників. Він підготував чотирьох докторів та близько тридцяти кандидатів історичних наук, які працюють у вищих навчальних закладах, провідних наукових установах і державних структурах, є визнаними фахівцями своєї справи. Теми захищених під керівництвом Б. М. Гончара дисертацій свідчать про широту його наукових інтересів. Серед них: європейська інтеграційна політика Великої Британії у другій половині XX – на початку XXI ст. (Н. Л. Яковенко), Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. XIX ст. – 1918 р.) (О. П. Машевський), східноазійська політика США постбіполярного періоду

(Н. Д. Городня), американсько-китайські відносини (М. А. Таран), формування відносин між федеральним центром і провінціями в Канаді у 1867-1939 рр. (І. І. Судак), корейське питання у зовнішній політиці США кінця XX – початку XXI ст. (І. С. Погорелова), становлення природоохоронної політики США (Т. Ю. Перга), політика США щодо Німеччини у 80 – 90 рр. XX ст. (Д. М. Лакішик), "іракська проблема" в міжнародних відносинах кінця XX ст. (Н. В. Слободян), зовнішньополітична діяльність Наполеона Бонапарта (О. М. Захарчук), політика держав Антанти і США щодо державності України у 1917-1919 рр. (Н. Д. Городня) та інші.

Б. М. Гончар був також талановитим адміністратором. У 1975-1983 рр. він був заступником декана історичного факультету, а в 1990-2015 рр. очолював кафедру нової та новітньої історії зарубіжних країн, найбільшу на історичному факультеті. Борис Михайлович був авторитетним і вимогливим керівником, але також товаришем кожного з членів колективу, незалежно від віку. За 25 років кафедра змінила кілька назв, але найбільше була відома як "кафедра Гончара", бо він був її осердям і "душею".

У будь-якій ситуації Б. М. Гончар захищав інтереси колективу – кафедри, факультету, університету, держави і був готовий пожертвувати своїми власними інтересами заради спільної справи. Він завжди мав визначену позицію з наукових, адміністративних та інших питань, був готовий обстоювати її публічно, а його великий авторитет спонукав прислухатися до його думки.

Борис Гончар належав до категорії людей, які "самі себе зробили". Простий хлопець з невеличкого містечка Капітанівка на Кіровоградщині досяг видатних успіхів у професійній діяльності завдяки своїм природним здібностям, сильному характеру і наполегливій праці. Його шлях у науку був непростим. Він пролягав через роботу на цукровому заводі, неодноразові спроби стати студентом, заочну аспірантуру, поєднання роботи над дисертацією з лекторською діяльністю в товаристві "Знання" тощо.

Борис Михайлович вирізнявся своєю працездатністю, умінням зосередитися на роботі за будь-яких умов, виконувати її швидко й ефективно. А ще він був доброю, щирою і щедрою людиною, з веселою вдачею і гарним почуттям гумору. До нього приходили за порадою і підтримкою, і завжди отримували їх. Він любив рідний університет, факультет, кафедру, людей та життя у різних його проявах. Хоч наукова, викладацька і адміністративна діяльність потребують багато часу, це не заважало його спілкуванню з колегами, учнями, друзями. Більше того, таке спілкування, яке він дуже любив, наповнювало його енергією для подальшої роботи.

Хоч 1 березня 2015 р. Борис Михайлович відзначив своє 70-річчя, він був молодою людиною, активною, повною творчих задумів, планів на майбутнє. Єдине, чого він не планував, це залишити нас так несподівано.

Борис Михайлович Гончар був нагороджений багатьма високими відзнаками, у тому числі почесним званням "Заслужений діяч науки і техніки" (2004 р.), відзнакою Міністерства освіти і науки України "Відмінник освіти України" (1999 р.), званням "Кращого викладача року" університету (1995-1996 навч. р.), відзнакою Вченої ради університету II ступеня, яку він так і не встиг отримати. Але найбільшою нагородою для нього були любов, повага і вдячність рідних, колег, друзів і учнів, які він постійно відчував і високо цінував. Не зважаючи на великі досягнення, він залишався скромною і доступною людиною. Він любив людей і люди любили його.

Професор Б. М. Гончар залишив після себе великий спадок. Це передусім його сім'я, яку він дуже любив і якою пишався – дружина Ніна Михайлівна, дочки Юлія і Наталія, онуки Дарина, Поліна, Данило і Степан. Він житиме у їхніх добрих справах і життєвих досягненнях, у наступних поколіннях славного роду Гончарів. Справу батька на професійній ниві гідно продовжує Юлія Борисівна Гончар, кандидат історичних наук, доцент Київського педагогічного університету імені М. Драгоманова. Спадком Бориса Михайловича є також його праці, учні, добрі вчинки та людське тепло, яке він щедро дарував усім, хто його оточував, і яке ми продовжуємо відчувати досі. Пам'ять про нього житиме у наших серцях разом із вдячністю за щастя бути частиною його життя.

Колектив кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(124)

Редактор О. В. Ляпіна

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,2. Наклад 300. Зам. № 215-7558.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-1.
Підписано до друку 30.04.15

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02